

GRADOVKH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske
Utemeljen 2004.
Godište II, br. 2, studeni 2005.

Naklada Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika
Marica Petrović

Glavna urednica
Marica Petrović

Redakcija
*Biljana Stahov, Marica Petrović, Marina Trogrlić, Romeo Knežević, Zvonimir Banović,
Alen Matošević, Ivica Kovačević, Petar Matanović*

Lektura
Biljana Stahov

Likovna oprema
Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:
Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 277 161, e-mail: maricap@bih.net.ba
Uplate na žiro-račun kod UniCredit Zagrebačke banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 2. studenoga 2005.

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

Tisak
Printcom, Tuzla

Na osnovu člana 18. stav 2. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga (prečišćeni tekst – “Službene novine Federacije BiH”, br. 49/02., 37/03., 14/04. i 39/04), u skladu s članom 4. Pravilnika o postupku izdavanja mišljenja za oslobođanje plaćanja poreza na promet proizvoda umjetničkog i kulturnog karaktera, časopis *Godišnjak GRADOVRH*, čiji je izdavač Matica hrvatska iz Tuzle, ocjenjuje se kao proizvod na koji se ne plaća porez na promet prizvoda.

GRADOVRH

*časopis za književno-jezična, društvena
i prirodoznanstvena pitanja*

MATICA HRVATSKA – TUZLA
studen 2005.

Sadržaj

UVODNIK	7
---------	---

KNJIŽEVNO – JEZIČNE TEME

Stjepan Pavić:	<i>Fra Josip Kovačević i njegov Genetlijakon</i>	11
Darija Gabrić – Bagarić:	<i>Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st.</i>	18
Iva Lukežić:	<i>Organsko i tradirano u gramatičkoj normi jezika “Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga” Andrije Kačića Miošića</i>	37
Branka Tafra:	<i>Pogled na ilirizam 170 godina poslije</i>	62
Sanja Vulić:	<i>Poetika Lazara Franciškovića</i>	79
Kruno Pranjić:	<i>Antun Gustav Matoš 1873-1914. Kronologija kroza životopis & opus mu (povod: stotinitrideseta obljetnica rođenja)</i>	85
Milosav Ž. Čarkić:	<i>Uzvici kao sredstvo za izražavanje emocija u romantičarskoj poeziji</i>	103
Amira Turbić – Hadžagić:	<i>Latinična transliteracija krajišničkih pisama</i>	115
Marica Petrović:	<i>Hrvatski novogovor u jeziku časopisâ bosanskohercegovačkih ogranaka Matice hrvatske</i>	121
Mirsad Kunić:	<i>Između retorike i poetike</i>	128
Ivica Tokić:	<i>Njemački jezik u Austriji</i>	132
Igor Banović:	<i>Novi historizam</i>	138

POVIJESNO – FILOZOFSKE TEME

- Marko Karamatić: *Sakralna umjetnost Bosne Srebrene do konca XVII. Stoljeća i sudbina slika Marijinih svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami* 157
- Petar Anđelović: *Franjevački se odnositi prema muslimanima* 174
- Tea Boban: *Hannah Arendt – svjesni parijski* 187
- Alen Matošević: *Srednjovjekovne latinske povelje* 193
- Ferdinand Pudelko: *Prilog za bibliografiju tuzlanskoga kraja* 222

LJUDI I DOGAĐAJI

- Srđan Vukadinović: *Trajnost socio-kulturne poetike manifestovane u svojevrsnom sinkretizmu* 229

PRIKAZI

- Nedžad Ibrahimović: Ivan Lovrenović: *Bosanski Hrvati, Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Durieux, Zagreb, 2002. ... 235
- Marijana Nikolić: Nives Opačić: *Iza riječi*, Matica hrvatska, Zagreb 2005. 238

IZ NAŠE ARHIVE

- Petar Matanović: *Izvještaji* 253

Uvodnik

*Ono što je najbolje u svim nacionalnim kulturama
plod je tuđih kalemova*

Matoš

Drugi broj *Gradovrha* uredili smo nakon godinu dana. Jedni su nam savjetovali da izlazimo češće, a drugi su preporučivali da ne žurimo po svaku cijenu. Kako smo i sami planirali izlaziti svake godine, poslušali smo one druge.

Dvojila sam hoću li se pohvaliti i citirati neke rečenice potpore koje su redakciji uputili ljudi do kojih držim i čije mi je mišljenje važno, neće li to izgledati kao samohvala!?

Prevagnula je taština!

Uzoriti gospodin Vinko kardinal Puljić, nadbiskup vrhbosanski:

(...) Istinski me obradovao dar Vašeg dragog časopisa-prvijenca koji nosi lijepo i značajno ime Gradovrh.

Želim najprije zahvaliti cijenjenom uredništvu časopisa za dar časopisa i toliko bogatstvo koje su nam u njemu pružili. Hvala vam za ljubav koju ulažete kako bi se očuvalo sve ono što je lijepo i što nas uzdiže prema visinama. Neka dobri Bog prati sve vas i vaša nastojanja oko očuvanja naših stoljetnih korijena (...).

Ivo Pranjković, profesor na Filozofskome fakultetu u Zagrebu:

(...) Prvi broj Ogranka Matice hrvatske u Tuzli pod prelijepim naslovom Gradovrh pročitao sam s velikim zanimanjem i zadovoljstvom. Vama kao glavnoj urednici i svim Vašim suradnicima od srca želim da i svi ostali brojevi toga časopisa budu na razini prvoga broja (...).

Darija Gabrić-Bagarić, znanstvena savjetnica u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu:

(...) čestitam jer jako dobro izgleda, raznovrstan je i mislim da ima budućnost (...) želim vam još mnogo brojeva (...).

Fra Marko Karamatić, profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu:

(...) On je lijepo i kulturno iznenađenje već stoga jer se radi o izdavačkom prvijencu ogranka Matice hrvatske u Tuzli, pothvatu koji zaslužuje pozornost ne samo na lokalnoj

ili regionalnoj razini. On to potvrđuje ponajprije svojim raznolikim sadržajem kao i izborom suradnika kojih imena jamče solidnu intelektualnu razinu ove publikacije (...). Želio bih da časopis Gradovrh bude i ostane svjetiljka na gori koja će svijetliti svim ljudima bez obzira kojem duhovnom, kulturnom ili nacionalnom krugu pripadaju (...)!

Fra Andrija Zirdum, umirovljeni profesor Franjevačkoga teološkog fakulteta u Sarajevu:

(...) Ugodno sam iznenađen i pojavom i sadržajem! (...) Već prvi broj pokazuje kako su - u lijepom tuzlanskom kraju – kultura i civilizacija, taj proplamsaj duha, bili ključ života. Otkrivanjem i objavljivanjem njihovih tragova, nadam se, rast će i dalje svijest naroda i njegovih institucija (...)!

Treba li reći da bilo još dobronamjernih savjeta i dobrih želja od kojih bih posebno istakla profesorice Mariju Turk i Ivu Lukežić te profesora Irvina Lukežića sa Filozofskoga fakulteta u Rijeci, kao i pismo profesora Franje Topića, predsjednika HKD Napredak.

U ovome broju nastojali smo zadržati razinu pri izboru suradnika i tematske raznovrsnosti.

Pored suradnika koje smo predstavili u prošleme broju imamo i nova imena koja nam služe na čast:

Dr. Branka Tafra iz Zavoda za jezik IFF Zagreb, dr. Iva Lukežić, sa Filozofskoga fakulteta Rijeka, dr. Kruno Pranjić, umirovljeni profesor Zagrebačkoga filozofskog fakulteta, dr. Milosav Čarkić, znanstveni savjetnik u Institutu za srpski jezik SANU u Beogradu, dr. Marko Karamatić sa Teološkoga fakulteta u Sarajevu, dr. Nedžad Ibrahimović, mr. Amira Turbić-Hažagić, mr. Mirsad Kunić, mr. Marica Petrović, Ivica Tokić i Igor Banović sa Filozofskoga fakulteta u Tuzli.

Uveli smo priloge *Iz naše arhive* koje priređuje fra Petar Matanović i u kojima ćemo objavljivati stare dokumente tuzlanskih kulturnih društava.

U prošleme broju obećali smo povijesni prilog o Gradovrhu. Fra Andriju Zirduma smo, iz zdravstvenih razloga, poštjednili pa nismo insistirali na obećanome radu, ali, kako čujemo, ponovno je čio i vedar pa možda u slijedećem broju budemo imali očekivanu temu znanstveno obrađenu.

Prilozi na hrvatskome jeziku pisani su različitim pravopisima. Poštujući pravo na vlastiti izbor, ove tekstove nismo pravopisno ujednačavali.

Tekstove koji su pisani na drugim jezicima nismo kroatizirali. Imamo priloge na: hrvatskome, bosanskom, srpskome, i crnogorskom.

Ove je godine bilo više dobročinitelja nego u prošloj. Zahvaljujemo svima koji su nas podržali na razne načine.

Urednica

GRADOVRH

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Fra Josip Kovačević i njegov Genetlijakon

Budući da je “Elegiju”¹ spjevao u čast fra Stjepanu Marijanoviću,² u svoje doba jednom od najučenijih i najuglednijih franjevaca Bosne Srebrene, koji ga je i obukao u franjevački habit, možemo razumjeti da ga Josić u zvijezde kuje. O Marijanoviću on pjeva:

Rječitost Marku nadvisi on, ozbiljnost Katonu,
Ravan mu Staciju dar, vjernošću Numi je bliz.³

Pohvalama su, međutim, obasuti i Kujundžić⁴ (*kao Ciceron rječit*, stih 1091), Šunjić⁵ (*Jezike mnoge zna, mudrijeg ne vidje svijet / Sjajan um, naukom on Salomonu je ravan*, stihovi 1096-1097), Dujić⁶ (*Pravi bosanski Homer*, stih 1099), Starčević⁷ (*po značaju ravan Katonu*, stih 1101), Pašalić⁸ (*ravan Nazonu*, stih 1105), Matić⁹ (*Od njega jedva je tko u visokoj znanosti bolji*, stih 1113), Nikolić¹⁰ (*crnu bol u bijeg će natjerat on*, stih 1116), Maračić¹¹ (*Umjetnost bješe završio*, stih 1117), Đurić¹² (*vrstan / Govorom*, stihovi 1119-1120), Čuić¹³ (*vršno umjetnost zna*, stih 1122) i mnogi drugi. Ovdje nas prvenstveno zanimaju oni koje hvali kao govornike i pjesnike. Nažalost, njihovih djela, osim Matićevih, ne poznajemo.

U Josića sam našao citat pjesme Josipa Kovačevića,¹⁴ koji u literaturi dosad nije spominjan. Prvo mi je dopao u ruke “Šematizam Bosne Srebrene” fra Andrije Kujundžića iz 1836. godine, a u njemu se među samostanskim osobljem u Kraljevoj Sutjesci spominju i novaci fra Josip Kovačević i fra Blaž Josić. Tragajući za podacima iz života fra Blaža Josića, otkrio sam da je s njim u novicijat stupio i Toma Kovačević iz Bukovice, koji je dobio redovničko ime fra Josip. Taj izvještaj glasi: “Godine 1835. od obnovljenjog spasenja, dana 2. lipnja, prije podne, u 14 sati po talijanskom načinu računanja sati. Kad je kormilo ove drage provincije Bosne Srebrene držao mnogopoštovani otac Andrija Kujundžić iz Kreševa, aktualni provincijalni ministar, mi dolje potpisani diskreti časnoga samostana sutješkoga, obavivši prije toga što se po pravu i po Konstitucijama

Reda mora obaviti, primismo u Red svetoga Franje kao niži kler sedam mladića, naime... Tomu Kovačevića, rođena u Bukovici, filijali župe Modran, 28. rujna 1820. godine. Njih, svukavši im svjetovno odijelo, obuče u redovnički habit poštovani otac Stjepan Marijanović, isluženi kustod Provincije, posebno ovlašten za ovaj čin, nadjenu im k tome druga imena, to jest... Tomi fra Josip. Pridržasmo sebi pravo da ih, ako nastane nova bolest ili se otkrije stara u godini kušnje, možemo otpustiti. Radi veće snage ovih stvari kako oni tako i mi potpisujemo vlastitom rukom. Tako je... Toma Kovačević, vlastitom rukom.”¹⁵ Tijekom godine kušnje pratio se i ocjenjivao duhovni rast pripravnika za Red. Na prvom glasovanju svi su kandidati, pa tako i Kovačević, dobili pozitivne glasove. Na drugom glasovanju, međutim, koje je obavljeno 2. veljače 1836., Kovačević je dobio jedan negativan glas. Nakon ponovnog glasovanja 2. lipnja 1836. neki su položili zavjete, ali Kovačević ne, vjerojatno zbog onog negativnog glasa. Na glasovanju od 6. listopada 1836. i Kovačević je dobio sve pozitivne glasove i položio je redovničke zavjete u ruke fra Stjepana Marijanovića, sutješkog gvardijana. U zapisniku o Kovačevićevu zavjetovanju stoji da je iz župe Zelenika. Današnja župa Plehan imala je, naime, svoje sjedište u Velikoj, Modranu ili Zeleniki. Nadalje, “Tabula razmještaja franjevačkih gojenaca Bosne Srebrene za godinu 1841/42.” izvješćuje da je Josip Kovačević kao student III. godine teologije određen u Peštu, gdje se kao student i zatekao.¹⁶ Daljnji tijek njegova života zasad nam je nepoznat. Spomena je vrijedan podatak da je Kovačević “Genetlijakon” spjevao 1841., a Josić “Elegiju” 1842. Podvucimo, također, da i Kovačević i Josić citiraju Barukčićevu “Elegijsku pjesmu u čast Rafi Barišiću”.

GENETLIJAKON

NJEGOVU PRESVETOM VELIČANSTVU

FERDINANDU V.

Ko što s Batuom vođe Heba, Bohetor i Kadan
 Krenuše pljačkat i klat karpatske krajeve sve,
 Majka se mokra od suza za djecom rastuži gdje ih
 Vučjeg čopora glad s prsiju otrgnu njoj:
 Četvrto stoljeće već u tuzi jednako Bosna
 Živi, jer ote joj sjaj divlji i okrutni soj.
 Ljuti Muhamed naime uzima tvrđa šezdeset,
 Te u elizijska on polja te, Stjepane,* sad
 Šalje; kožu deruć okrutnom ubija smrću,
 Mučenu smjesta on otima vladarski štap. 10
 Izgonom kažnjava mnoge vas što služite Bogu,
 Istu trpi kob mitra i pastirski štap.
 Štujuć Kuran svoj Vulkanu predaje sažgat
 Knjige što pisahu ti koje povezuje Krist.
 Hramovi, kuće svete Višnjih, i samostan, braćo,
 Mogu se gledat uz plač, ali nastaviti ne.
 Misnike smjele čest Vulkanov oganj je guto,
 Gvozden probada vrh one što odabra Bog!
 “Često je ocima vrat pri glavi prerezan bio”,¹⁷
 Nebu l’ se svidjelo što, žrtvom je padalo to. 20
 Delije, ne sviraš kitaru sad ko začetnik pjesme,
 Devet Muza zbor preslatki ne vodiš ti.
 Gle njegovatelj bješe lišen umijeća Palade,
 Lice nježno stog suzama zalijeva plač.

* on naime tada bijaše kralj Bosne

Riječju: stoput blijedi sa Istoka barbarski Mjesec
Tvoje, Febe ti blistavi, zrake nam skri.

Versima slabašnim ja ostatak da proslave dajem,
Ko što će Nazon reć žalosnu pjevajuć kob.¹⁸

Ali dok pravednost vapimo mi i dok bure nas biju,
Plovi u zaljev čun velik olakšavši dijel: 30

Car, i slavni narod hunski gledajuć nekoć
Srdonice grozan jad, sažalnu osjeća bol,

Milosno zato njoj za cijelo pomaže vrijeme
Tursku otkad vlast bosansko kraljevstvo zna.

Našim gojencima Minerva ugarska učena daje
Hranu povrh tog, mlijeka i nektara svog.

Odmah mi devet Muza, Apolon kitaraš im vođa,
Jerbo volim mir, poruku poslaše tu:

S narodnim svoje da svečane želje povezat se trudim,
S njima k tome svoj umilan združiti poj, 40

Rođendan stihom sad apostolskog slaviti kralja,
S aonske lire k tom jednako mamiti zvuk.

Za Pijerida presahlim vrelom božanska Kaména
Istinsku čuteć žeđ dat će iz srca glas.

Na bjelokosnu tronu uzvišen, častan, dobrostiv
Svetoga carstva car, očeve prilike lik!

Pothvatu ovom nevještu on će oprost udijelit,
Jerbo taj će trud shvatit ko iskreni čin.

I vi također, svjetlila sjajna panonskog roda!
Odane duše mi sad primite maleni dar. 50

Diže se veoma svijetli Feb iz valova morskih,
Dijana svjetlosnih pak zraka zaodijeva sjaj.

Slatkim cvrkutom ptice već razveseljuju nebo,
Bijelih ruža cvijet odijeva prekrasno tlo.

Vidje se gdjeno odagnav brige razvedruju lice
Nebo i zemlja sva, more i svekolik svijet

Jer na Jupitrov mig se vrijeme radosno vraća
Kad apostolski kralj rođendan proslavlja svoj.

Njega zvjezdanim svjetlom sjajnim učiniše bozi,
 K zvijezđu djelima stić, ravan će bozima bit. 60
 Deset je godina već kako uzde kraljevstva drži,
 Nikad ne dade još vrata da otvori Jan.
 Sjajanim dijademom ovjenčan on se sa starima takmi,
 Mnoštvom vrlina on želi nadvisiti njih.
 Mir što ratove mrzi rat po svemu se raširi svijetu
 Otkad žezlo i tron Ferdinand preuze kralj.
 Proričem to: pod takvim sigurno neće vladarom,
 Panonska zemljo, tvoj brodolom zadesit kraj.
 To će doista spriječit prelijepa kraljeva krepost,
 Kojom dirnut zna bogove velike on. 70
 Neće dopustiti on da ljubav i čar prema vjeri
 Pravoj njegov dom ikada ostave već.
 Nego s blagošću gleda da kraljevstva zatrta natrag
 Opet se vrate, svu staru zadobivši moć.
 Ovo pobožno djelo izvode kraljevi slavni,
 Vojvode vrijedne, Hun kojeg osnažuje Mars.
 Premda zgažena, Bosna iz bezdna se po vama diže,
 Vjerom bozima sved višnjim iskazuje čast.
 Veoma blagi Care, ti obasiplješ svakim
 Dobrom sretne nas, vihor kad uminu već. 80
 Bude l' nebo more, al' i more postane nebom,
 Tad će zaborav tek našu zaposjesti grud.
 Tko će zahvalit vam, potomci Huna, svijeta dragulji!
 S pobožnih djela vi sjećanja vrijedan ste puk.
 Bosanske đake vi, veličanstveni stupovi puka,
 Stalno gojite, svoj u to ulažući trud.
 Neću nabrajati sad što svakome pruženo biše,
 Ovo pisaljkom tek dosta zapisat je sad:
 Prije će Dunav i Nil početi uzvodno teći,
 K tome prije se svijet neće nastaviti moć, 90
 Neg' apostolskom će narodu slava, štoviše ime,
 Tamom skriveni bit, ili prešutjet ih poj.

S krajnjih rubova svijeta stizat će pohvala vama,
Daleki potomci još vaša imena će štit.
Ne zbude l' ipak se to što osobno proričem sada,
Neće prostrani svijet imati slaviti što.
Brod dok se dohvaća luke, za sreću molit se smije
Svaku, iz grudi ko snijeg nevinih čestitke lit:
Zdravo, dakle, o svjetlo svima presjajno! Zdravo
Dane dragi ti, carev što donosiš god! 100
Jupiter oblačni tebe neka ne prekrije tamom,
Nego vedar, bijel siđi niz libanski brijeg.
Sveta je bogova odredila, svakome sretni
Dane, da ružama sav rumenim mirišeš ti.
Hun na oružju jak nek kliče zbog takva vladara,
Koji je ures za svijet, kao i slava za rod.
Ni ti, Bosno, ne daj da tuga srce ti skrši,
Nego želje svom Ocu veledušnom poj:
“Bogovi ljeta ti dali, a sam ćeš uzeti drugo,
Samo tvoja moć dugi nek potraje vijek.” 110

Ovidije¹⁹

Spjevao

Fra Josip Kovačević,

bosanski franjevac, student teologije

Prepjevao

Stjepan Pavić

Bilješke:

- ¹ Fra Blaž Josić: *Elegija o novoj godini u čast i na uspomenu na mnogopoštovanog oca Stjepana Marijanovića*, Szakolcza 1842, stihovi 949-950.
- ² Fra Stjepan Marijanović (1794-1848), učitelj franjevačke mladeži, pisac latinske gramatike, reformator školskog sustava u Bosni Srebrenoj, provincijal Bosne Srebrene.
- ³ *Marku*: Marko Tulije Ciceron (106-43. pr. Kr.), najznamenitiji rimski govornik; *Katonu*: Marko Porcije Katon Cenzor (234-149. pr. Kr.), rimski političar, govornik i književnik, znamenit po čvrstini karaktera; *Staciju*: Publije Papinije Stacije (rođen oko 40. poslije Kr.), nakon Ovidija pjesnički najsvestraniji talent rimskog pjesništva; *Numi*: Numa (7. st. pr. Kr.), prema predaji drugi rimski kralj, pripisivano mu pravno uređenje države i posebno religioznih obreda.
- ⁴ Fra Andrija Kujundžić (1794-1873), provincijal Bosne Srebrene, zaslužan za razvoj školstva u Bosni, bavio se i reformom pravopisa.
- ⁵ Fra Marijan Šunjić (1798-1860), provincijal Bosne Srebrene i biskup u Bosni, znao turski, arapski i perzijski, francuski, talijanski i njemački, klasične jezike i većinu slavenskih jezika. Pisao i poeziju, sakupljao narodno blago i bavio se lingvističkim problemima.
- ⁶ Fra Mijo Đujić (1773-1846), učitelj novaka, definitor i provincijal Bosne Srebrene.
- ⁷ Fra Ilija Starčević (1794-1845), osnovao prvu školu u Bosni, u Tolisi, bavio se i glazbom.
- ⁸ Fra Filip Pašalić (1806-1861), provincijal Bosne Srebrene.
- ⁹ Fra Ambrozije Matić (1795-1849), učitelj u srednjoj školi, još jedan od reformatora školstva u Bosni Srebrenoj. Prvi je u Bosni napisao udžbenik iz matematike, zatim latinsku gramatiku, a pisao je i pjesme na latinskome.
- ¹⁰ Fra Mato Nikolić (1775-1844), završio studij medicine; njegovim je imenom nazvana nedavno izgrađena bolnica u Novoj Biloj kraj Travnika.
- ¹¹ Fra Augustin Maračić (1793-1853), učitelj redovničke mladeži.
- ¹² Fra Antun Đurić (1795-1853), izvanredan govornik.
- ¹³ Fra Mijo Čuić (1750-1809), poznati slikar franjevac; u Visokom se čuvaju dvije njegove slike te u Fojnici i Kreševu po jedna, dok su slike iz stare fojničke crkve i freske iz ramske crkve stradale prilikom rušenja tih građevina.
- ¹⁴ Bilješka uz stihove 237-240. glasi: Josip Kovačević: *Genetlijakon (rođendanska pohvalnica) Njegovu Presvetom Veličanstvu Ferdinandu V*, Hasznos Mulatságok, 1841, br. 31. Tragom ove bilješke stupio sam u vezu s gospodinom Đurom Šarošcem iz Pečuha, te od njega dobio preslik Kovačevićeve pjesme iz mađarskih novina, na čemu mu se i ovdje srdačno zahvaljujem. Naslov je pjesme u novinama: Koszorú ó császári s apostoli királyi felsége V-dik Ferdinand, Magyarország királya születés-napi tiszteletére, u prijevodu: Vijenac carskom i apostolskom kraljevskom veličanstvu Ferdinandu V, kralju Mađarske, u čast rođendana. Zadržao sam latinski naslov pjesme kako ga navodi Josić.
- ¹⁵ Knjiga novaka (Zp 1), Samostanski arhiv, Kraljeva Sutjeska.
- ¹⁶ Dr. Fra Julijan Jelenić: *Izvori za kulturnu povjest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913, str. 56-57.
- ¹⁷ Andrija Barukčić: *Elegijska pjesma u čast Rafi Barišiću*, Vác u Mađarskoj 1833, stih 73.
- ¹⁸ Tristia V,1,23.
- ¹⁹ Ex Ponto II,1,53-54.

Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st.

Stare su teorije, utemeljene na strogom razlikovanju jezika književnosti i jezika tzv. šire pismenosti, običavale tvrditi da su epigrafski i pravni spomenici pisani skoro čistim narodnim jezikom. Prema tim mišljenjima crkvenoslavenske (staroslavenske) odlike treba tražiti u invokaciji i finalnim klauzulama isprava, a u epigrafici se tek mjestimično naziru kao nanos u narodni izraz (Kuna 1974: 11).

Epigrafski spomenici, kako oni pisani na kamenu, tako i zapisi na predmetima materijalne kulture (knjigama, crkvenom posuđu i nabožnim predmetima) nipošto stilski ne zaostaju za pisanim uradcima koje atribuiramo kao književne. Nerijetko u pravnim tekstovima nalazimo pasaže literarno oblikovane. Zato smo postavili hipotezu da ukoliko postoji jedan tip književnoga jezika rezerviran za djela s književnim predznakom i atributom, mora svaki pisar, pa i tvorac epigrafskoga teksta, voditi računa o pravilima toga jezika čim uzme pero u ruke, pogotovo ako nije potpuno odbacio literarne ambicije. Nastojanje da tekst bude razumljiv konzumentu ne sprječava uporabu crkvenoslavenskih osobina čija je zadaća čuvanje neprekinutih veza s prestižnim književnim jezikom (Hercigonja 1983: 165).

Budući da je opstojnost bosanske redakcije staroslavenskoga neupitna, sa svim njezinim specifičnim relacijama prema hrvatskoj i srpskoj redakciji, moramo zaključiti da je u razdoblju od 12. do 15. st., do propasti srednjovjekovne bosanske države nadolaskom turskih osvajanja, postojao tip prestižnoga jezika, jezika kulta i kulture (Kuna 1973: 90; Kuna 1978: 74). Specifične veze pojedinih bosanskih vladara, posebno Tvrtka, sa srednjovjekovnom Srbijom, ojačat će i kulturne utjecaje srpskoga kruga i svetosavske škole, očevide posebno u jeziku. Podaci o dvorskoj kancelariji redovito bilježe ime i podrijetlo pisara, pa tako saznajemo da su logofeti i gramatici ili srpskoga podrijetla ili školovani na srpskom teritoriju (Kuna 1973: 92). Nešto je teže saznati podrijetlo autora natpisa na kamenu, na stećcima, ali s obzirom na klesarsku tradiciju možemo ih vezivati za južnija hrvatska i bosanskohercegovačka područja. Budući da tekst nadgrob-

nika koncipira naručitelj, i tu se može pretpostaviti da su učene osobe sastavljale natpis prema narudžbi.

Ukoliko se radi o zapisima na sačuvanim sakralnim predmetima ili na knjigama mlađih razdoblja, evidentan je utjecaj pisara školovanih na srpskoj tradiciji, obično monaha.

S obzirom na to da promatrani tekstovi nastaju na središnjem štokavskom terenu i u razdoblju izrazitih mijena i u fonologiji i u morfologiji (12. do 15.st.), moramo voditi računa o suodnosu crkvenoslavenske i štokavske situacije određenoga vremena.

Noviji zapisi i natpisi, nastali od 16. st. dalje, odražavaju u jeziku vjerske i kulturne razlike prouzročene novonastalim društveno-političkim prilikama nakon pada Bosne pod tursku vlast.

S tim osnovnim idejama krećemo u ovo istraživanje.

Zapisi i natpisi - stil i sadržaj

Srednjovjekovni klesani natpisi nalaze se na pločama koje govore o gradnji crkve ili kojega drugoga objekta, zatim na nadgrobnim spomenicima – stećcima, sarkofazima i križevima. Na uporabnim predmetima nalazimo urezane zapise, te zapise rukom pisane na knjigama. Zapisi na knjigama priopćavaju za koga je kodeks pisan, tko je autor i kada je djelo nastalo. Zapisi na crkvenim predmetima iz mlađih razdoblja (16. st. i dalje) jezično se razlikuju prema tomu kojoj crkvi pripadaju. Ako potječu iz katoličkoga kruga, jezik je gotovo čisti narodni, dok pripadnost pravoslavnoj crkvi podrazumijeva uporabu crkvenoslavenskoga s neznatnim nanosom narodnih odlika. Za ilustraciju navodimo dva zapisa: na drvenom križu u samostanu u Kraljevoj Sutjesci (17. st.) i na križu u Štrpcima kod Višegrada (16. st.).

Ovi križ bio je na vrhu crkve prikovan za šljeme nad velikim otarom, pak buduć ga sejmeni zbacili i satrli, učini se oni dan tako strašna bura od vitrova, grada i kiše da su se u Sarajevu oborile od devet mesdžida munare iliti vikaonice. Zato s razlogom mora se za zlamenit imati. Valja, dakle, držati ga u osobitom poštovan'ju.

Sii krst Avakuma jeromonaha Troičanina sakova se pri mitropolitu Visarionu va meste Sarajeve. Zlatarъ Milisavъ. Vb lěto 1587. meseca junia dnb 20.

Sadržajno su najzanimljiviji nadgrobni natpisi nastali od 12. do 15. st., djelomično klišeizirani, ali nerijetko koncipirani s dosta emotivnih i poetskih uzleta.

U klišeiziranom tipu natpisa, ili u klišeiziranom dijelu opsežnijega teksta, govori se o tome čiji je grob i tko podiže spomenik. Primjer je natpis na stečku iz Radimlje nastao 1477.g. *Sije leži dobri Radoje, sin vojevode Stipana, na svojoj baštini na Batnogah. Si bilig postavi na me moj brat vojevoda Petar.*

Katkad nadgrobni natpis počinje zazivom Svetoga Trojstva, što podsjeća na invokacije pravnih spomenika, no najčešće na početku nalazimo izraz *A se leži...* u čijem prvom dijelu (*a se*) prepoznajemo crkvenoslavenski ton.

Nemali broj natpisa završava nekom vrstom formule kojoj odgovara *sanctio* u ispravama, naime izriče se prokletstvo za oskrvnitelja spomenika (*I da je proklet tko će u me taknuti -*^{Vla 15}, *A da su proklete ruke koje bi ovoj pritorile -*^{Mas 15}). Nerijetko se javlja blagoslov kao završna formula (prema *benedictio* u ispravama), tipa *Bože ti daj zdravije*^(Pol-12), *vas Bog blagoslovi u vike*^(RZ-15), *Da je blagoslovljena ruka koja siječe i pisa*^(Br-15).

Natpis može biti kratak, ali bogat smislom, kakav je sljedeći: *A se leži Stipko Radosalić. Bože, davno ti sam legao i vele ti mi je ležati* (Stećak iz Premilova Polja, 14.st). Osim uvodne fraze (*a se*) citirani se zapis odlikuje čistim narodnim jezikom, a i stil je blizak usmenoj pučkoj književnosti.

Šire zasnovan tekst natpisa obavještava o datumu smrti, o staležu kojemu je pokojnik pripadao, navodi se nerijetko uzrok smrti i tko podiže spomenik, a tko pak kleše natpis. Neki su natpisi izrečeni u 1.l.jd. kao da ih sastavlja umrli. Po tim svojstvima pojedini se natpisi približavaju intitulacijama tipičnim za isprave kao pravne spise. Primjer je Kočerinska ploča, te spomenici iz Humskoga, iz Veličana i dr.

Kočerinska ploča (1410/1411), kao najpoznatija, tako nakon invokacije Sv. Trojstva navodi podatke o Vignju Miloševiću, koji je pod njom pokopan, o tome čiji je bio službenik, koji su se povijesni događaji zbili u njegovo vrijeme, gdje je skončao, te molba prolaznicima da mu ne gaze grob, a sve završava za nadgrobne čestom sentencijom: *Ja sam bi(o) kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja.*

Posebno su opsežni takvi iskazi u natpisima na knjigama, gdje se govori o pisaru i naručitelju knjige, kao što je slučaj u zapisu na Hvalovu zborniku, ili o sastavljaču/prepisivaču s mnogo pojedinosti o životu, imanju, osobinama, što izvrsno ilustrira zapis na Batalovu evanđelju, gdje se čak objašnjava obiteljsko podrijetlo Batalove supruge (*“...a za njim biše gospoja Resa, Vukca vojevode kći. A biše joj jed’n’ brat vojevoda bosanski, a drugi knez humski, a tretí ban hrvatski...”*)

Između dvaju tipova teksta – lapidarnoga i narativno razrađenoga – kao krajnjih mogućnosti, nalaze se prema sadržaju ostali ovdje promatrani nadgrobni natpisi. Nameće se dojam da stilizacija nadgrobnoga teksta izravno ovisi o naručitelju nadgrobnika, o njegovoj društvenoj pripadnosti kao i o zaslugama pokojnika.

Može se također pretpostaviti da ista osoba nije morala biti sastavljač teksta i klesar, jer u pojedinim natpisima je izrijeком rečeno tko je “sjekao kamen”, a tko je pisao. Katkad se spominje samo tekstopisac, a ne i klesar. Prisutnost stalnih elemenata, gotovo općih mjesta navodi na pomisao da je morao postojati uzus, svojevrsan model za sastavljanje nadgrobnih natpisa, a onda i jezični obrazac u kojem se naslućuje obvezatnost izbora knjiških / književnih (crvenoslavenskih) odlika.

Imajući sve to na umu, crkvenoslavenske literarne crte promatrat ćemo u ovom radu u opreci prema narodnim da bi se mogla stvoriti slika o kvantitativnim razlikama, svakako bitnijim za jezični opis od kvalitativnih, a koje svjedoče o stilogenoj funkciji crkvenoslavenizama.

Fonološke odlike

Specifičnost kamena kao materijala na kojem je natpis uklesan često otežava ili čak onemogućava pouzdano čitanje, pa stoga i pri tumačenju pojedinih glasovnih pojava treba zadržati izvjesnu rezervu. Čitanje tekstova na drugim materijalima nešto je sigurnije. Ovdje analizirani nadgrobni natpisi pisani su bosančicom, zapisi pravoslavnoga korpusa starom srpskom ćirilicom, a katolički latinicom.

Znak za jer/jor nije pisan redovito, pa se u ranim spomenicima ne može pretpostaviti pokrivaju li i napisani poluglasnički znakovi određenu fonemsku vrijednost ili su samo dug tradiciji.¹

Zato će se naći riječi napisane bez završnoga poluglasa i onoga u slaboj poziciji: *sin* ^(HP-12.), *dni* ^(Pol-12, DD-14), *rodih* ^(Mil-14/15), ali i s napisanim grafemom za *ь*: *Kr̃smir̃b* ^(HP-12), *siñmi* ^(Pol-12), *čas̃b* ^(Mil-14/15), *kazñbca* ^(MČV-13), *zemljamb* ^(Hv-15), *siñb* ^(DS-15) itd., čak i onda kad prema vremenu nastanka teksta sigurno znamo da poluglasi više ne postoje u fonološkom inventaru bosanskih govora.

U spomenicima od 14. st. nadalje događa se da pokraj vokaliziranoga *ь > a* supostoje u istoj riječi i finalni ili slabi *ь*, u to vrijeme svakako bez izgovorne vrijednosti, npr. *samb* (enkl.) ^(PP-14), *umrēh̃b* prema *saj* ^(Mil-14/15), *bosañbškoga* ^(DD-14), *bosañbski* ^(Bat-14, Kop-15), *slavañb* ^(Bat-14), *smb* prema *jesamb* ^(KP-15). U zapisu na Batalovu ev. čak se piše finalni *ь*, lišen glasovne vrijednosti, a vokalizirani se (u jakom položaju) izostavlja: *jedñb*, *dobr̃b*.

U natpisu iz 13. st. ^(MČV) na mjestu etimološkoga *a* pisan je *ь*: *br̃bta* (*brata*), iz čega se da zaključiti da su u to vrijeme već na središnjem bosanskom terenu izjednačeni po izgovornoj vrijednosti jaki *ь* i *a*.

¹ Analizirani natpisi s kraticama navedeni su kao izvori na kraju članka. Svi su primjeri transkribirani latinicom.

Zapaža se da je fonem /j/ u inoviranom imperativu pisan grafemom *i*, pa ni u najranijim spomenicima iza toga glasa nema finalnoga jera: *daj (dai)* ^(Pol-12).

Na kamenim natpisima, osim na HP-12, MČV-13 gdje je *u*, uvijek je u invokaciji ili u datiranju prijedlog *u* napisan sa *v*, što ne može biti odraz izgovora (*v ime oca, v dni bana, v dni kneza*) već je svakako posljedica preuzimanja cijele knjiške fraze. Tomu u prilog govori pojava prijedloga *va* u invokacijama Hu, DD, KP, Kop, gdje je moralo u govoru biti realizirano jedino *u < vb*. Naravno, kako ne znamo podrijetlo pisara-klesara, možemo, uz dosta opreza, pomisliti na prodor njegova idiolekta. Unutar teksta *vb-* u otvorenom slogu reflektira se redovito kao *u* ^(MČ-12, PZ -12, KP-14, Bat-14, Hu-14, DD-14, Led-15) iznimno sa *v*, npr. *v dni* ^(Vcl-14), *v lěto* ^(Pol-12).

Najizrazitiji utjecaj crkvenoslavenskog ipak je zamjena *vbz-* sa *voz-* (*vozljubljeni*) u PZ iz 12. st., gdje je stilogenost očita budući da se radi o atributu uz imenicu Bog (*Voli, Bože, nas vozljubljeni*).

Pisani zapisi, brižljivo stilizirani, uvijek imaju *v* ^(Bat-14), odnosno *va* ^(Hval-1404).

U prilog pretpostavci da je skupina *vb-* u govorima vrlo rano zamijenjena sa */u-/* svjedoči mogućnost zamjenjivanja primarnoga *u* sa *v*, što znači da je pisanje *v* uvijek crkvenoslavenski relik. Potvrdu za to nalazimo na ploči iz Polica kod Trebinja (pol. 12.st.), gdje je riječ *umre* napisana kao *vmre*.

Usporedba s glagoljičnim bosanskim natpisima (*Ulomak iz Slatine-14/15. st., Bužimski natpis-15. st., Grafiti iz Golubića - 15. st.*) otkriva istu naviku pisanja finalnoga poluglasa, te zamjenu *va/v* na mjestu inicijalnoga *vb-* i u frazi *va ime Božje* i u nevezanu tekstu: *va vsei hrvatskoj zemlji, v to vrime* (Damjanović 2004: 75-78). Pretpostavljamo, na temelju te usporedbe, mogućnost postojanja uporabne norme obvezatne za pisanje natpisa kao posebnoga žanra pismenosti. Crkvenoslavenske crte imale su stilematiku vrijednost, ostvarivale potrebni odmak od govora svakodnevice, a ipak čuvala nužan stupanj razumljivosti za manje obrazovane čitatelje.

Usporedba s pravnim spisima, ispravama i oporukama, pokazuje identičnu situaciju, naravno s mnogo većom frekvencijom crkvenoslavenizama s obzirom na opseg pravnih tekstova. Zanimljivo je da *u* prema *vb-* u otvorenom slogu u invokaciji i u dispoziciji isprave imaju najraniji spisi—Kulinova povelja (1189.) i Povelja Matija Ninoslava (1234.), a svi mlađi uvijek samo *va*. To je prilično siguran dokaz da je crkvenoslavenski oblik smatran književnim i jedino ispravnim.

U sufiksima *-bje/-bja/-bji/-bjanin* redovito se dulji poluglas *u* —*i*: *-ije, -ija, -iji*, što je nesumnjivo crkvenoslavenska odlika: *zdravije* ^(Pol-12), *rojenje* ^(Bat-14), *žitije* ^(Hu-14), *zlamenije* ^(Zab-15), *počtenije* ^(Bis-14, Hv-15), *bratija* ^(Hv-15, StS-14/15), *bratije* ^(Hv-15), *božiji* ^(Bat-14), *krtijanin* ^(Bat-14, Hv-15, RZ-15), kao što se dulji *b* u nastavku *-bju* u ljd i osnove: *pomoćiju* ^(StS-14/15, Zab-15), *milostiju* ^(StS-14/15, Kop-15, Mr8-15), te u imenici *dijak* ^(Bat-14).

od staroga *dbjak*. Identičnu situaciju konstatiramo u svim poveljama, od Kulinove do najmlađih, pisanih u 15.st. i onih nastalih u pisarnama turskih velmoža.

Pisanje *jata* vezano je za određene lekseme frekventne u natpisima i zapisima, kao što su *lěto* u označavanju datuma^(Bat-14, Hv-15), *věno* u frazama o vjernom služenju i vjernim podanicima: *věno služe*^(Mil-14/15), *věno služaše*^(Kop-15, Mrš-15), *věrněh svojih*^(Zab-15), *umrě/umrěh* u datiranju^(Mil-14/15), te u oblicima glagola *biti* – *běh/běše* u svih koji to imaju u frazi. Isključivo u spomeniku iz Veličana (14.st.) riječ *biljeg* napisana je *bělěg*, no taj spomenik i u drugim crtama pokazuje arhaičnost.

Zanimljivo je da u vlastitim imenima jat dolazi na mjestu *i* u širokom vremenskom rasponu, od imena *Graděša*^(PZ-12) za *Gradiša*, *Rěčica*^(RKS-15) za mjesto *Ričica*, *Radoměr*^(Hv-15) prema *Radomir*; dok jat u (prez)imenu klesara *Bělopčelanin*^(DSK-15) s obzirom na mjesto nastanka može imati i jekavsku izgovornu vrijednost. Na mjestu *a* jat je pisan u imenu *Sandila* (*Sandalja*)^(Vtp-15), ili na mjestu (*j*)*a* u ranim natpisima iz 12.st. – *Jurič* (*Jurja/Jurija*-PZ), *Brač* (*Braja* -Pol). U mlađim natpisima nalazi se *ě* u vrijednosti sekvence *ja* u imenu *Ostoč*^(KP-15), te u riječi *dijak–dičk*^(GT-15). Ta grafijska odlika obilježje je bosanske redakcije staroslavenškoga i odraz je njezine veze s glagoljicom (Kuna 1977: 156). Nama je ovdje važna kao prilog potvrdi teze da autori natpisa vladaju književnim, crkvenoslavenkim jezikom, te da nisu samo “majstori”.

Uz takav tip uporabe *jata* kao grafema koji je nadživio označeni fonem pojavljuje se u istim leksemima, a i u drugim posebno, ikavska zamjena, tipa *lito*, *biše*^(Bat-14), *vira*^(Bis-14), *vrimě*^(KP-15), *bilig*^(Hu-14, Rad-15, Kop-15), *usikoše*^(Led-15), *svita*^(Kot-15), *neviste*, *vični*^(StS-14/15), *pričista*^(Hu-14).

Osobna imena su ikavizirana, što potvrđuju primjeri: *Stipko*^(Vel-14, Kot-15, PP-14), *Stipan*^(KP-15, Rad-15), *Divac*^(Mrš-15), *Pribil*^(DSK-15).

Pučki naziv za nadgrobnik (biljeg) napisan je kadšto kao *bileg*^(Mil-14/15; Kap-15; Dum-15), što možemo čitati samo kao jekavski lik – *biljeg*.

Jekavski su oblici zastupljeni u ograničenom broju, točnije kao pojedinačne potvrde: *siječe*^(Br-15), *čojek*^(Bolj-15), *umrijeh*^(Zu-15/16) na spomenicima nastalim u ist. Bosni i ist. Hercegovini.

Ekavskih likova *seče*^(Kap-15), *dela*^(GS-15) uglavnom ima u natpisima iz okolice Bileće i Ljubinja, što se može jedino protumačiti klesarovim ili pisarovim podrijetlom.

Zapisi i natpisi nastali u krilu pravoslavne crkve, kao što su natpis na crkvi u Goraždu (1454), natpis na nadgrobnom križu jeromonaha u Štrpcima kod Višegrada (16.st), natpis u manastiru u Žitomislčićima (1609), zapisi iz Stare pravoslavne crkve u Sarajevu (17.st.) pisani su s jatom na etimološkom mjestu uz sporadičan prodor ekavskih likova. Odnos prema književnom jeziku sasvim

je drukčiji od onoga u srednjovjekovnim nadgrobnim natpisima s obzirom na to da jezik kulta funkcionira i izvan liturgijskih okvira.

Od crkvenoslavenskih fonetskih crta treba naglasiti da prasl. **d* > *žd* u imenici *roždbstvo* (*rođenje*), i to samo u uobičajenoj frazi datiranja (v *lěto roždbstva Hristova*) u zapisu na Hvalovu zborniku (1404), te redovito u zapisima vezanim za pravoslavnu crkvu i manastire od 16. st. nadalje. U svim natpisima **d* > *j* *gospoja* ^(Bis-14, Vel-14, Bat-14), a u zapisu na Batalovu evanđelju čitamo čak i u frazi: *ot rojenija sina Božja*. Pravni spisi isključivo rabe crkvenoslavenizam *roždstvo*, s tim što idući od 12. st. naprijed oblik se glasovno mijenja i pojednostavnjuje: *roštdvo*, *rožastvo*, *rožstvo*, *roštvo*. Vjerojatno ta riječ nije bila u živoj uporabi, nego je postojala samo kao dio formule za datiranje isprava.

Crkv.sl. refleks **t* kao *št* prisutan je samo u frazi *s božjom pomoštiju* ^(Vel-14), u nadgrobnom natpisu koji se i u drugim crtama razlikuje po izrazitijem broju crkvenoslavenizama, te u zapisima pravoslavnoga podrijetla čak i nakon 16. st.: *budušti* ^{Žit-17}, *tisušta* ^{Gra-16}, *sveštenago* ^{Sa-16}. Izvan toga korpusa nemamo *št* refleks (*pomočiju roda moga* – ^{StS 14/15}). U participiju *čtušte* ^(Hv-15) skupina *št* sastavnica je gramatičkoga oblika preuzetoga izravno, bez prilagode, iz crkvenoslavenskoga.

Isprave i oporuke *št* kao refleks praslavenske jotacije glasa *t* poznaju kroz cijeli srednji vijek, ali najčešće ipak u frazama i u dijelovima isprave i inače pisanim visokim stilom. Na primjer u invokaciji: *pozvah na pomošt Gospoda Boga i svetago mučenika* (Tvrtko-14. st.), ili – *takozī se obeštavamo* u finalnoj klauzuli (Tvrtko-14). To nas podržava u uvjerenju da su takvi crkvenoslavenizmi imali stilsku vrijednost.

Morfološke odlike

Imenice

Imenički crkvenoslavenski oblici pojavljuju se unutar teksta zapisa i natpisa, kao i u početnim i završnim obrascima.

Najizrazitija je stara deklinacija imenice *dan*, koja se i ne mora u svim razdobljima smatrati utjecajem crkvenoslavenskoga s obzirom na to da su arhaične oblike zadržavali i živi štokavski govori sve do 15. st., doduše paralelno s novim oblicima. Prema primjerima *V dni* ^(PZ-12, Pol-12, Vrp-15, Vel-14), *u dni* ^(DD-14, Bat-14) vidimo da se radi o nekovrsnoj okamenjenoj prijedložno-padežnoj vezi, prerasloj u sastavni dio klišeja kojim se datira smrt ili životno razdoblje umrle osobe, odnosno u zapisima vrijeme nastanka kodeksa.

Među arhaizme crkvenoslavenskoga podrijetla ubrajamo oblik Njd *crki* ^(HP-12), Nmn *sinove* ^(Mil-14) u natpisu iz 14. st.. Stari Njd *kami* ^(StS-14/15) može biti u to vrijeme čak i govorni, ali je svakako hiperkorekcijom dobiven Ajd *kami* ^(StS-14/15, Bolj-15)

u odnosu na primarni akuzativni lik *kamen*^(Led-15). Pisar /klesar držao je oblik *kami* svakako književnim i "otmjenijim" od narodnoga, ali nije znao za razliku nominativnoga i akuzativnoga oblika u crkvenoslavenskoj gramatici.

Do 15. st. pojavljuje se Ljd starih o-osnove i a-osnove s nast. –*ě-i*, odnosno *e*, što je izravni utjecaj crkvenoslavenske norme. Potvrde su i iz kategorije općih imenica i iz toponimije. Primjeri: *u Dobrě*^(Mil-14), *na službě*^(ZD-15), *u počtenji*^(Vrp-15), *v pisanji*^(Hv-15), *u domi*^(Vrp-15), *u dobri*^(Vrp-15), *na krajine*^(Vla-15).

Iznimno zapis na Hvalovu zborniku (1404) rabi stari Gjd a-osnove s nast. –*i*: *ruki*, što je očito znak pisareve učenosti.

Ostatak stare i-osnove čuva se u Gjd *gosti* (*Milutina*)^(Hu-14), u tekstu koji se izdvaja svojom izraznom arhaičnošću.

Uporaba duala u 14.st. u donjodrežničkom natpisu *njegoviju sinu* (*Radoslava i Miroslava*) izuzetak je u korpusu natpisa. Imenica *noga* u Imn je u dvojinskom liku: *nogama*^(StS-14/15), ali to može biti govorna osobina.

U zapisima na knjigama dual se pojavljuje potpuno sačuvan kao u crkvenoslavenskom, pa u zapisu na Radosavljevu zborniku čitamo (*jere mi sta*) *ruci trudni*. Pisar zbornika je uvijek učeniji od majstora koji gradi nadgrobnike – kao da želi reći taj primjer.

Pridjevi

Jedan broj nadgrobnih natpisa kao i zapisa na knjigama počinje invokacijom Svetoga Trojstva, gdje je redovit arhaični oblik Gjd pridjeva određenoga vida: *svetago* (*svetago duha*), i to u većini promotrenih izvora (HP, DD, Vel, Bat, KP, StS). Ako natpis počinje oznakom nastanka, obično formulom *V dni...* za kojim slijedi ime vladara, atribut uz vlastito ime pokazuje istu karakteristiku: *V dni bana velikago Kulina*^(PZ-12).

Neočekivano, zapis na Hvalovu zborniku iz 15. st. u invokaciji bilježi oblik *svetoga*, kao i natpis iz središnje Bosne iz Kopošića.

Izvan ustaljenih fraza crkv.sl. oblik imamo redovito uz imena svetaca: *svetago Jurja*^(PZ-12), *svetago Dimitrija*^(DD-14), da bismo u istom tekstu uz spominjanje imena svjetovnih vladara našli hrvatski lik: *kralja ugarskoga, bana bosanskoga*^(DD-14), *slavnoga gospodina*^(Kop-15), *kneza velikoga bosanskoga*^(Zab-15). Crkvenoslavenski oblik pridjeva uz svetačko ime rabi se i u već spominjanim glagoljčnim grafitima iz Golubića: *svetago Martina*, nasuprot narodnim oblicima uz opće imenice i titule svjetovnih vladara, kako vidimo u Bužimskom natpisu: *boljega človika, kralja turskoga*.

Naporedna uporaba književnih i narodnih oblika svjedoči da su crkvenoslavenski imali nesumnjivo stilogenu funkciju. U prilog tomu dodajmo

da su autori glagoljičnih natpisa mogli biti ljudi s izvanbosanskoga teritorija, vezani za glagoljašku tradiciju i neštokavski idiom, o čemu svjedoče oblici i leksemi tipični za čakavski teren (*zač, ki, zoviše*, nepromijenjeno krajnje *-l, fundument, plibanuš*), a ipak se u izboru tipičnih crkvenoslavenskih jezičnih sredstava ne razlikuju od natpisa pisanih bosančicom rukom bosanskih majstora.

Crkvenoslavenizmom smatramo i pojavu meke pridjevske promjene tipa *božijej* u frazi (*po*) *milosti božijej* ^(Hu-14) u natpisu koji pokazuje i u drugim crtama učenost sastavljača teksta, koji čak navodi životopis pokojnika, velikodostojnika crkve bosanske, tzv. gosta.

U pravoslavnim tekstovima čuva se mjestimično nesažeti oblik pridjeva: *sarajevskije crkve* ^(Sa-17/III), *svetoje evanđelije* ^(Sa-18), kao što je uobičajen i jedino prisutan Gjd na *-ago*: *svetago duha* ^(Žit-17), *hercegovskago* ^(Sa-16), *vseosveštenago* ^(Sa-16), što nije pitanje stila, nego pripada sustavu srpskoslavenskoga jezika kojim su ti tekstovi pisani.

Posvojni pridjev od vlastitoga imena izveden starim nastavkom *-jb* poznaje samo Humačka ploča: *sin Bretb* = (*sin*) *Bretov*.

Zamjenice

Izrazito crkvenoslavensko obilježje epigrafike je uporaba pokazne zamjenice *sb, si, se*, i to u svim mogućim ostvarajima: *s, si, se, sei, saj, sije, sega*. Najčešće se pojavljuje u ustaljenim sintagmama: *s/saj/si bilig, si kami, sega svita*, ali i u nevezanoj uporabi: *se crki* ^(HP-12), *sei knjige* ^(Bat -14), *sije knjige* ^(Bat -14, Hv-15), *se zida* ^(PZ-12).

Likovi *se, sej* koriste se u crkvenoslavenskoj frazi: *A se(leži, čini, zida...)*, kojom počinje najveći broj natpisa.

Katkad u istom tekstu nalazimo i zamjenicu *to* ^(DD-14), *tom* ^(Vtp-15), *tomuj* ^(RZ-15), *ovoj* ^(Mas-15), što znači da je autor natpisa birao između *s, si, se* i *taj, ovaj* prema određenom kriteriju: stara zamjenica išla je u frazama kojima se na neki način obilježava spomenik, zgrada i sl., a pri ponovnom spominjanju koristi se narodni oblik. Na primjer: *A se dvor vojevode Masna...* dok u završnoj formuli čitamo: *A tko bi to potrl...* ^(DD-14). Isti odnos možemo pročitati i u ispravama, gdje se prema opomeni "*da mu se to ne potvori*" u završnoj klauzi pojavljuje *saj naša knjiga* (Povelja Skender-baše, 1468.)

Lična zamj. *ja* rijetko se javlja već zbog sadržaja natpisa, ali se može uzeti da je naporedna sa crkv.sl. *az*. Oblik *ja* nalazimo u natpisu s hercegovačkoga područja, na sarkofagu iz okolice Trebinja ^(Pod-14), na natpisima StS i na Kočerin-skoj ploči. *Az* je, osim u zapisima što su potekli iz pravoslavnoga miljea, pronađen u ranom natpisu iz srednje Bosne i veže se za vjerskoga službenika: *Az pisah Prokopije pop* ^(PZ-12), zatim bez oznake zvanja *az Bogdan* ^(Poj-15), te uz leksički crkvenoslavenizam – *az rab Boži* ^(Rad-15).

Crkvenoslavenska zamjenica morala je biti stilski obilježena jer od najranijih vremena nije pripadala fondu nijednoga govora. Prisuće zamjenice *az* u intituciji isprava bosanskih vladara kroz cijeli srednji vijek sugerira da je tipična za visoki i svečani ton, pa nema sumnje da je i u natpisima funkcionirala kao stilem.

U deklinaciji zamjenice *on* moguće je u istom tekstu naći naporedo oblik s inoviranim završetkom Gjd, ali sa starosl. osnovom, npr. *jega* ^(HP-12, PZ-12), ili s novim oblikom na *nj* a sa starim nastavkom – *njego* ^(PZ-12) pokraj *njega* ^(PZ-12). U 15. st još može se naći *jego* ^(Vak-15) u pretenciozno stiliziranu natpisu.

U Djđ rani spomenici bilježe *jemu* ^(Pol-12), u Imn *jegovemi* ^(Pol-12) pokraj novoga Ijd *njim* ^(Bat-14).

Ostaci meke zamjениčke promjene opažaju se u oblicima Ljd: *na svojej* ^(Kop-15), *na mojej* ^(StS-14/15), što je bez obzira na nisku frekvenciju odraz crkvenoslavenske tradicije.

Crkvenoslavenski Gjd zamjenice *čūto* u obliku *česo* ima isključivo zapis na Hvalovu zborniku.

Opreka *tko* prema *kto* ide u korist narodnoga oblika: *kto* je rijetko, osim u kolofonu Hvalova zbornika, zabilježen je u jednom natpisu: *kto* ^(Gor-15), prema redovitom *tko* ^(GS-15, Vla-15, DD-14).

Zamjениčki pridjev *sav* potvrđen je u obliku *vse* ^(Hu-14).

Glagoli

U natpisima i zapisima s obzirom na sadržaj najčešći je oblik aorista i imperfekta. U tvorbi tih glagolskih vremena samo iznimno nalazimo potvrde koje zahtijevaju komentar. Među aoristnim oblicima nalazi se jedan jako stari oblik: *žih* ^(Hu-14, Vak-15) – prema inf. *žiti*, koji ne poznaju ostali tekstovi. U zapisu na Batalovu ev. pojavljuje se imperfekt *grediše*, poznat glagoljaškim tekstovima, pa je moguće proponirati neki zapadniji utjecaj.

Treba istaknuti da u natpisima nema crkvenoslavenskih oblika u prezentu, a stari oblik 1.l.jd. *molju* ^(Pod-14, Hv-15, StS-15) nije distinktivan u naznačeno vrijeme na crti narodni-književni jezik. Ipak kako se radi o stalnom mjestu mnogih natpisa, odnosno o uporabu u frazi kojom se moli da spomenik ne bude oskvrnut, dopušta se i književni (knjiški) status toga oblika. U zapisima i natpisima koji pripadaju pravoslavnoj crkvi još i u 15., odnosno 17. st. čuva se crkvenoslavenski prezent u svim licima, pa čak i prezent atematskih glagola (*da pomolit se* – ^{Gor-15} *da vazdast?* – ^{Žit-17/II)}).

Ostatak dvojine glagola nalazimo u zapisu na Radosavljevu zborniku (15.st.): *sta-jere mi sta ruci*. U natpisima se dvojina osobito čuva u spomenicima 15.st.: *postavista bilig dva sina* ^(TR-15, Pelj-15), *postavista dva brata* ^(GD-15). Kako se radi o

istom glagolu, o istom leksemu u nekoj vrsti formule za označavanje osobe koja podiže nadgrobnik, mora se pomisliti na književnu stilizaciju odvojenu i bitno različitu od govorne situacije.

Izrazito književnim utjecajem možemo objasniti pojavu part. prez. pas. *zovom* ^(Vid-13, Vel-14), *vidomo* ^(Hlj-14), izgubljen u narodnim govorima prije pojave pisanih spomenika. U oba slučaja *zovom* se koristi da bi se izreklo svjetovno ime umrle monahinje, pa zato ima stilogenu funkciju: import je iz jezika višega stila, služi za nesvakidašnje oslovljavanje. U pravoslavnom zapisu *zovom* ^(Žit-17/II) pripada osnovnom idiomu-crkvenoslavenskom, kojim je tekst pisan.

Crkv.sl. oblik participa prez.akt. bilježi zapis na Hvalovu zborniku: *čtušte* (*čitajući*) u Nm. Nasuprot tomu primjeru stoji fonetski inoviran oblik *težeće* (Ndv) iz Radosavljeva zbornika (15.st).

Oblici part.prez.akt. *čine*, *služe* ^{Mil} (*čineći*, *služeći*) u tekstu s konca 14. i poč 15. st. mogu također biti preuzeti pod utjecajem jezika knjige.

Leksik

Specifičan sadržaj natpisa podrazumijeva poseban leksički repertoar, u kojem pretežu narodne riječi, dok su književne različitoga podrijetla. U ukupnom zbroju leksičkih crkvenoslavlenizama, uz izuzeće tekstova pravoslavnoga korpusa, nema mnogo. Uočljiva je naglašena međuovisnost značenja i podrijetla riječi. Tako će rodbinsko nazivlje biti isključivo narodno (*brat*, *bratija*, *sestra*, *kći*, *mater*, *nevista*, *sin*, *otac*, *sinovac*, *unuk*). Za suprugu se rabi riječ *gospoja*.

Epigrafski su spomenici zanimljivi i kao svojevrsni čuvari staleškoga nazivlja srednjovjekovne Bosne. Tako ćemo naći nazive za svjetovna i crkvena zvanja i činove, te neka zanimanja. Neki su nazivi tipični samo za pojedina razdoblja/stoljeća, a poneki se pojavljuju kroz čitav promatrani period, što je razvidno iz navedenih potvrda.

Primjeri:

12. st. *župan* ^(Pol, Vel-14), *knez* ^(Pol, DD-14, Bat-14, Kot-15, Zab-15, Kop-15), *ban* ^(PZ, DD-14, Bat-14),
sudija ^(PZ), *pop* ^(PZ, Gra-16), *kaznac* ^(MČ),

14.st: *gost* ^(Hu), *krstijanin* ^(Bat, Hv -15, RZ-15), *vojevoda* ^(DD, Bat, Rad-15, Vla-15), *kralj*
^(DD, Vel, Bat, KP-15, Kop-15), *kućnica* ^(Vel), *tepčija* ^(Vel), *tepačija* ^(Bat), *starac* ^(Bat), *dijak*
^(Bat), *sluga* ^(Mil, Vrp-15),

15.st: *kraljica* ^(KP), *despot* ^(Br), *vlastela* ^(Vrp), *herceg* ^(Gor, Hv, KP), *did* ^(Hv, RZ),
zlatar ^(Mrš), *pisar* ^(Hv)

16.st.: *biskup* ^(Ra, KS-17), *mitropolit* ^(Gra, Sa),

17.st. : *sejmen* ^(KS), *jeromonah* ^(Žit), *monah* ^(Sa), *iguman* ^(Žit), *dijakon* ^(Žit 17/II).

Zanimljivi su svakako nazivi pripadnika Crkve bosanske – *krtstijanin*, *did*, *gost*, *starac*, koje nećemo naći izvan bosanskoga kruga, te pojava naziva za crkvena zvanja različita u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi.

Specifična zvanja srednjovjekovne Bosne ili su staroslavenskoga podrijetla kao *kaznac*, crkvenoslavenskoga *tep(a)čija* ili narodnoga, ali živoga samo u knjigama, kao što je *kućnica* u značenju ‘supruga’.

Uobičajeni izraz poniznosti je crkvenoslavenizam *rab*^(DD-14, GS-15)/*raba*^(Vid-13, Vel-14) prema kojemu stoji *sluga*, ali ne kao potpuna istoznačnica jer *sluga* pretpostavlja svjetovnoga gospodara. Sintagme *rab boži/raba božija* često znače monaha/monahinju, a nesumnjivo je to značenje potvrđeno u natpisu iz Veličana, gdje doslovno piše “*raba božija Polihranija zovom mirskim gospoja Radača*”, pa opreka imena *Polihranija-Radača*, odnosno staleških naziva *raba-gospoja* govori da se radi o udanoj ženi koja se zaredila i pri tome promijenila ime. U natpisima pravoslavne provenijencije rabi se taj leksem u sintagmama *rab Hristu Bogu*^(Gor-15), *Hristu rab*^(Sa-17), *rab monah Sofronije*^(Sa-17), uvijek uz ime monaha ili sa značenjem svećenika uopće.

Zanimljivo je da se na liniji katoličko-pravoslavno u opreci nalaze riječi *crkva-hram*: *crki*^(Hu-12), *crkve*^(KS-17/II), *hram*^(Gor-15, Žit-17, Sa-17/II), gdje su potvrde za *hram* isključivo vezane za pravoslavne bogomolje, a katoličkih pod tim imenom nema. U jednom natpisu i za pravoslavno svetište se koristi ta riječ: *crkve sara-jevske*^(Sa-17/II), ali se to može smatrati iznimkom.

Manastir označava katoličku redovničku kuću, a *monastir* pravoslavno monaško prebivalište (*manastir*^{KS-17}; *monastir*^{Žit 1609, Žit 1684, Sa-18}).

Iz grčkoga jezika potječe kratica *kir* u značenju gospodin uz vlastito ime u natpisima s pravoslavnim predznakom: *kir Marko*^(Sa-16), *kir Visarion*^(Gra-16), *kir Ilija*^(Žit-17).

Uz franjevačka imena redovito je kratica *fra*: *fra Basilio*^(Rav-16), *fra Jeronim*, *fra Anđeo*^(KS-17).

Pravih leksičkih crkvenoslavenizama je malo u nadgrobni natpisima: *sudija*^{PZ-12}, *amin*^(Kop-15), *mirski* ‘svjetovni’^(Vel-14).

Zapisi na srednjovjekovnim kodeksima koriste nešto izraženije crkvenoslavenski leksik, pa tako u Hvalovu zborniku čitamo *ašte*, *pominajte*, *čitite*, *čtušte*, u Batalovu zapisu: *krosnica*.

Zapisi s pravoslavnih kodeksa i uporabnih predmeta imaju narodne riječi samo izuzetno, a osnovni fond je crkvenoslavenski.

Vjerojatno je prema nekom knjiškom modelu nastao Batalov hapax *vozinik* (*na vozinicah*) sa značenjem vozila za prijevoz vina.

U zapisima 17. i 18. st. i iz katoličkoga i iz pravoslavnoga kruga evidentan je prodor turcizama, i to u tzv. civilizacijskom leksiku. Franjevački zapisi čak uvođe uz turcizme narodne istoznačnice, “*od devet mesdžida munare iliti vikaonice*”^(KS-17). U istom tekstu javlja se i riječ *sejmeni*^(KS-17) kao naziv zvanja ‘redar’, ‘stražar’. U pravoslavnim tekstovima prisutni su nazivi zanimanja: *terzija*, *ekmekčija*, *berber*, *kujundžija*^(Sa-17), *ćurčija*^(Sa-18), turskih isprava: *teskera*^(zapis iz 1696), *testijer*^(Sa-18), obrtničkih udruga: *rufet*^(Sa-18).

Malobrojni su primjeri leksika iz europskih jezika, ali zaslužuju pozornost. Svakako treba zabilježiti varijantu *mojstr* (majstor) iz 12. st. u natpisu iz Polica kod Trebinja, te *mastor*^(Hum-16). Za *vještinu* u Hvalovu zborniku postoji riječ *meštarstvo*.

Sintaksa

Stil i kratkoća zapisa i natpisa razlogom su što su neke sintaktičke crte potpuno nepoznate u izrazu tih tekstova. Tako ne nalazimo participijske konstrukcije, tipične za crkvenoslavenski izraz, a ni posebno duge i razgranate rečenice.

Rečenice su uglavnom kratke. Ako se oblikuje složena rečenica, onda je najčešće nezavisna sastavna ili suprotna, a nije rijetko ni asindetsko slaganje. Tipični primjeri bili bi: *A se leži Tvrtko Vukac. A si bileg seče unuk mu Ivanko i pisa*^(Kap-15). *A se grob mu dela sin mu Radona. Tugo moja, a tko li će mene*^(GS-15).

Pripadanje se izražava u knjiškoj maniri genitivom jd. lične zamjenice: *žena jega*^(HP-12, PZ-12) pokraj *jegova*^(PZ-12), te *sin jego*^(Vak-15), što mora biti literarni nanos s obzirom da se radi o stilski dotjeranom natpisu. Pretežnija je u toj funkciji posvojna zamjenica (bez obzira na oblik) ili posesivni dativ, što je narodna odlika: *žena jemu*^(Pol-12), *sin mu*^(GS-15), *brata mi*^(Rič-15), *sinmi jegovemi*^(Pol-12), *njegoviju*^(DD-14), *sin jegov*^(DSK-15).

Crkvenoslavenskom sintaktičkom karakteristikom možemo smatrati i konstrukciju *v dni*, *v leto* (akuz. s prijedlogom) za označavanje vremena u natpisima, što je vrlo frekventno u promatranim tekstovima do 15. st.: *v dni bana*^(PZ-12), *v dni kneza*^(Pol-12), *u dni gospodina kralja*^(DD-14), *u dni kralja Dabiše*^(Bat-14), *u dni gospodina kralja Tomaša*^(RZ-15). U zapisima već od 14. st. datiranje se izražava formulom dan, mjesec, godina, uz mogući dodatak o aktualnom vladaru, npr. *u dni kralja Dabiše ot rođenija Sina Božija 1393. lëto*^(Bat-14), *v lëto od roždstva Hristova 1404. lëto*^(Hv-15), *ot roždstva Hristova 1525. meseca junija 9. dnъ*^(Gra-16), *nakon 1578. nakon poroda Isusova na šestoga žuna*^(Rav-16), *1642. na 3. maja*^(KS-17).

Instrumental sredstva, svakako nastao ugledanjem u crkvenoslavenski izraz, predstavljen je primjerom: *da je proklet Ocem i Sinom i Svetim Duhom*^(DD-14). Identičnu frazu upotrebljava pisar Tvrtkove povelje iz 1375., što je zanimljivo kao primjer formuliranja natpisa prema modelu isprave.

Od narodskih sintaktičkih crta svakako treba istaknuti etički dativ: *vele ti mi je* _(PP-14), u natpisu sročenom u tonu pučkih umotvorina.

Već od najranijih natpisa pojavljuje se aorist imperfektivnih glagola, tipa *zida, tvara* _(Pol-12), *zida* _(HP-12), *pisa* _(DD-14, DSK-15, Sa-16), *seče* _(Bolj-15), *siječe* _(Br-15), *gradi* _(Rav-16). Zanimljivo je da crkvenoslavenski jezik koristi takav aorist za izražavanje vremenski ograničene radnje, a isti tip uporabe imperfektivnoga aorista poznaju i hrvatski glagoljaši. U naznačenim primjerima uvijek se radi o radnji ograničena trajanja, što se nerijetko kazuje i prilogom vremena: to leto, u dni itd. Stoga bismo tu pojavu tretirali kao stilem tipičan za crkvenoslavenski jezik (Hercigonja 1983: 420-423).

Primjer narodskoga osjećaja za odnos svršenost-nesvršenost pa slijedom toga i za korektnu relaciju aorista i imperfekta predstavlja završetak natpisa na stećku iz Kopošića u središnjoj Bosni, gdje umrli u 1.l. govori o svojoj smrti, o tome da mu je podigla spomenik žena, a o njoj tvrdi: *Živu mi vërno služaše i mrtvu mi posluži* _(Kop-15).

Od crkvenoslavenskih sintaktičkih osobina svakako treba istaknuti izražavanje fut. II. konstrukcijom *budu+inf.* tipičnom za zapise na knjigama, a što ilustrira Hvalov zbornik (*budu pročitati, budu svršiti*). Crkvenoslavenskom pripada i izražavanje buduće radnje prezentom svršenoga glagola, a što je registrirano samo u pravoslavnim zapisima: *vazdastb* _(Žit-17/II), *pomolibtb se* _(Gor-15).

Uporaba imperativa 2. l. za zapovijedanje 3. licu, što je ostatak optativa, također je književna crta. Frazom takvoga tipa obično se završavaju natpisi i zapisi: *Bože ti daj zdravje* _(Pol-12), *Bog daj banu Kulinu zdravje* _(BisV-12), *vas Bog blagoslovi* _(RZ-15), *pogubi ga Bog* _(Pelj-15). Izrazi tipa: *da je proklet (tko će u me taknuti)* _(Vla-15), *proklete bile ruke (koje bi ovo pritorile)* _(HPo-15), *da je blagoslovljena ruka (koja siječe i pisa)* _(Br-15) također imaju optativnu nijansu.

Identičnu uporabu imperativa u optativnoj funkciji nalazimo u finalnim izrazima dobre volje u ispravama: *Tako mi Bog pomagaj* (Kulinova pov.), *Bože ti daj zdravje* (Pov. Matije Ninoslava-1234.), *Bog vas veseli* (Tvrtkova potvrda-1439.) itd.

Pravoslavni zapisi završavaju frazom: *Bog da ga/ih prosti* _(Žit 17, Sa-17, Sa-18).

U sintaktičke osobine možemo uvrstiti i neke fraze i frazeme.

Iz narodnoga jezika prodrle su u jezik natpisa konstrukcije *biti za kim* u značenju *biti nečija supruga: a za njim biše gospoja Resa* _(Bat-14).

Narodski je frazem *dan mi dojde* _(Kop-15) umjesto *umrijev*.

Zaključak

Epigrafski spomenici nastali na bosanskohercegovačkom prostoru tijekom srednjega vijeka pisani su jezičnim izrazom u kojem se prepliću narodni elementi s nanosima crkvenoslavenskoga ovisno o sadržajno-stilskim zahtjevima. Crkvenoslavenski fond osobina treba osigurati odmak od svakodnevnoga načina izražavanja, ostvariti vezu s jezikom književnih djela i osigurati epigrafskom tekstu atribut originalnoga stvaralaštva. Budući da postoji određena shema po kojoj se pišu natpisi, pogotovo nadgrobni, crkvenoslavenski se elementi pojavljuju u točno određenim sintagmama, frazama i gotovo tvore obrasce. Usporedba s jezikom srednjovjekovnih administrativno-pravnih spisa (isprava, oporuka, listina) otkriva podudarnost u tipu i razmjeri crkvenoslavenskih infiltracija, što govori u prilog tezi da je postojao jedan tip jezika sa stanovitom uporabnom normom rezerviran za pisanu praksu neliterarnoga karaktera.

Pad srednjovjekovne bosanske države i nestanak tzv. Crkve bosanske značili su i kraj života bosanske redakcije staroslavenskoga, te prouzročili pojavu drukčijega tipa izražavanja. Crkvenoslavenski, ali srpske redakcije, vezuje se od toga vremena samo za pravoslavnu crkvu i pismenost s njom vezanu, dok katolički kulturni krug formira pismeni jezik na narodnoj štokavskoj osnovi. U našem slučaju to znači da se i natpisi i zapisi mlađih razdoblja, nastali nakon 16. st. , jezično diferenciraju ovisno o konfesionalnoj pripadnosti.

IZVORI

1. Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. I-IV, Sarajevo, 1962-1970.g.
2. Ljubo Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, I-VI, Beograd, 1902.–1926. g.
3. Vjekoslav Štefanić, Hrvatska književnost srednjega vijeka, Zagreb, 1969. g.
4. Starija bosanskohercegovačka književnost, Sarajevo, 1974.g.

POPIS SPOMENIKA S KRATICAMA

XII. st.

Humačka ploča, HP-12

Natpisna ploča iz Podbrežja kod Zenice, PZ-12

Natpis na ploči u Policama kod Trebinja, Pol-12

Natpis na nadgrobnom spomeniku iz Maloga Čajna kod Visokoga, MČ-12

Natpis na ploči iz Biskupića kod Visokog , BisV-12

XIII. st.

Natpis na nadgrobnoj ploči u Vidoštaku kod Stoca, Vid-13

Natpis na ploči u Malom Čajnu kod Visokog, MČV-13

XIV. st.

Natpis na nadgrobnom spomeniku iz Humskog, Hu-14

Natpis na nadgrobnom spomeniku iz Veličana, Vel-14

Natpis na stećku u Biskupu kod Konjica, Bis-14

Natpis iz Donje Drežnice, DD-14

Natpis na kamenom sarkofagu u Podgradinju kod Trebinja, Pod-14

Natpis na stećku u Premilovu Polju, PP-14

Natpis na stećku u Milavićima, Mil-14

Zapis na Batalovu evanđelju, Bat-14

XV. st.

Zapis na Hvalovu zborniku, Hv-15

Zapis na Radosavljevu zborniku, RZ-15

Kočerinska ploča, KP-15

Natpis na nadgrobnom spomeniku iz Staroga Sela kod Donjeg Vakufa, StS- 14/15
 Natpis na križu iz Han-Pobrdice, HPo-15
 Natpis na križu u Maslinama kod Stoca, Mas-15
 Natpis na stečku u Radimlji, Rad-15
 Natpis na stečku u Donjoj Kapavici kod Ljubinja, Kap-15
 Natpis na kamenom sanduku u Ledincu, Led-15
 Natpis na kamenom sanduku u Gorici kod Stoca, Gor-15
 Natpis na kamenom sanduku u Peljavama, Pelj-15
 Natpis na nadgrobnom spomeniku iz Kotorca, Kot-15
 Natpis na stečku u Donjem Selu kod Konjica, DSK-15
 Natpis na stečku u Vrpolju kod Trebinja, Vrp-15
 Natpis na stečku u Zabrdju kod Kiseljaka, Zab-15
 Natpis na stečku u Kopošiću kod Ilijaša, Kop-15
 Natpis na stečku u Zovom Dolu kod Nevesinja, ZD-15
 Natpis na nadgrobnoj ploči u crkvi Sv. Lazara u Vlahovićima kod Ljubinja, Vla-15
 Natpis na ploči u Gornjem Turbetu, GT-15
 Natpis na ploči u selu Pojska kod Zenice, Poj-15
 Natpis na sljemenjaku u Vakufu kod Šibošnice, Vak-15
 Natpis na sljemenjaku u Gornjem Dragaljevcu kod Bijeljine, GD-15
 Natpis na sljemenjaku u Trnjačkoj, TR-15
 Natpis na crkvi u Goraždu, Gor-15
 Natpis na stečku u Boljunima kod Stoca, Bolj-15
 Natpis na stečku u Gornjem Selu kod Bileće, GS-15
 Natpis na stečku u nekropoli Mršići kod Vlasenice, Mrš-15
 Natpis na stečku u Ričici kod Kraljeve Sutjeske, Rič-15
 Natpis na nišanu u Brankovićima kod Rogatice, Br-15
 Natpis na nišanu u Dumanjićima kod Rogatice, Dum-15
 Natpis na sarkofagu u Radimlji, Rad-15
 Natpis na spomeniku u Zupcima kod Trebinja, Zu-15

XVI. st.

Zapis na knjizi iz Grahova g.1525, Gra-16
 Natpis na antiminsu u Sarajevu, Sa-16
 Natpis na križu u Humu, Hum-16
 Natpis u katoličkoj crkvi u Ravnom, Rav-16

XVII. st.

Natpis u manastiru Žitomislići, Žit-17

Zapis u rukopisu manastira Žitomislići, Žit-17/II

Zapis u zapisniku samostana u Kraljevoj Sutjesci, KS-17

Zapis u rukopisu Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, Sa-17

Natpis na drvenom križu u samostanu u Kraljevoj Sutjesci, KS-17/II

Natpis na naornici u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, Sa-17/II

Zapis iz 1696.

XVIII. st.

Zapis na rukopisnoj knjizi 1707.g., Sa-18

POPIS CITIRANE I KONZULTIRANE LITERATURE

Damjanović, S., 1984: Jezik Prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša, *Slovo* 34, 63-80.

Damjanović, S., 2002: *Slovo iskona*, Zagreb, Matica hrvatska, 296. str.

Damjanović, S., 2004: Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine, *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, 73-85.

Hamm, J., 1958: *Staroslavenska gramatika*, Zagreb

Hamm, J., 1963: Hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika, *Slovo*, 13, 43-67.

Hercigonja, E., 1983: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb, 449.

Kuna, H., 1973: Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog, *Radovi simpozija "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica, 2-5- X. 1971., 89-102.

Kuna, H., 1974: *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Sarajevo, 241.

Kuna, H., 1977: Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji, *Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva*, 153-166.

Kuna, H., 1978: Bosanska srednjovjekovna književnost i njen jezik prema srpsko-slavenskoj i hrvatskoj glagoljskoj književnosti, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 8, 73-82.

- Nazor, A., 1963: Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima, *Slovo*, 13, 68-86.
- Režić, K., 1980: Perfektivni imperfekt u glagoljskom lekcionaru i u starijoj hrvatskoj književnosti, *Slovo*, 30, 89-100.
- Stipišić, J., 1972: *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 227 str.

SUMMARY

Medieval Bosnian inscriptions were written in the vernacular with infiltrations of Church Slavonic forms which have a stylistic role. Because of its correspondence with the language of legal documents, we can suppose that a special usage norm of the language of non-literary texts existed. After the fall of Bosnia under the Turkish power, the Bosnian redaction of Church Slavonic died out, and literary language disintegrated into Serbian Church Slavonic in the Orthodox and štokavian vernacular in the Catholic cultural circle.

Key words: *inscriptions, stylistic role, Bosnian redaction of Church Slavonic*

Organsko i tradirano u gramatičkoj normi jezika *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića

1. Kako je o djelu Andrije Kačića Miošića¹ napisano podosta štiva, a njegov jezik i jezik njegovih djela još nisu bili predmetom temeljitijega jezikoslovnoga istraživanja, otvorila sam to pitanje o tristotoj Kačićevoj obljetnici, s obzirom na danas važeću prosudbu da je opća popularnost "*Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga*" najbitniji čimbenik u pripremanju hrvatskoga nacionalnoga korpusa za jezičnu standardizaciju temeljenu na štokavštini, koja je odnijela prevagu u drugoj polovini 19. stoljeća.

Prvotna je nakana bila jezičnopovijesnim i dijalektološkim instrumentarijem istražiti organsko podrijetlo Kačićevih jezičnih normi primijenjenih u njegovu najznamenitijem djelu "*Razgovoru ugodnome naroda slovinskoga*" (1759.). No kako je ovo, u tematsko-sadržajnome pogledu jedinstveno povijesno-kroničarsko djelo u formalno-izvedbenome pogledu dvojako (sastoji se, s jedne strane, od pjesama koje slijede poetiku, stilski repertorij, kodove i jezične sklopove deseteračkih epskih pučkih pjesama, i, s druge strane, od proznih dijelova u kojima se povijesna / "povijesna" problematika iznosi do tada uspostavljenim obavjesnim stilom), tako se i u jezikoslovnome smislu može govoriti o dva jezična tipa, odnosno o jezično-stilskoj raslojenosti unutar istoga djela. Stoga istraživanjem nije obuhvaćen stihovani dio korpusa u kojemu jezik podliježe dodatnim poetičkim pravilima, nego je usredotočeno na gramatičku normu u jeziku stilski neutralnijih proznih dijelova.²

¹ Brist u Makarskome primorju 1704.- Zaostrog 1760.

² Za potrebe su istraživanja pregledani i ekscerpirani svi prozni tekstovi u "*Razgovoru*", uzeti prema čitanjima priređivača Josipa Vončina u knjizi: Andrija Kačić Miošić *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Matija Antun Reljković Satir iliti divji čovik, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988.

Nakon ekscerpiranja i sređivanja podataka utvrdila sam Kačićeve uporabne norme za pojedine gramatičke kategorije, koje sam potom podvrgla dijalekto-loškoj interpretaciji. Kao što sam i očekivala, utvrdila sam da su Kačićeve jezične norme štokavske, bilo da pripadaju najvišem rangu općeštokavskih, bilo nižem rangu dijalekata, detaljnije općenito zapadnome štokavskome dijalektu.³

2. Teškoće su nastale pri približem određenju pripadnosti odrednica pojedinačnih Kačićevih normi organskim normama konkretnih štokavskih govora ili skupina konkretnih govora unutar zapadnoga štokavskoga dijalekta, koje je Andrija Kačić Miošić poznavao ili mogao poznavati. Ponajprije sam utvrdila da se samo dio Kačićevih normi, posve ili djelomice podudara s normom u nekoj od skupina govora u Dalmaciji, i u približem Kačićevu zavičaju, Makarskome primorju i njegovu zaleđu. Ostalim je normama organsko podrijetlo valjalo utvrditi dodatnim konzultiranjem dijalektološke literature i drugih izvora, te prozних djela Kačićevih prethodnika i suvremenika radi uvida u primjenu konkretnih normi u ukupnoj pisanoj tradiciji predstandardnih štokavskih jezičnih tipova.

Nakon općega informativnoga uvida u stanje u prozama pisanim predstandardnim štokavskim jezičnim tipovima, traganje sam za podrijetlom Kačićevih jezičnih normi izravno usmjerila prema pisanoj franjevačkoj tradiciji Kačićevih prethodnika i suvremenika, da bi se njihove jezične norme mogle usporediti s Kačićevim normama i potom valjano interpretirati.

Radi toga je bilo nužno dodatno konzultirati literaturu o jeziku bosanskih franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća čija su djela bila namijenjena katoličkomu puku na prostoru franjevačke redodržave Bosne Srebrene.⁴

³ Novija kroatistička literatura koja sadrži jezične kriterije po kojima se određuje pripadnost hrvatskome štokavskome narječju i njegovim dijalektima: Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 1., Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2003., Iva Lukežić: *Štokavsko narječje (Nacrt sveučilišnih predavanja)*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 32, Zagreb 1998, 107-115.; Iva Lukežić: *Razvoj i uspostava hrvatskoga jezika u starijim razdobljima*, Fluminensia, 1-2, Rijeka 1999, 101-141. Detaljniji podatci o govorima Imotske krajine u: Iva Lukežić: *Čakavsko u štokavskome govoru Imotske krajine*, Čakavska rič 1-2, Split 2003. str. 5-25.; Mira Menac - Mihalić: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje - Školska knjiga, Zagreb 2005.; Za detaljniji uvid u organske norme u nekim štokavskim ikavskim govorima u južnoj Dalmaciji zahvaljujem dr. Ankici Čilaš iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu.

⁴ Bosna Srebrena (Provincia Argentina) osnovana je 1514. godine podjelom franjevačke Vikarije na Bosnu Hrvatsku s djelokrugom nad samostanima izvan turske vlasti u zapadnoj Bosni i dijelu Hrvatske, te na Bosnu Srebrnu koja je obuhvaćala samostane pod turskom vlašću. Tijekom sljedećih stoljeća širila se ili sužavala zavisno o širenju ili uzimanju turske vlasti.

Pregledani su izbori iz proznih djela sedamnaestorice bosanskih franjevac, Kačićevih prethodnika iz 17. i suvremenika iz 18. stoljeća. Iz njih su ekscerpirani primjeri s obavijesnim podacima o onim jezičnim normama koje su bile predmetom istraživanja u Kačićevim proznim tekstovima.⁵ Usporedba ekscerpiranih potvrda Kačićevih jezičnih normi s ekscerpiranim potvrđama normi u bosansko-franjevačkome književnojezičnome uzusu dala je argumente za daljnje usredotočenje upravo na te veze, i na odustajanje od daljnje traženje veza između normi u Kaćićevu jeziku i normi u ostalim hrvatskim štokavskim predstandardnim idiomima.

3. Jezik je bosanskih franjevačkih pisaca jedan od predstandardnih štokavskih jezičnih tipova, prije tridesetak godina nazvan *bosanskohercegovačkom franjevačkom koine*, a u novije vrijeme *književnojezičnim uzusom franjevaca Bosne Srebrene*.⁶ Relativno je dobro istražen jezik pojedinih njegovih predstavnika, a postoje i uopćenja o cjelini toga jezičnoga tipa. U jednome od potonjih Herta Kuna ovako definira njegova osnovna opća obilježja i moguće pristupe u istraživanju: “S obzirom na to da se radi o koine a ne o standardnom jeziku, ne može se govoriti o jednoj sasvim koherentnoj jezičkoj strukturi, niti o stabilnoj normi, ali i pri uočljivim razlikama koje se mogu konstatirati od pisca do pisca, ostaje osnovna struktura jezika, kao i njegova supstanca, koji se mogu definirati u relaciji prema dijalekatskoj osnovici, prema književnojezičkoj tradiciji, te prema stranim jezicima s kojima je ova književnost bila u neposrednome kontaktu”.⁷

Nakon austrijsko-turskoga rata (1683.- 1699.) iz Bosne Srebrene su se 1735. godine u zasebne provincije izdvojili dalmatinski i slavonski samostani. U 18. stoljeću je Bosna Srebrena svedena na današnje granice Bosne i Hercegovine, a u 19. stoljeću su se iz nje izdvojili hercegovački franjevci.

⁵ Potvrde su preuzete iz radova Herte Kune (1989.), Ive Pranjkovića (2000., i 2004.) i Darije Gabrić-Bagarić (dva rada iz 2004.), a ispisi su učinjeni uvidom u tekstove uvrštene u ove knjige ili krestomatije: *Filip Grabovac* (Tomo Matić, 1951.), *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (knj. 19., 1973.) *Hrestomatija* (Herta Kuna, 1974.), *Književnost bosanskih franjevaca* (Ivan Lovrenović, 1982.), *Bosanski franjevci* (Ivan Karamatić, 1994.), *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća* (Darija Gabrić - Bagarić), Napredak, Zagreb 2004.

⁶ Prvi naziv potječe od Herte Kune (v. sljedeću bilješku), koja taj predstandardni književnojezični tip naziva *bosansko-hercegovačkom franjevačkom koine*. Prof. fra Gabrijel Hrvatinić s pravom me je upozorio da pridjev *hercegovački* u tome književnojezičnome tipu ima opravdanje samo u vremenu u kojemu ga je Herta Kuna iskovala (Bosna i Hercegovina kao jedinstvena cjelina), ali ne i u povijesnome kontekstu o kojemu je ovdje riječ: taj su književnojezični tip utemeljili pisci koji su djelovali unutar franjevačke provincije Bosne Srebrene u vremenu kad se iz nje još nisu izdvojile ni slavonska i dalmatinska, a osobito ne hercegovačka provincija. Prihvaćajući ovo razložno obavještenje, za taj književnojezični tip rabim noviji naziv Ive Pranjkovića *bosansko-franjevački književnojezični uzus*. Darija Gabrić-Bagarić se također služi nazivom *bosanska franjevačka koine*.

⁷ Herta Kuna: *Bosanskohercegovačka franjevačka koine 17. i 18. vijeka i njena dijalektološka baza*, Filologija 17, Zagreb 1989., str. 69-70.

U istome je radu Herta Kuna primijenila pristup koji je prvotno bio zamišljen i u ovome radu o organskome podrijetlu Kačićevih normi: nekoliko je strukturno i supstancijalno bitnih jezičnih činjenica u bosansko-franjevačkome književnojezičnome uzusu promotrila u odnosu prema dijalekatskoj osnovici, “tj. prema onom dijalektu i govoru koji su uvjetovani teritorijom s koje potječu pojedini autori, ali i onom širom koja zavisi od dijalekatskoga tipa područja pretpostavljenoga čitalačkoga kruga ili auditorija”.⁸ Potom je utvrdila⁹ da dijalekatsku osnovicu bosansko-franjevačkoga književnojezičnoga uzusa čine štokavski dijalekti svojstveni katoličkomu stanovništvu, kojemu je od 17. stoljeća usmjerena i upućena književnost u duhu katoličke obnove i prosvjetiteljstva. U skladu s preporukom Tridentskoga koncila (1545.-1563.) da ta književnost bude na narodnom jeziku bosanski su franjevci utemeljili “jezik bosanski”. Opća mu je narječna osnovica štokavska, a u dijalekatsku su mu osnovicu ugrađena dva štokavska dijalekta na onome području Bosne, zapadne Hercegovine i Dalmacije gdje je živjelo katoličko pučanstvo unutar franjevačke redodržave Bosne Srebrene. U suvremenoj štokavološkoj literaturi¹⁰ nazivaju se *zapadni dijalekt* ili *novoštokavski ikavski*, i *istočnobosanski dijalekt* ili *nenovoštokavski ijekavsko-šćakavski*.¹¹ Zapadnomu ikavskomu dijalektu pripadaju i skupine štokavskih govora širega i užega zavičaja Andrije Kačića Miošića, koje sam u svome istraživanju priključila dijalekatnoj osnovici bosansko-franjevačkoga književnojezičnoga uzusa.¹²

Na oblikovanje franjevačkoga literarnoga uzusa najizravnije je utjecalo ovakvo dijalekatno stanje u Bosni, pri čemu nije zanemariva činjenica da su za Bosnu Argentinu, organizaciju bosanskih franjevaca, tijekom njezine povijesti, središnji bili samostani Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, sva tri na prostoru istočnobosanskoga dijalekta.

3.1. Upozoravajući na oprez pri utvrđivanju odnosa između bosansko-franjevačkoga književnojezičnoga uzusa i organskih govora, Herta Kuna navodi da u

⁸ H. Kuna, nav. dj. str. 70.

⁹ U njihovu su određenju i nazivu kombinirana dva glavna genetska kriterija: protojezični refleks *šč/št* i refleks starojezičnoga *jata*, uz nekoliko drugih.

¹⁰ V. najnovije: Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2003.

¹¹ Prvi termin u nazivu dijalekta počiva na prostornoj odrednici dijalekta, a drugi na genetskim lingvističkim kriterijima uključenim u klasifikaciju: tipu refleksa jata, šćakavizmu ili štakavizmu, te evolutivnome stadiju u akcentuaciji i množinskim oblicima u sklonidbi.

¹² Iako to do sada nije bila praksa, uključivanje ovih govora u istraživanje osnovice Kačićeva jezika bilo je presudno za zaključak ovoga istraživanja, po kojemu i ovaj autor slijedi norme uspostavljene i provođene u hrvatskome štokavskome predstandardnome književnojezičnome tipu nazvanom “jezik bosanski”.

svim takvim slučajevima treba imati na umu opće načelo: “Prvi počeci bilo kojega literarnoga jezika nikad ne odgovaraju konkretnome organskome govoru već iz toga razloga što se zadaci koje literarni jezik mora ispuniti izdižu daleko iznad kolokvijalnog izraza”.¹³ Među takve zadatke i nastojanja pripada: pitanje auditorija za koji se piše, težnja da se književni izraz proširi na što veći prostor; nastojanje da se izostave dijalekatske značajke s užom izoglosom prostiranja ako su u jeziku frekventne i oštro uočljive, te prihvatanje onih koje se smatra općijim i proširenijim, pritisak tradicije, potom osobito u sintaksi a donekle i u leksiku utjecaj jezika s kojega se prevodi (pitanje leksika pritom izbija u prvi plan jer kolokvijalni leksik rijetko kad raspolaže dovoljnim fondom za pokrivanje apstraktnoga pojmovlja).

O pitanjima normiranosti jezika bosanskih franjevacu pobliže u novije vrijeme piše Darija Gabrić-Bagarić.¹⁴ To je, po ovoj autorici, tip književnoga jezika s određenim brojem stalnih odlika koje se mogu naći u svih pisaca. Kako su pisci imali “svijest o književnom jeziku kao naddijalektnom i nadorganskom idiomu”¹⁵ a nije bilo normativnih priručnika koji bi propisivali što dotičnome književnome jeziku pripada, slijedili su praksu utemeljitelja toga književnojezičnoga tipa, prije svega Matije Divkovića i Ivana Bandulovića, čiji se “jezik bosanski” smatrao uzorom dobrog jezika. Ovima su pak uzori bili pisci s hrvatskoga jezičnoga područja, posebno dalmatinskoga i dubrovačkoga.¹⁶ Osim spomenute svijesti o književnome jeziku, te oslanjanja u pogledu norme na tradiciju u praksi prethodnika, D. Gabrić-Bagarić, pišući o P. Posiloviću ističe još i ovu odrednicu, bitnu za status norme u ovom predstandarnome hrvatskome idiomu: “Čitav niz tzv. manjih odlika prisutnih u Posilovićevu jeziku pokazuje uglavnom njegovo povodenje za narodnim govorima i najčešće su odraz njegova govornoga jezika”.¹⁷

4. Sređeni ispisi svake pojedine Kačićeve jezične norme iz proznih tekstova “Razgovora” u daljnjem su tijeku istraživanja uspoređeni s utvrđenom normom organskih govora obaju štokavskih dijalekata koji čine osnovicu bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa, te potom s normom u ispisima iz proznih djela sedamnaestorice Kačićevih prethodnika, mahom bosanskih franjevacu iz 17. i suvremenika iz 18. stoljeća.

¹³ Herta Kuna, nav. dj. str. 73.

¹⁴ Darija Gabrić - Bagarić: *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, Napredak, Zagreb 2004., i *Jezik Pavla Posilovića*, Gradovrh, Matica hrvatska - Tuzla, prosinac 2004., 28.-50.

¹⁵ Navod D. Gabrić-Bagarić odnosi se konkretno na P. Posilovića (nav. dj. str.31.)

¹⁶ D. Gabrić-Bagarić u *Primjerima* navodi i konkretne potvrde: M. Divković je u svoj *Nauk krstjanski* uklopio i glagoljaški tekst *Verši sv. Katarine* i prikazanje *Abramovi verši*.

¹⁷ Nav. dj. str. 33.

To su, kronološki i poimence: **Matija Divković** (Jelaške kraj Olova 1563. - Olovo 1631.), djelo "Nauk krstjanski", Mleci 1611.; **Ivan Bandulović** (Skopje kod Gornjega Vakufa 1591. - Bolonja oko 1651.), djelo "Pištrole i evanđelja" Mleci 1613.; **Stjepan Matijević Solinjanin** (Soli 1580 - Transilvanija 1654.), djelo "Ispovjedaonik", Rim 1630.; **Pavao Posilović** (Glamoč 1600 - Rama 1653.), djela: "Nasliđenje duhovno" 1639., "Cvit kriposti" 1647.; **Pavao Papić** (Sarajevo 1593.- ?), djelo "Sedam trublji" 1649.; **Ivan Ančić** (Lipe kod Duvna oko 1600 - Italija 1685.), djela: "Vrata nebeska" Ancona 1678., "Svitlost krstjanska" 1679., "Ogledalo misničko" 1681.; **Filip Grabovac** (Podosoje kraj Vrlike 1697. - Mleci 1749.), djelo "Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga", Mleci 1747.; **Stjepan Margitić** ((Jajce, 17. st. - Fojnica 1730.), djela: "Izpovied krstjanska" 1703., "Fala od sveti" 1708.; **Lovro Sitović** (Ljubuški 1682. - Šibenik 1729.), djela "Pisma od pakla" 1727., "Nauk krstjanski" i "Promišljanja i molitve" posthumno 1734.; **Marijan Lekušić** (Mostar), djelo "Bogoljubna razmišljanja" Mleci 1730.; **Jerolim Filipović** (Rama 1688. - Sinj 1765.), djela "Pripovijdanje nauka krstjanskoga" u tri knjige izdane u Mletcima 1750., 1759., 1765.; **Filip Laštrić** (Očevija/ Očevje između Olova i Vareša 1700.- Kraljeva Sutjeska 1873.), djela: "Koristan nauk dilovati molitvu od pameti" 1742., "Testimonium bilabium" (s paralelnim latinskim i hrvatskim tekstom) 1755., "Kratak način činiti put križa" 1765., "Od' uza me" 1766., "Nediljnik dvostruk" i "Svetnjak" 1766.; **Josip Milinović**, isusovac (Visočani kod Nina 1709.- 1759.), djelo "Šest nedilja na poštenje s. Alojžija Gonzage" 1759.; **Bono Benić** (Čatići pokraj Kraljeve Sutjeske 1708.-? Kraljeva Sutjeska 1785.), djelo "Ljetopis sutješkog samostana"; **Marko Dobretić** (Brnjići kraj Jajca 1707. - Fojnica 1784.), djelo "Kratko skupljenje čudoredne iliti morale bogoslovice svrhu sedam katoličanske crkve sakramentah", Ancona 1782.; **Marijan Bogdanović** (Kreševo 1720. - Kreševo 1772.), Izvještaj o pohodu Bosanskog vikarijata 1768., pridodan Ljetopisu kreševskog samostana; **Nikola (Marčinkušić) Lašvanin** (1730.-1750.), djelo "Ljetopis"; rukopis 1. (izdan u Sarajevu 1981.).

5. Istraživanjem za obilježavanje tristote Kačićeve obljetnice obuhvatila sam gramatičke norme fonološke, morfonološke i morfološke razine. Za izlaganje na prigodnome skupu¹⁸ i za zbornik obradila sam sedam od ukupno devet razmatranih normi. Kako je ostali dio istraženoga materijala neobjavljen, odlučila sam cijelo istraživanje objaviti u zasebnom većem radu. Za potrebe toga većega rada, koji je upravo u završnoj doradi, proširila sam istraživanje na još neke cjeline: čakavizme, sintaktičke značajke i leksik.

¹⁸ Znanstveni skup o Andriji Kačiću Miošiću održan je u listopadu 2004. godine u HAZU u Zagrebu.

U ovome radu slijedi pojedinačni prikaz devet Kačićevih fonoloških normi.¹⁹ Svaka se norma prikazuje u zasebnom odsječku s tri pododsječka: u prvome se daje sažetak Kačićevih norme, u drugome prikaz te iste norme u organskim govorima istočnobosanskoga i ikavskoga štokavskoga dijalekta, te u djelima sedamnaestorice franjevačkih proznih pisaca, Kačićevih prethodnika ili suvremenika, a u trećemu zaključak o tome koju je tradiciju slijedio Kačić u toj određenoj normi. U zasebnome odsječku izvodi se zaključak o Kačićevim fonološkim normama.

I. Refleksi jata

1. Kaćićeva je uporabna norma u proznim dijelovima “Razgovora”:

- norma a) *sustavan ikavski* refleks (u 687 potvrda);
- norma b) *sporadično drugačiji od norme a) - ekavski* (u 6 potvrda), i u pokojemu primjeru *ijekavski* (u jednoj potvrdi);
- norma c) *sustavni su pseudoikavizmi* sa samoglasnikom *i* na mjestu etimološkoga samoglasnika *e* u prijedloga i prefiksa *pre(-)* i *pred(-)* (u 56 potvrda), te nesustavni u pokojemu pojedinačnome primjeru (u 7 potvrda);
- norma dd) *malobrojni pseudoijekavizmi* sa slijedom *je* na mjestu etimološkoga samoglasnika *i* (u 4 potvrde)

2. U štokavskome narječju refleks jata nije jednoznačan pa se opća i konkretna norma odnosi na niže razine dijalekata i skupina govora.

Organska je norma u pogledu refleksa jata u govorima dvaju dijalekata koji su razmatrani u ovome radu trojaka:

U govorima istočnobosanskoga dijalekta zastupljene su:

- norma d): refleks *ije, je* u korijenima i obličnim nastavcima imeničke i zamjeničko-pridjevske sklonidbe;
- norma dd) sustavni pseudo(i)jekavizmi (*nje-* u zamjenica i priloga, zadržavanje *je* ispred *j*, dosljedni razvoj primarnoga *-ir, -ir- > ijer, sporadično C+ rje*);
- norma c) ikavski refleks od *pre-, pred-, preko,*

¹⁹ Na stručno obvezujući poziv urednice časopisa *Gradovrh* mr. Marice Petrović da pošaljem kakav prikladan rad za drugi broj, odlučila sam poslati pokraćeni uvodni i prvi dio spomenutoga većega rada o jeziku Andrije Kačića Miošića, tematski vezan za “jezik bosanski”.

- norma b): relativno velik broj ekavizama.²⁰

U govorima ikavskoga dijalekta razlikuju se stanje u zapadnohercegovačkim i dalmatinskim govorima uključujući i govore Kačićeve užega i širega zavičaja, gdje su zastupljene:

- norma a): refleks *i* sustavno i dosljedno u svim kategorijama,
- norma b) samo pokoji pojedinačni (nekategorijalni, leksički) ekavizam i sustavni pseudoikavizam (*i* < etimološkoga *e*) u određenim kategorijama.²¹

To je drugačije od stanja u govorima ikavskoga dijalekta na području središnje, zapadne i sjeverozapadne Bosne gdje je zastupljena norma -a) s refleksom *i* pretežno u svim kategorijama, ali nedosljedno, naporedo s brojnijim drugačijim refleksima.²²

Uporabna norma u pogledu refleksa jata u proznim tekstovima autora koji su stvarali bosanskofranjevački književnojezični uzus 17. i prve polovine 18. nije jednoznačna. Može se sažeti u tri skupine.

U prvoj su skupini petorica autora koji su, manje ili više, primjenjivali organsku normu a) bilo da su je preuzeli iz svoga rodnoga idiolekta, bilo da su je prihvaćali iz tradicije svojih prethodnika. To su Matija Divković, Stjepan Matijević Solinjanin, Pavao Papić, Marko Dobretić i Marijan Bogdanović.

U drugoj su skupini sedmorica autora koji su, manje ili više, primjenjivali organsku normu b). To su Ivan Bandulavić, Filip Grabovac, Lovro Sitović, Marijan Lekušić, Nikola (Marčinkušić) Lašvanin, Jerolim Filipović i Josip Milinović.

U trećoj su skupini petorica autora s uporabnom normom c) u kojih se neusustavljeno prepliću organska norma a) i organska norma b). To su Pavao Posilović, Ivan Ančić, Stjepan Margitić, Filip Laštrić i Bono Benić.

3. Norme a), b) i c) posve su podudarne s organskom normom dalmatinskih govora Kačićeve zavičaja. Normu a) rabila su i petorica, normu b) sed-

²⁰ Kreševo: *gdje, ljek, mjeseci, pobjeć, pobjego, tjelo; donili, poletili, tio, umio, zadio; Križići kod Fojnice: pobjegla, pobjegne, smjeo, tjela; vidio; priko Usora: ljetos, naprjed, počero, sjedala, uvijek; bolla, izletli; pribacla; Tuholj u okolici Kladnja: posidje, samljet, sjedi; hćio, posidje; podmjerivalo (= podmirivalo)*

²¹ Radišići u zapadnoj Hercegovini: *cidi, citka, mijova, u mijove, miseca, misto, mišina, mlika, mliko, ovdí, procidi, tiralí; Prozor: čovik, gori, gorike, Nimačke, ponediljkom, svituje; glavišine, saučišće, sikirat, svićenik*

²² Turija u zapadnoj Bosni: *dvi, lipa, lipo, ovdí, po tuđi leđi; ovde, treba, umrela; djevojkom, njeko, njekome, vjeruješ; Tetima kod Dervente: did, lipo, pivaju, vrime, tisna; smje*

morica, a normu c) petorica pisaca bosanskofranjevačkoga književno-jezičnoga uzusa. Normu d) svojstvenu istočnobosanskome dijalektu i s mogućim sporadičnim natruhama i drugačijih refleksa jeziku ostalih razmatranih pisaca Andrija Kačić Miošić je rabio u proznim dijelovima “Razgovora” samo u nekoliko pseudoikavskih primjera, i to u dijelovima koji referiraju na imena u njegovim deseteračkim pjesmama (primjerice: *Mjelovan, vjeteški*).²³

II. Refleksi protojezičnih skupina *st', *sk', *zd', *zg'

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima “Razgovora”:

- prevladava norma a) **štakavizam**: ostvaruje se skupina **št** (u 13 potvrda)
- sporadično je zastupljena norma b) **ščakavizam**: ostvaruje se skupina **šč** (u jednoj potvrdi)

2. U dvama dijalektima razmatranim u ovome radu norme su:

a) **ščakavizam** s refleksima **šč** (i **žd**) u dijalektima ili skupinama govora što čine osnovicu bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa:

- u tuzlansko-fojničkim i usorskim govorima unutar istočnobosanskoga dijalekta,²⁴
- te u ikavskome dijalektu: u bosanskim govorima od Livna, Čitluka i Tomislavgrada do gornjega Vrbasa i srednjega toka Bosne oko Dervente (i u Derventi),²⁵ te u najvećemu broju govora *ikavskoga* dijalekta u Dalmaciji između Cetine i Neretve, u govorima Imotske krajine, govorima Makarskoga primorja i njegova zaleđa (Makarska, Omiš, Čišla, Zaostrog).

b) **štakavizam** s refleksima **št** (i **žd**):

- u govorima ikavskoga dijalekta u zapadnoj Hercegovini (oko Ljubuškoga i Mostara),²⁶ i u Dalmaciji zapadno od Cetine (Badanj, Perković, Sinj, Jabuka, Kotezi, Vid, Šibenik)²⁷ te u govoru Opuzena, u ličkim govorima i u dubrovačkome dijalektu.

²³ Ijekavska i hiperijekavska norma d) obilato je zastupljena u stihovanim dijelovima Kačićeva “Razgovora”, no u proznim dijelovima samo u nekoliko primjera.

²⁴ U tuzlanskome području sporadično **šč** > **s#ć** ili **hć**: *s#ćap, ognjis#će, s#ćene, s#ćedim*.

²⁵ Šćakavizam u govoru Rame razvio se u *s#akavizam*: *s#ap, ognjise#*.

²⁶ Radišići: *štap, štene*

²⁷ Stanje u govorima Dalmatinske zagore precizira M. Menac - Mihalčić: **šč**, **žd** u Lovreću (Imotska krajina), **šč** i **št** u zapadnijima Čišli i Dobrinču, **št** u Šibeniku i sinjskim govorima, **št**, **žd** u Opuzenu..

a) temeljni **šćakavizam** i b) importirani **štakavizam** prepliću se naporedno u pokojemu govoru istočnobosanskoga dijalekta (Kreševo, Tuholj, Plahovići u okolici Kladnja, Visoko, Vijaka),²⁸ u bosanskim ikavskim govorima (u okolici Dervente, u slivu Une),²⁹ u zapadnoj Hercegovini (Grude), i u pojedinim govorima u okolici Sinja (Otok, Gala³⁰).

Prema Herti Kuni³¹ u bosansko-franjevačkome književnojezičnome uzusu se je tijekom 17. i u 18. stoljeću postupno uspostavljalo normativno načelo po kojemu se svaka skupina *šć* redovito zamjenjuje sa *št*. To je potvrdio i pregled tekstova u ovome istraživanju:

a) samo *šćakavizmi* zabilježeni su u jednoga autora, Josipa Milinovića,

a) b) *šćakavizmi* i *štakavizmi* zabilježeni su u dvojice: Ivana Ančića, Filipa Laštrića i Nikole (Marčinkušića) Lašvanina,

b) samo *štakavizmi* zabilježeni su u devetorice: u Matije Divkovića, Ivana Bandulavića, Stjepana Matijevića Solinjanina, Pavla Posilovića, Pavla Papića, Filipa Grabovca, Stjepana Margitića, Jerolima Filipovića i Bone Benića.

3. Andrija Kačić Miošić je u pretrežnom broju primjenjivao primjenjivao štakavsku normu b) uzusnu normu većine franjevačkih pisaca, čiji su je utemeljitelji pretežno preuzeli od dubrovačkih pisaca. Usporedno s prevladavajućom štakavskom sporadično je primjenjivao i šćakavsku normu a) organskih govora svoga zavičaja. Takva je dvojnost štakavske i šćakavske norme opservirana i u trojice od sedamnaestorice bosansko-franjevačkih proznih pisaca.

III. Status suglasnika *f*

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima "Razgovora":

- norma a): ostvaruje se strano etimološko *f* u primljenica (u 38 potvrda),
- norma b): ostvaruje *f* < skupine *hv* u domaćim riječima (u 13 potvrda),
- norma c): *f* se ne ostvaruje u domaćim riječima, a u primljenica je zamijenjen s *p*: (u jednoj potvrdi u primjeru *Jozepu*)

²⁸ Iako štakavski oblici u pojedinim govorima istočnobosanskoga dijalekta mogu i prevladavati, oni su u ovome dijalektu mlađi od prvotnoga šćakavizma.

²⁹ Turija u zapadnoj Bosni: *poščena*, *puščo*, *ščapa*, *štenadima*

³⁰ M. Menac - Mihalić donosi primjere iz Sinja: *kučište*, *štap*, *šteta*, iz Otoka: *gušterica*, *klišta*, *kučište*, *štap*, Gale: *klišta*, *kučište*, *štap*, *štapon*, *šteta*, *štete*, *štucati*,

³¹ H. Kuna, nav. dj. str. 77; to pokazuje i Laštrićev primjer *vodokršte* gdje je riječ o novome jotovanju, a isti se leksem u tome obliku susreće i u drugih franjevacu.

2. Suglasnik *f* kao frikativ bez zvučnoga parnjaka u štokavskome narječju nema jednoznačan status. Kao fonem postoji u štokavskim dijalektima i govorima pod izrazitim utjecajem stranih idioma s fonemom /f/ u suglasničkome inventaru, a posve izostaje ili se posve rijetko ostvaruje u dijalektima i govorima izvan stranoga utjecaja.

Norma a) i norma b): kao nestabilan fonem *f* postoji u ikavskome dijalektu uglavnom u bošnjačkim govorima, gdje je ograničen na tuđice i onomatopeje, te u govorima istočnobosanskoga dijalekta.³² U dubrovačkome je dijalektu stabilan fonem. U današnjim govorima širega i užega Kačićeva zavičaja zabilježen je kao stabilan fonem samo u omiškome govoru, dok se u pojedinačnim govorima (Kotezi, Vid, Omiš, Zaostrog) javlja u pokojoj novijoj primljenici i u primjerima *f* > *hv*.

Norma c): U hercegovačkim i dalmatinskim govorima ikavskoga dijalekta *f* izostaje u domaćim riječima, a u istočnobosanskome³³ i ikavskome dijalektu se u primljenica nerijetko zamjenjuje s *v* ili *p*. U današnjim govorima širega i užega Kačićeva zavičaja umjesto *f* zabilježeno je *p* (šibensko zaleđe, govori oko Drniša i Sinja, govori Imotske krajine,³⁴ govori u Makarskome primorju): *kuver*, *pratar*, *vrigat*. U tim se govorima danas *f* javlja kao periferni fonem uglavnom u posuđenicama, u pokojem primjeru i od domaće skupine *hv*.³⁵ Razložno je pretpostaviti da je *f* u tim govorima iz novijega vremena, odnosno da u Kačićevo vrijeme u govorima njegova zavičaja nije postojao fonem *f* ni kao norma a) ni kao norma b), nego se ostvarivala norma c) po kojoj na mjestu *f* stoji *v* ili *p*.

U pregledanim korpusima sedamnaestorice franjevačkih pisaca nisu u svakoga autora nađene potvrde svih triju kategorija:

- primjeri s *f* na etimološkim mjestima u riječima stranoga podrijetla po normi a) zabilježeni su u devetorice autora,
- primjeri *f* od domaće skupine *hv* po normi b) zabilježeni su u sedmorice autora,
- jedan primjer zamjene *f* > *p* po normi c) zabilježen je u jednoga autora, u Matije Divkovića, utemeljitelja bosansko-franjevačkoga književno-jezičnoga tipa.

³² U Križićima u dolini Fojnice zabilježeni su u istoga govornika naporedni primjeri *ufati*: *upatila se*, *upatio* što upućuje na nestabilnost toga fonema u kategoriji *hv* > *f*. Ista je pojava opservirana i drugdje u istočnobosanskome dijalektu, npr. u Očeviji.

³³ U tuzlanskome području: *jeptino*, *napta*

³⁴ M. Menac Mihalić donosi kartu na kojoj se precizira: *f* > *v* u Gali i Brnazama u sinjskome području, *f* > *p* u Runovićima u imotskome području, *hv* > *f* u Šibeniku i Opuzenu, dok u ostalim govorima alterniraju sve tri realizacije, pa i *hv* > *v*.

³⁵ M. Menac - Mihalić donosi primjere s oblicima glagola *falit*, *zafalit* iz nekoliko govora šibenskoga i sinjskoga područja. I u tome području ipak prevladavaju ovi glagoli bez *f*: *valit*, *zavalit* i imenica *vala*.

Svi autori imaju *f* u kategoriji a) ili u kategoriji b) ili u obje, a zamjenjuje ga u jednoj primljenici suglasnikom *p* samo jedan autor. Ovime se potvrđuje da je *f* normativno usustavljen u bosanskofranjevačkome književnojezičnome uzusu, te da je u djelima bosanskih franjevaca 17. i 18. stoljeća uspostavljena praksa s normom a) i b).

Andrija Kačić Miošić je u proznim dijelovima “Razgovora” preuzeo te čvrste uzusne norme, iako ih nema u njegovu zavičajnom govoru. Sporadično je primjenjivao i normu c) svojstvenu organskim štokavskim govorima njegova zavičaja. U tome je slijedio utemeljitelja bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa Matiju Divkovića i još nekolicinu franjevačkih pisaca.

3. Kao što je suglasnik *f* stabilan fonem u prozama svih pisaca bosansko-franjevačkoga književnojezičnoga uzusa, bez obzira na njegov status u njihovim zavičajnim organskim govorima, tako je to stabilan fonem i u prozama Andrije Kačića Miošića, iako ne postoji u organskim govorima pišćeva širega i užega zavičaja. Iz njih je sporadično primjenjivao zavičajnu normu: $f > p$, slijedeći u tome utemeljitelja bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga tipa.

IV. Status suglasnika *h*

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima “Razgovora”:
 - norma a): *h se ostvaruje* na početku, u sredini i na kraju riječi (u 100 potvrda)
 - norma b): *h izostaje* na početku, u sredini i na kraju riječi (u 185 potvrda),
 - norma c): *h se zamjenjuje drugim suglasnikom* (suglasnikom *k* u 12 potvrda, suglasnikom *j* u 11 potvrda)
2. Suglasnik *h* izostaje ili postoji kao nestabilna jedinica i u organskim govorima obaju dijalekata, pa ni u suglasničkome sustavu govora Kačićeva užega i širega zavičaja nema *h* kao suglasničke jedinice. Rijetko gdje, osim uglavnom u govorima muslimana, *h* ima status fonema. To se odrazilo i na pisanu praksu bosanskih pisaca: u deseterice franjevačkih pisaca pisaca *h* nije stabilan fonem, a u izvedbi im se prepliću sve tri norme koje je prihvatio i Andrija Kačić Miošić.
3. Unatoč tome što u organskim govorima njegova širega i užega zavičaja ne postoji suglasnik *h*, Andrija Kačić Miošić je slijedio pisanu praksu dese-

torice pisaca bosanskohercegovačkoga književnojezičnoga uzusa u kojih suglasnik *h* nije stabilan fonem nego nestabilna varijabla, pa im se u izvedbi prepliću tri dnorme a) *h* se ostvaruje na početku, u sredini i na kraju riječi; b) *h* izostaje na početku, u sredini i na kraju riječi; c) *h* se zamjenjuje drugim suglasnikom (*k/ j/ v*).

V. Status dočelnoga slogovnoga *-l*

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima "Razgovora":
 - norma a): *-l* > *-o* na kraju sloga (u 17 potvrda),
aa): *-l neizmijenjen* na kraju središnjega sloga (u 3 potvrde),
 - norma b): *-l* > *-o* na početku osnove sklonivih riječi (u 6 potvrda),
bb): *-l* > *-o*; *-ao* (< *-al*) > *-a* na početku imenica i imeničkih riječi (u 5 potvrda),
bbb): *-l neizmijenjen* na početku imenica i imeničkih riječi (u jednoj potvrdi),
 - norma c): *-l* > *-o* na početku oblika jednine radnoga pridjeva muškoga roda (u 37 potvrda),
cc): *-l* > *-o*; *-ao* (< *-al*) > *-a* na početku oblika jednine radnoga pridjeva muškoga roda (u 16 potvrda).
2. Opčestokavska je norma *zamjena* dočelnoga slogovnoga *-l* samoglasnikom *-o* ili *-a*: *-l* > *-o/ -a*. U pojedinim dijalektima i njihovim govorima u ovoj općoj normi vrijede dodatna pravila o kontrakciji samoglasničkoga slijeda *-ao* koji nastaje na kraju sloga nakon zamjene *-l* > *-o/ -a*. Dodatno je pravilo u organskim govorima: *-ao* (< *-al*) > *-o* ili *-a*.

S obzirom na to, u dijalektima na području Bosne, zapadne Hercegovine i Dalmacije postoje tri organske norme. Svaka uključuje opčestokavsku odrednicu označenu velikim slovima O) ili A) za prvotni opći refleks, te dodatne i lokalne odrednice nastale pri stezanju označene malim slovima o) ili a) za konačni lokalni refleks.

Organska norma O)o): *-l* > *-o* s naknadnom preoblikom samoglasničkih sljedova:

- a) stezanjem slijeda *-ao* > (< *-al*) > *-o*: *kabo, miso; došo, imo, išo, kazo, noso, otišo, pito, počero reko, stajo/ sto*,
- b) izgovorom [j], rjeđe [v] između samoglasnika u sljedovima: *-uo, -io, -eo, -oo*: (č)ujo/ (č)uvo, (b)ijo, (uz)ejo/ (uz)evo, (ub)ojo, vesejo. Ovakva je norma usustavljena u govorima obaju dijalekata na području Bosne:

ikavskoga i istočnobosanskoga.³⁶ U Dalmaciji je ovakva norma sustavna u dubrovačkome dijalektu.

Organska norma O)a): *-l > -o* s naknadnom preoblikom samoglasničkih sljedova:

- a) stezanjem slijeda *-ao (< -al) > -a*: *kaba, misa; doša, ima, iša, kaza, nosa, otiša, pita, reka, staja/ sta*,
- b) izgovorom [j], rjeđe [v] između samoglasnika u sljedovima: *-uo, -io, -eo, -oo*: *(č)ujo/ (č)uvo, (b)ijo, (uz)ejo / (uz)evo, (ub)ojo, vesejo*. Ovakva je norma pretežna u ikavskim govorima zapadne Hercegovine, u Imotskoj krajini i u sinjskim govorima.

Organska norma A)a): *-l > -a* s naknadnom preoblikom samoglasničkih sljedova:

- a) stezanjem slijeda *-ao (< -al) > -a*: *kaba, misa; doša, ima, iša, kaza, nosa, otiša, pita, reka, staja / sta*,
- b) izgovorom [j], između samoglasnika u sljedovima: *-ua, -ia, -ea, -oa*: *(č)uja, (b)ija, (uz)eja, (ub)oja*. Ovakva je norma svojstvena dijelu zapadnohercegovačkih govora (Ljubuški) i ostalim govorima ikavskoga dijalekta u Dalmaciji (osim govora imotske i sinjske skupine), dakle i u govorima Makarskoga primorja. U konkretnim govorima širega i užega Kačićeva zavičaja ima ponešto odstupanja: *-l* ostaje neizmijenjeno na početku imeničkih riječi (*posal, sokol, pepel, stol, sol, vol* u govoru Omiša, *anđel* u Omišu, Badnju, Sinju, Kotezima, *cil* u Omišu, Badnju i Jabuci *vesel* u Omišu i Badnju).

Svih sedamnaest autora bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa u svojim proznim tekstovima primjenjuju opčestokavsku normu označenu kao 1.O), po kojoj je starojezično dočetno slogovno *-l* u svim položajima prvotno sustavno zamijenjeno s *-o*, što je norma tradirana i u bosanskofranjevačkome književnojezičnome uzusomu bez obzira na zavičajnu pripadnost autora i norme u njihovim zavičajnim idiomima.. Dosljedno je u svim kategorijama primjenjuju, bez iznimaka opserviranih u pregledanome materijalu, dvanaestorica: Ivan Bandulavić, Matija Divković, Stjepan Matijević Solinjanin, Pavao Papić, Ivan

³⁶ Turija u zapadnoj Bosni: *dozvolijo, imo, pušćo*; Tetima kod Dervente: *došo, gleda, imo, noso, pijo, upamtijo, ženijo*; Prozor: *bijo, došo, kazo, otišo, poginuo, stigo*; Kreševo: *bacio, bio, donio, došo, imao, išao, našo, oženio, pobjego, poljubio, progledo, tio, umio, zadio, zovno*; Križići u dolini Fojnice: *došo, držo, izvadio, kazo, mislio, pito, priskoćio, provuko, pustio, reko, smjeo, stavio, vidio, zamolio*; Usora: *išo, mislijo, počero, stajo*; Tuholj kod Kladnja: *bijo, došo, hćio, moro, otišo, pogino*. U imeničkih riječi pravilo zahvaća krajnji slog (*misao > miso*) i središnji slog (*kolca > koca*) osim u govorima južno od Krivaje (*kisel, kolca*).

Ančić, Filip Grabovac, Stjepan Margitić, Lovro Sitović, Jerolim Filipović, Filip Laštrić i Josip Milinović. Trojica autora također relativno dosljedno primjenjuju općeštokavsku normu 1.O), uz pokoji primjer po lokalnoj normi: Pavao Posilović po lokalnoj normi 1. A)a) a po lokalnoj normi 1.O)o) Nikola (Marčinkušić) Lašvanin i Bono Benić, dok u Marka Dobretića pretežu primjeri po lokalnoj normi 1.O)o).

3. U kategoriji statusa dočelnoga slogovnog -l Andrija Kačić Miošić u proznim dijelovima "Razgovora" dosljedno primjenjuje nadregionalnu općeštokavsku normu -l > -o utvrđenu i tradiranu u bosanskofranjevačkome književnojezičnome uzusu. Uz nju primjenjuje i lokalne norme b), bb) i c). Nesustavno, u malome broju potvrda, primjenjuje lokalnu normu cc) s naknadnim stezanjem -ao (< -al) > -a, u čemu slijedi trojicu bosanskih franjevaca.

VI. Jotacije dentala i labijala

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima "Razgovora":
 - norma a): *tj > ć, dj > đ iz primarne i sekundarne jotacije* (u nadmoćnom broju primjera osim njih 29),
 aa): *pj, bj, mj, vj > plj, blj, mlj, vlj iz primarne i sekundarne jotacije* (u nadmoćnom broju primjera osim jednoga),
 - norma b): *tj, dj bez sekundarne jotacije* (u 29 potvrda),
 bb): *pj, bj, mj, vj bez sekundarne jotacije* (u jednoj potvrdi),
 - norma c): *dj > j iz primarne jotacije* (u 9 potvrda)
2. Općeštokavske su norme:
 - norma a) - provođenje prve (praslavenske) i druge (starojezične) jotacije dentala s istim rezultatima: *tj > ć, dj > đ*,
 - norma aa) provođenje prve (praslavenske) i druge (starojezične) jotacije labijala, s istim rezultatima: *pj, bj, mj, vj > plj, blj, mlj, vlj*.

Obje se norme provode i u organskim govorima obaju štokavskih dijalekata na području Bosne, Hercegovine i Dalmacije.

U njima, međutim, ima primjera koji svjedoče o supostojanju i još dviju starijih zapadnoštokavskih normi, svedenih, doduše, samo na stanovit broj potvrda, s varijabilnom čestotom ostvaraja:

- norma b) bez provedene druge (starojezične) jotacije dentala u primjerima poput *bratja, netjak, smetje, sudje, rodjak*,
- norma bb) bez provedene druge (starojezične) jotacije labijala u primjerima poput *grobje, krvju*

U istočnobosanskome dijalektu u načelu je češća norma bb) od norme b).³⁷ U ikavskome dijalektu u Bosni, zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji zabilježeni su primjeri po normi b),³⁸ gdje nerijetko imaju i drugačiji tvorbeni nastavak: *neti-jak, rodijak*.

- norma c) s refleksom iz prve praslavenske jotacije *dj > j* u primjerima kao što su: *meja, mlaji, preja, slaji*.

Primjeri po normi c) zabilježeni su i u istočnobosanskome dijalektu³⁹ i u zapadnome u Bosni,⁴⁰ Hercegovini i Dalmaciji.⁴¹

U organskim govorima novoštokavskoga ikavskoga dijalekta na kompaktnome području Dalmacije (pa i u govorima Kačićeva užega zavičaja), Hercegovine i Bosne prevladava norma a) s *ć* i *đ* iz stare i novije jotacije dentala, te *lj* iz stare i novije epenteze u jotaciji bilabijala. U organskim govorima ovoga dijalekta zabilježen je veći ili manji broj relikata starije norme c) s refleksom *j* iz stare jotacije dentala *d*.

Primjeri po organskoj normi a) s *ć*, *đ* kao rezultatima obiju jotacija dentala *t*, *d*, svojstveni obama dijalektima, obilato su zastupljeni u pregledanim proznim korpusima svih bosanskohercegovačkih pisaca.

Primjeri po organskoj normi aa) s *lj* iza labijala iz novije jotacije, svojstveni govorima ikavskoga dijalekta, nisu nađeni u pregledanim proznim korpusima bosanskohercegovačkih pisaca.

³⁷ *djaci, netjak, rodjak, sudje, divjakinje, Kruševje, žabjak*, (u tuzlanskome području) *ledja, snopje, divjač* (Vijaka), *sudje / suđe* (Visoko), *braća / bratja, cvjeće, pruće / prutje, listje* (Kreševo), *braća / bratja, smeće, sudje, kravje* (Tuholj), *leđa, sudje* (Plahovići), *bratja, ledja, sudje, rodjaci, divji* (Očevića).

³⁸ J. Lisac navodi: "...osobito su primjeri kao *rodjak, netjak* česti (mnogi govori u Bosni, Šibenik, Nin, Imotska krajina i Bekija)." (Hrvatska dijalektologija 1. str. 54.)

³⁹ *međa, mlađi* naporedo s *mlaji, mejnik* (Vijaka, slično i oko Vareša), Radovlje kod Visokog: *meja, preja, ograja, graja, mejnik*, Kreševo: *tuji, čaja* (= čađa), tuzlansko područje: *gospoja, gospojica, Gospojina*

⁴⁰ zapadna Bosna (oko Vrbasa češće): *mlaji, tuji*; Rama: *meja, preja, tuja*

⁴¹ Grude, Bekija: *mejaš*, Makarsko primorje, Imotska krajina (*mejaš, gospoja, slaji, prejica*), područje između Krke i Cetine, zapadna Bosna (oko Vrbasa češće: *mlaji, tuji*, Rama: *meja, preja, tuja*.)

Organska norma b) bez novije jotacije dentala u skupinama *tj, dj* svojstvena govorima istočnobosanskoga, ali ne i ikavskoga dijalekta, zastupljena je u svih franjevačkih pisaca.

Organska norma bb) bez novije epenteze i jotacije labijala u skupinama *pj, bj, j, vj*, svojstvena govorima istočnobosanskoga ali ne i ikavskoga dijalekta, nije zastupljena u svih pisaca.

Primjeri za organsku normu c) *dj > j* iz protojezične jotacije mogući kao relikti u obama dijalektima, pronađeni su u pregledanim korpusima većine pisaca.

Potvrde primjene normi a), b), bb) i c) pronađene su u pregledanim proznim korpusima Matije Divkovića, Stjepana Matijevića Solinjanina, Pavla Posilovića, i Filipa Laštrića.

Potvrde primjene normi a), b) i bb) pronađene su u pregledanim proznim korpusima Stjepana Margitića, Jerolima Filipovića, Filipa Grabovca, Bone Benića, Josipa Milinovića i Nikole Marčinkušića Lašvanina.

Potvrde primjene normi a) i b) pronađene su u pregledanim proznim korpusima Pavla Papića Ivana Ančića, Marijana Lekušića i Marka Dobretića

Potvrde primjene normi a), b) i c) pronađene su u pregledanome proznome korpusu Lovre Sitovića.

Potvrde primjene normi a) i c) pronađene su u pregledanome proznome korpusu Ivana Bandulovića.

3. Andrija Kačić Miošić u proznim dijelovima "Razgovora" primjenjuje norme iz govora svoga užega zavičaja: a), aa) i c)

Osim ovih provodi i norme b) i bb) kojih nema u govorima njegova zavičaja, ali su zastupljene u bosansko-franjevačkome književnojezičnome uzusu: norma b) je zastupljena u svih, a norma bb) u devetorice pisaca bosanskih franjevaca.

Iako se u njegovim zavičajnim idiomima preklapaju dvije opće norme i jedna posebna Andrija Kačić Miošić prihvaća utvrđenu i tradiranu praksu u prozama bosanskih franjevaca, u kojoj je u ovoj kategoriji zasvjedočeno supostojanje pet normi.

VII. Osnove prostoga glagola 'ići', osnove glagola prefigiranih od 'ići' i osnove ostalih glagola s jotiranim dentalima

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima "Razgovora":

- norma aa): jotirane su obje osnove glagola prefigiranih od *ići* infinitivi *doći, izaći, naći, poći, prići, proći, saći, uzaći*, prezenti: *dođu, izađu, nađu, pođu, priđu, prođu, sađu, uzađu*, trpni pridjevi *nađen*,

- norma bbb): jotirane su obje osnove prostoga glagola *ići*, infinitiv *ići* i prezent *iđem* - *iđu*, glagolski prilog *iđuć*,
- norma d): Jotirane su obje osnove i u drugih glagola s dočetnim dentalima u prezentskoj osnovi: infinitiv: *(u)ziđati*, prezent: *uziđa*, trpni pridjev: *ziđan*.

2. Prema dostupnim se podacima čini da o ovome pitanju nema jedinstvene općestokavske norme, nego u organskim govorima dvaju dijalekata koji čine osnovicu bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa i proze Andrije Kačića Miošića postoje više normi s odrednicama za infinitivnu i prezentsku osnovu prostoga glagola *ići* i glagola od njega prefigiranih: *ići*, *doći*, *izaći*, *naći*, *poći*, *prići*, *proći*, *saći*, *uzaći*.

Norma a): u svim govorima obaju dijalekata jotirana je infinitivna osnova i glagola prefigiranih od *ići* te glasi: *doć*, *izać*, *nać*, *poć*, *prić*, *proć*, *sać*, *uzać*. Prezentska osnova ovih glagola ima različite normativne inačice:

- norma aa) prezentska je osnova jotirana: *dodēm*, *izađēm*,
- norma aaa) prezentska osnova nije jotirana i u njoj je suglasnička skupina *jd*: *dojdem*, *izajdem*, norma aaaa) prezentska osnova nije jotirana i u njoj je samo jedan suglasnik *d*, ili *j*: *dodem*/*dojem*, *izadem*/*izajem*,
- Norma b): - u svim govorima obaju dijalekata jotirana je infinitivna osnova prostoga glagola i glasi *ić(i)*, a prezentska ima inačice
- norma bb): prezentska je osnova nejotirana: *ideš*, *iduć(i)*;
- norma bbb): prezentska je osnova jotirana: *iđeš*, *iđuć(i)*
- Norma c): jotacija zahvaća dental na dočetku prezentske osnove i drugih glagola, i može se analoški proširiti i na infinitivnu osnovu; infinitivi: *krećat(i)*, *ziđat(i)* - prezenti *krećeš*, *ziđaš*/*ziđeš*.

Od normi tipa a) u govorima ikavskoga dijalekta zastupljena je norma aa) *dodēm*, *pođēm*. U govorima istočnobosanskoga dijalekta postoji više organskih normi: norma aa) *dodēm*, *pođēm*, norma aaa) *dojdem*, *pojdem*,⁴² a u južnijim govorima istočnobosanskoga i ikavskoga dijalekta zabilježeni su primjeri po normi aaaa) *doje*, *nanijem*⁴³ ili *dodeš*, *nanideš*.⁴⁴

⁴² U zapadnome dijelu tuzlanskoga područja norma b): *pojde*, *dojdemo*, *obajdeš*, *pojdi*, *dojdi*; Turija u zapadnoj Bosni, norma a): *ide*

⁴³ Gubi se *d* iz skupine u oblicima po normi b) u Kreševu: *doje*; gubi se *j* iz skupine *jd* u tuzlanskome području (*izidem*, *sidem*, *snide*, *nanide*). Bit će da u primjerima iz Prozora: *doe* (= *doje*), *izai* (= *izaji*) i Usore: *ide*, *poe* (= *poje*) nije riječ o gubljenju jednoga člana skupine *jd* nego o njezinoj metatezi i jotaciji s čakavskim a ne štokavskim rezultatom; *dojde*, *pojde*, *izajdi* > *dodje*, *podje*, *izajdi* > *doje*, *poje*, *izaji*.

U djelima devetorice bosanskofranjevačkih pisaca zastupljene su sve tri norme tipa a) koje se odnose na prezentsku osnovu glagola prefigiranih od *ići*:

- norma aa) u pregledanom proznom korpusu utemeljitelja Matije Divkovića (*iziđe, otiđe*);
- norma aaa) u šestorice: Ivana Bandulovića (*najde*), Stjepana Margitića (*dojde*), Marka Dobretića (*projde*), Ivana Bandulovića (*najde*), Jerolima Filipovića (*dojde, dojdoše*), i Nikole Marčinkušića Lašvanina (*dojde, najdoše, pojdoše*);
- norma aaaa) u dvojice: Ivana Bandulovića (*izide*) i Nikole Marčinkušića Lašvanina (*izidoše*).

U ostale osmorice autora nisu nađene potvrde za norme tipa a)

Od normi tipa b) u govorima istočnobosanskoga dijalekta postoje dvije organske norme, norma bb) *ideš, iduć(i)* i norma bbb) *ideš, iduć(i)*. U govorima ikavskoga dijalekta postoji samo norma bbb).⁴⁵

U djelima šestorice bosanskofranjevačkih pisaca zastupljene su obje norme tipa b) koje se odnose na prezentsku osnovu prostoga glagola *ići*:

- norma bb) u pregledanome proznome korpusu Lovre Sitovića (*ide*).
- norme bbb) u Matije Divkovića (*iduć(i)*), Stjepana Matijevića (*idū*), Pavla Posilovića (*iđe, idū*), Filipa Laštrića (*iđe*), Pavla Papića (*iđe*) i Bone Benića (*iđe, iduć(i)*).

U ostale jedanaestorice autora nisu nađene potvrde za norme tipa b).

Norma c) organska je norma u govorima zapadnoga dijalekta, primjerice u govorima Imotske krajine,⁴⁶ a sporadično se javlja i u istočnobosanskome dijalektu⁴⁷.

Potvrde primjene norme c) pronađene su u pregledanome proznome korpusu Matije Divkovića (*viđite*) i Jerolima Filipovića (*drhćanje*).

⁴⁴ Navedeni su primjeri zabilježeni na tuzlanskome području.

⁴⁵ Norma bbb) u konkretnim govorima istočnobosanskoga dijalekta: u tuzlanskome području *iđe, idem, idī*, u Tuholju u okolici Kladnja: *idūci*, u Križićima u dolini Fojnice: *ideš*, te u konkretnim govorima ikavskoga dijalekta: u Prozoru: *iđe*, u govorima Dalmatinske zagore (prema M. Menac - Mihalić) *iden- ideš*. Norma bbb) preklapa se s normom bb) u sinjskim govorima i u Opuzenu, *iden - ideš / iden - ideš* u Šibeniku, Čišli, Dobrinču i u pokojem govoru Imotske krajine (Runović).

⁴⁶ U govorima Imotske krajine organske su norme uz dosljednu aa) *dođen, nađen*, dosljedna bbb) *iden-idū, idī- idīte, idūc* i dosljedna c) *dolićat, drćat, gucat, iskrićat, krećat, mećat, sikćat, šapljat, ziđat, zviđat* i sl.

⁴⁷ Norma c): u Brčkome: *okrećat.*, u tuzlanskome području: *viđi*.

3. Andrija Kačić Miošić u proznim dijelovima “Razgovora” primjenjuje normu aa) iz govora svoga užega zavičaja, i normu bb) i normu c) koje su organske norme njegova širega i užega zavičaja. Sve tri norme su primjenjivali i bosanski franjevci.

VIII. Likovi s prijevom e

1. U proznim dijelovima “Razgovora” izdvojeni su oblici s korijenskim likovima *-rest-*: *restijaše, nareste*.
2. Herta Kuna (1989.) navodi da znatan dio bosanskih štokavskih govora, ne samo ikavskih nego i ijekavskih ima značajke karakteristične za čakavske govore. Među takve značajke ubraja i pojedinačne leksički distribuirane prijevojne oblike unutar istoga korijena: *a > e (resti), o > e (greb)*. Podrobniji su podatci o tome navedeni u knjizi Josipa Lisca (2003.): u istočnoj Bosni: *greb, greblje*, južno od Krivaje: *vrebac*, gdješto *rest, izresla*; u zapadnoj Bosni: (primjerice Derventa): *greblje, reste, vrebac*; u Rami: *vrebac, krest, reste*; oko Tomislavgrada: *vrebac, rest, greb*; u zapadnoj Hercegovini: *rest, rebac, greblje*, na Makarskome primorju, u Klisu, Ninu, i u Sinjskoj i Imotskoj krajini:⁴⁸ *greb, greblje/ grebje, jarebac/ jarebak/ rebac, rest - izrest, narest, uzrest*; u Opuzenu: *vrebac, reste, krest, rest*. Samo *vrebac*, često i *greb* sjevernije u Bosni.

U pregledanim proznim korpusima Stjepana Matijeveća, Josipa Milinovića i Bone Benića potvrđen je primjer *greb*, u Nikole Marčinkušića Lašvanina *greb* i *grebje*.

Andrija Kačić Miošić u proznim dijelovima “Razgovora” primjenjuje normu o prijevojnome liku *e* iz govora svoga užega zavičaja, koja su primjenjivala i trojica bosansko-franjevačkih pisaca.

IX. Suglasnik Xə

1. Kačićeva je uporabna norma u proznim dijelovima “Razgovora”:
 - a) izdvojeni su primjeri poput *svidoXəbe*, koji pokazuje ostvaraj *Xə* u domaćoj riječi,

⁴⁸ U novijim istraživanjima dalmatinskozagorskih govora (M. Menac - Mihalić) samo oblik *greb* zabilježen je u Otoku (sinjski govori), samo oblik *grob* u Šibeniku i Čišli, a alternacije *grob/ greb* u dvama sinjskim i dvama imotskim govorima te u Opuzenu. Oblik *rest* zabilježen je u Primorskom Dolcu u šibenskome zaleđu, u Gali i otoku među sinjskim govorima, u Lovreću među imotskima, te u Opuzenu. Oblik *rast* zabilježen je u Šibeniku i Dobrinču, dok u Sinju i Čišli alterniraju oba oblika.

- b) izdvojen je primjer *otačbinom*, u kojemu zbog morfonološkoga pravopisa nije moguće otčitati složeni suglasnik *XƏ*.

2. U suglasničkome sustavu štokavskoga narječja kao apstraktnoga sustava afrikati /č/ i /XƏ/ su parnjaci po obilježju zvučnosti.

To pravilo vrijedi i u obama konkretnim štokavskim sustavima koji čine osnovicu bosanskofranjevačkoga uzusa, osim u onim organskim govorima u kojima su opozicije između /č/ i /XƏ/ te /ć/ i /X// uklonjene dobivanjem srednjih glasova /c/ i /X/ (⁴⁹). Glas /XƏ/ se javlja kao fonem u primljenica u primjerima kao *amidža*, *džep*, *ilidža* i sl., ali i u domaćim riječima kao *srdžba*, *svjedodžba*. U govorima zapadnoga ikavskoga dijalekta zadržano je više čakavskih relikata s fonemom /ž/ na mjestima štokavskoga /X(/ kao u primjerima *žep*, *sržba*.⁵⁰

Uz primjere u primljenica fonem *dž* je potvrđen u domaćoj riječi u istome primjeru kao i u Andrije Kačića Miošića u bosanskofranjevačkoga pisca Nikole (Marčinkušića) Lašvanina (*kapiXəji*, *svidoXəba*), dok je u pisca Bone Benića taj fonem zastupljen u veliku broju primljenica (poput primjera: *Xənat*, *Xəubus*, *haXəi*, *sinXəir* u *Xəet* i sl.).

Andrija Kačić Miošić u proznim dijelovima "Razgovora" primjenjuje normu iz govora svoga užega zavičaja, koju su primjenjivali i bosanskofranjevački pisci.

5. Zaključak

Na temelju istraživanja podrijetla devet fonoloških normi u proznim tekstovima "Razgovora" Andrije Kačića Miošića, mogu se izvesti sasvim određeni sažetci i zaključci.

1. *Andrija Kačić Miošić je u svih devet ispitivanih fonoloških kategorija primjenjivao norme koje su primjenjivali i bosanskofranjevački pisci u svojim proznim korpusima. U proznim dijelovima "Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga" nije opservirana ni jedna gramatička norma koja ne bi bila primjenjivana u njegovih prethodnika, pisaca koji su svoje radove oblikovali bosanskofranjevačkim književnojezičnim uzusom.*

2. *Unutar devet ispitivanih kategorija potvrđene su primjene lokalnih organskih normi svojstvenih Kačićevim zavičajnim idiomima. u svim je takvim slučajevima*

⁴⁹ Podrobnije o tome u J. Lisac (nav. dj).

⁵⁰ U govorima Imotske krajine još i u starih primljenica: *buža*, *žaka* (= džak, vreća), *žežin* (= post), *žežinjat* (= postiti), *Žudija*, *žudijski*, *žunta*, *žurnata*, te u dubletama u nekih osobnih imena: *Žajuša/Džajuša*, *Žižanuša/Džiđžanuša*, *Žužul/Džudžul* i sl. M. Menac donosi i primjer *žigaricu* iz Opuzena.

vima riječ o lokalnim normama primjenjivanim i u prozama dijela pisaca bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa. U trima kategorijama (ščakavizam, $f > p$, $-l > -a$) takve su lokalne norme zastupljene u izrazito malom broju potvrda naporedo s prevladavajućim bosanskofranjevačkim normama unutar istih kategorija (štakavizam, fonem f , $-l > -o$).

3. Unutar sedam ispitivanih kategorija u tri slučaja uopće nisu primijenjene lokalne norme Kačićeva zavičaja nego samo norme utvrđene i tradirane u prozama pisaca bosanskofranjevačkoga književnojezičnoga uzusa (fonem f , nestabilan fonem h , neizvršene druge jotacije u skupinama tj , dj , vj).

Iz sažetaka je posve razvidno da je Andrija Kačić Miošić pripadnik i sljedbenik hrvatskoga predstandardnoga štokavskoga književnojezičnoga tipa nazvanoga bosanskofranjevačkim književnojezičnim uzusom.

Prihvaćajući bosanskofranjevački književnojezični uzus Andrija Kačić Miošić se nadovezao i na dvije starije hrvatske tradicije na kojima je u dijelu svojih normi utemeljen jezik bosanskih franjevaca - onu dalmatinsku i onu dubrovačkih pisaca.

Stoga bi njegovome predstandardnome književnojezičnome tipu široko inauguriranome u cijelome hrvatskome nacionalnome korpusu upravo "Razgovorom ugodnim", bio prikladan ponešto izmijenjen naziv: hrvatski franjevački književnojezični tip ili Kačićev književnojezični tip.

Bibliografija

- Filip Grabovac: *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (priređio Tomo Matić), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Stari pisci hrvatski knjiga 30, Zagreb 1951.
- Herta Kuna: *“Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije”*, Jezik X/5, Zagreb 1963., str. 149 - 153.
- *Andrija Kačić Miošić*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 21, Zora Matica hrvatska, Zagreb 1967.
- Herta Kuna: *“Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca 18. vijeka”*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 27, Sarajevo 1967.
- Slavko Pavešić: *Jezik Stjepana Matijevića*, Rasprave Instituta za jezik, Zagreb 1968., str. 371. - 484.
- Dalibor Brozović: *O početku hrvatskoga jezičnoga standarda*, Kritika, br. 10, Zagreb 1970., str. 21-44.
- *Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*, knj. 19, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zora Matica hrvatska, Zagreb 1973.
- Herta Kuna: *Hrestomatija starije bosanske književnosti, knj. I. (Srednjovjekovna književnost)*, Svjetlost, Sarajevo 1974.
- Radoslav Katičić: *O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnoga standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnoga jezika i u cjelini standardne novoštokavštine*, Filologija 8, Zagreb 1978, str. 165-180.
- *Književnost bosanskih franjevaca* (izbor tekstova iz starije hrvatske književnosti, priredio Ivan Lovrenović), Svjetlost, Sarajevo 1982.
- Radoslav Katičić: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, Nacrt za gramatiku*, Djela JAZU, Razred za filologiju knj. 61., Zagreb 1986.
- *Andrija Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga: Matija Antun Reljković, Satir iliti divji čovik* (Priredio Josip Vončina), Sveučilišna naklada Liber, Biblioteka Temelji, knjiga četvrta, Zagreb 1988.
- Herta Kuna: *Bosanskohercegovačka franjevačka koina 17. i 18. vijeka i njena dijalektološka baza*, Filologija 17, Zagreb 1989., str. 69-99.
- *Andrija Kačić Miošić RAZGOVOR UGODNI NARODA SLOVINSKOGA, Matija Antun Reljković SATIR ILITI DIVJI ČOVIK* (Priredio Josip Vončina), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988.
- Darija Gabrić – Bagarić: *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkoga pisca iz 17. st.*, Svjetlost, Sarajevo 1989.
- Josip Lisac: *Hrvatski književni jezik u doba baroka*, Croatica, Sv. 37/38/39, Zagreb 1993. str. 167-176.

- *Bosanski franjevci* (priredio i predgovor napisao Marko Karamatić), Erasmus, Zagreb 1994.
- Milan Moguš: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1995.
- Iva Lukežić: *Štokavsko narječje* (Nacrt sveučilišnih predavanja), Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 32, Zagreb 1998, 107-1 15.;
- Iva Lukežić: *Razvoj i uspostava hrvatskoga jezika u starijim razdobljima*, Fluminensia, 1-2, Rijeka 1999, - 101-141.
- *Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika* (priredio Marko Samarđžija), Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Ivo Pranjković: *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
- dr. fra Andrija Nikić: *Fra Lovro Šitović i njegova djela s posebnim osvrtom na Gramatiku*, Zavičajna knjižnica Život i svjedočanstva, sv. 68. Mostar-Klobuk 2001,
- Darija Gabrić Bagarić: *Pogovor* (u knjizi: Bartol Kašić: *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2002., str. 385.- 445.)
- Stipe Botica: *Andrija Kačić Miošić*, Školska knjiga, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zbornik "Kačić", Zagreb 2003.
- Ljiljana Kolenić: *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (od Kašićeve do Tkalčevićeve)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek 2003.
- Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2003.
- Iva Lukežić: *Čakavsko u štokavskome govoru Imotske krajine*, Čakavska rič 1-2, Split 2003., str. 5-25.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, 2004.
- Darija Gabrić - Bagarić: *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, Napredak, Zagreb 2004.
- Darija Gabrić - Bagarić: *Jezik Pavla Posilovića*, Gradovrh, Matica hrvatska - Tuzla, prosinac 2004. str. 28. - 50.
- Ivo Pranjković: *Fra Stjepan Matijević Solinjanin*, Gradovrh, Matica hrvatska - Tuzla, prosinac 2004. str. 57. - 61.
- Mira Menac - Mihalić: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje - Školska knjiga, Zagreb 2005.

Sažetak

Organsko i tradirano u gramatičkoj normi jezika “Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga” Andrije Kačića Miošića

U radu se polazi od činjenice da jezik Andrije Kačića Miošića pripada jednomu od štokavskih predstandardnih tipova nezastupljenih u normativnim priručnicima, što upućuje na potrebu istraživanja njegove norme neposredno na tekstu. Inicijalno istraživanje navelo je na zaključak da je Kačićev jezik funkcionalno raslojen na dva stila: prvi je zastupljen u proznim dijelovima “Razgovora” a drugi u pjesmama.

U radu se sažimlje istraživanje i utvrđivanje podrijetla devet fonoloških normi u proznim dijelovima “Razgovora”.

Pogled na ilirizam 170 godina poslije

Ilirizam u hrvatskom i europskom kontekstu

Ilirizam je u prvom redu ideologija, panslavizam u malome, koji je zahvatio Hrvatsku 30-ih godina 19. st. i koji je bio pokretač općega narodnoga preporoda. On se nadograđuje na ideju o slavenskoj uzajamnosti koja se na hrvatskim prostorima javlja još od protureformacije, a koja je u 19. st. dosta proširena u slavenskom svijetu. Dok su se njome u prošlosti zanosili pojedinci, sada je ona ugrađena u kulturni program hrvatskih mladih intelektualaca koji su se školovali u europskim gradovima i koji su bili nadahnuti romantičarskim pokretom koji je zahvatio Europu. Zašto se preporod javlja pod ilirskim, a ne pod hrvatskim imenom? Mladi su hrvatski intelektualci mogli započeti samo kulturni pokret i samo pod neutralnim imenom, kao što je ilirsko, jer bi pod nacionalnim imenom to bila opasnost za Habsburšku Monarhiju. Uz to, što je bitno, prema nacionalnoj koncepciji, čiji je najznačajniji predstavnik Johann Gottfried Herder, a koja je imala snažan odjek, identitet naroda određuje jezik, odnosno obilježje naroda nije prostor i država nego jezik. Tomu treba dodati da je u slavistici (Pavel Šafařík, Jan Kollár, Janez Kopitar) klasifikacija slavenskih jezika bila sasvim nejasna. Smatralo se da postoji jedan slavenski jezik s četiri narječja: poljsko, češko, rusko i ilirsko, koje je imalo nekoliko podnarječja. Hrvatski je u takvim klasifikacijama jako loše prolazio, jer se kajkavsko narječje smatralo dijelom slovenskoga jezika, a štokavsko srpskoga. Uz to hrvatskim se imenom najčešće nazivala sjeverozapadna, dakle kajkavska Hrvatska, pa je postojala mogućnost da se to ime shvati kao nametanje i da se teže postigne književnojezično ujedinjenje. Nije zanemariva ni teorija po kojoj su južni Slaveni potomci Ilira, naroda koji je prije slavenske seobe nastavao Balkan. Sve je to razlog zašto su hrvatski preporoditelji uzeli ilirsko ime koje je imalo na ovim prostorima dugu tradiciju još od antičkih vremena. Pod njim su razumijevali dvoje: jedno je južnoslavenski prostor (antički *Illyricum*), a drugo je razjedinjeni nacionalni korpus, trojednica (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija). Ilirsko je ime sinonim za južnoslavenski samo u programima, ali je u praksi ono sinonim za hrvatsko ime, što

pokazuje i njegova zamjena u naslovima gramatika (umjesto ilirska gramatika hrvatska gramatika) i u imenima institucija (*Matica ilirska* mijenja ime u *Matica hrvatska*). Proces nacionalne integracije u 19. st. bio je praćen književnojezičnim ujedinjavanjem svih Hrvata. Jezik je dobio značajnu simboličku ulogu, preko njega se potvrđivao nacionalni identitet, preko njega se postizala nacionalna kohezija, što je sve bilo u skladu s tadašnjim strujanjima u Europi.

Književnojezično ujedinjenje bilo je moguće jer mu je prethodilo višestoljetno nastojanje da se izgradi jedan književni jezik i jer su kajkavci bili spremni da se odreknu svoga književnoga jezika u korist štokavskoga književnoga jezika. Osim toga osnovnoga cilja ilirci su u svom programu imali i ujedinjenje svih južnih Slavena u jednom književnom jeziku. Ta su programska načela navodila slavistiku na zaključak da se zaista tada počeo izgrađivati jedan standardni jezik za dio južnoslavenskoga prostora. Pritom se nije uzimala u obzir golema jezikoslovna produkcija koja je bila u suprotnosti s iznesenim programskim načelima.

Premda je to vrijeme obilježeno konstituiranjem moderne hrvatske nacije, koja je činjenica s povijesnoga gledišta mnogo značajnija od utopijskoga idealizma jedne skupine hrvatskih preporoditelja, ilirsko ime i pojam ilirizma ostali su zaštitni znak toga burnoga vremena. Ilirizam je obilježavao razdoblje između 1836. i 1842, kada pod ilirskim imenom izlazi *Danica ilirska*, kulturni tjednik, okupljalište iliraca, mjesto iznošenja programskih ideja. Od 1843. do 1845. ilirsko je ime zabranjeno, a kada se ponovno uvodi,¹ nema više onoga zamaha kao prije. Otada se, da bi se izbjegle rasprave i nerazumijevanje, mjesto ilirskoga uvodi novi naziv: *jugoslavjanski* ili *jugoslavenski*. Taj se pridjev javlja 50-ih godina 19. st. kao ekvivalent njemačkomu *südslavisch*. S godinom 1849. prestaje izlaziti *Danica*, ilirci se razilaze, a prevladava sve više narodno ime, hrvatsko. Međutim, slavistika u to vrijeme počinje upotrebljavati i naziv *srpskohrvatski*. Budući da je to posebna tema, ovdje nećemo ulaziti u raspravu koliko je taj naziv bio politički motiviran, a koliko je lingvistički bio uopće opravdan s obzirom na to da pojmovi književnoga i narodnoga jezika u to vrijeme nisu bili jasni. Ipak treba napomenuti da ni danas lingvistika nema suviše čvrste kriterije u određivanju koji su idiomi jezici te se događa da pri prebrojavanju jezika ne samo svijeta nego i manjih skupina, kao što je romanska, brojke variraju.

Uzimajući jedno neutralno ime, koje i nije bilo strano ni novo, želja skupine mladih, hrvatskih intelektualaca bila je u prvom redu kulturno ujedinjenje južnih Slavena. U tadašnjim političkim prilikama taj se pokret mogao artikulirati jedino kao kulturni pokret. No, u biti bio je to i politički pokret jer jezično, odnosno kulturno ujedinjenje znači u krajnjoj liniji i političko ujedinjenje. Premda su se pojedinci u drugim južnoslavenskim zemljama zagrijali za ilirsku ideju i premda se odvijala živa aktivnost na kulturnom planu između tadašnjih slovenskih,

¹ Kralj je dopustio početkom 1845. upotrebu ilirskoga imena, ali samo u književnosti.

hrvatskih i srpskih intelektualaca, sve je to ostalo samo kao pokušaj. Slovenci, Srbi i Bugari imali su različit politički put, pa i drukčiji razvoj književnoga jezika kao bitnoga obilježja svoje kulture.

Još i danas u slavistici postoji pogrešno mišljenje da su se polovicom 19. st. Hrvati i Srbi ujedinili u jednom standardnom jeziku, srpskohrvatskom, i da se on u 20. st. razvijao kao policentrični jezik poput njemačkoga, španjolskoga ili engleskoga. Usporedba jednostavno nije točna. Engleski se jezik proširio iz jednog centra u engleske kolonije i s vremenom se u njima razvijao u drugom smjeru nego engleski engleski, pa tako danas imamo američki engleski, australski engleski i sl. Hrvatski i srpski su imali potpuno dva odijeljena puta koja su se tek u 20. st. zbog političkih razloga približila, ali nikad se nisu stopila u jedan, uvijek su ostala dva. Tvrdnje da su Hrvati od Karadžića preuzeli novoštokavštinu lako je provjeriti u jezikoslovnim i drugim pisanim djelima 19. st. Potrebno je vidjeti jesu li ona dosljedno novoštokavska kakav je Karadžićev jezik i ima li prije iliraca novoštokavskih djela u Hrvata. Zna se da ih u Srbiji prije Karadžića nema.

Posljednjih se godina u slavističkim krugovima čuju tvrdnje o navodnoj restandardizaciji na središnjem južnoslavenskom prostoru, odnosno o raspadu jednoga standardnoga jezika na nekoliko novih koji se tek sada diferenciraju "umjetnim" povećavanjem razlikovnih obilježja prema drugim južnoslavenskim standardnim jezicima koji su nastali na istoj narječnoj osnovi. Postavlja se logično pitanje odakle ta razlikovna obilježja ako je to bio jedan standardni jezik već 150 godina.

Godine 2004. navršilo se točno 400 godina od prve hrvatske gramatike Bartola Kašića koji je objavio u Rimu 1604. godine na latinskom jeziku *Institutio- num linguae Illyricae libri duo*. Poslije te gramatike izlazile su mnoge druge, i hrvatske, ali i drugih jezika. Do kraja 19. st. bilo je oko stotinu izdanja hrvatskih gramatika. Prvi je rječnik u današnjem značenju te riječi izišao 1595. Bio je to *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum latinae, italicae, germanicae, dalmatiae & ungaricae* Fausta Vrančića. Do 19. st. Hrvati su osim bogate književnosti, s renesansnom i baroknom književnošću europskih umjetničkih dosega, imali mnoge rječnike, gramatike i pravopise, pa je u 19. st. samo završeno oblikovanje jednoga višestoljetnoga procesa stvaranja kulturnoga nad- dijalektnoga idioma štokavske dijalektne osnove.

Pri povlačenju paralela sa srpskim jezikom često se zaboravlja da Hrvati polovicom 19. st. u izgrađivanju standardnoga jezika nisu počeli od nulte točke. Opće je poznato da je Vuk Stefanović Karadžić tek 1818. objavio *Srpsku gramatiku* i *Srpski rječnik* i da od toga vremena počinje povijest današnjega srpskoga standardnoga jezika. Hrvatski književni jezik štokavske dijalektne osnove seže u renesansu, a njegov izbor, a ne izbor čakavskoga književnoga jezika za *opći jezik* (*lingua communis*) upravo zbog veće proširenosti štokavštine pada u doba protureformacije kad se takav kulturni idiom svjesno odabire za širu javnu

komunikaciju i kad se počinje normirati. Nikakav se prekid u kontinuitetu nije dogodio. Istraživanje hrvatskih gramatika od prve 1604. do 1899, odnosno do gramatike Tome Maretića (Tafra 1995), a one su ogledalo jezične norme, otkrilo je zajedničke karakteristike te norme te je utvrđeno da se u ilirskom preporodu od nje odstupilo samo u propisivanju duala u deklinaciji, koji je tada bio uvelike morfološki arhaizam. Ono što je najvažnije u svemu, to je odricanje kajkavaca od svoga književnoga jezika² i prihvatanje štokavskoga književnoga jezika za općenacionalni jezik. Kajkavci su bili u manjini i bilo je logično radi zajedništva da pobijedi većina. Tako se hrvatski književni jezik štokavske osnove, dotad podosta standardiziran, samo proširio na cijelo hrvatsko područje. Ipak i sa standardološkoga, a posebno s kulturnoga, političkoga, društvenog aspekta ilirski preporod ima golemo značenje. On je položio temelje modernoj Hrvatskoj u svakom pogledu. Paradoksalno, ali je točno da je, iako pod ilirskim, dakle nenarodnim imenom, ilirski preporod najviše pridonio buđenju nacionalne svijesti i ujedinjavanju hrvatskih zemalja najprije u jednom književnom jeziku, a onda i politički.

Uoči ilirskoga preporoda u Hrvatskoj su postojala dva književna jezika: kajkavski i štokavski (bio je i čakavski, ali on nije imao ni gramatike ni rječnike pa se nije ni počeo standardizirati), a unutar štokavskoga ikavski i jekavski. Za vrijeme ilirizma postignuto je općenacionalno književnojezično jedinstvo jer su se kajkavci odrekli svoga književnoga jezika, a štokavci ikavci svoga tako da je ostao samo književni jezik štokavske jekavske osnove. U dijelu Hrvatske (Vojna krajina) još je bio službeni jezik njemački, a u Dalmaciji i Istri talijanski. U Hrvatskom saboru do 1847. godine bio je službeni jezik latinski. Te je godine službenim postao hrvatski koji je bio potpuno normiran i kodificiran jezik. Godinu prije, 1846, hrvatski je jezik postao sveučilišni predmet. Ne bi se mogao predavati da nije bio dotad izgrađen. Godine 1868. Hrvatsko-ugarskom nagodbom hrvatski je službeni jezik u Slavoniji i Hrvatskoj (sjeverozapadnom dijelu današnje Hrvatske).

Jezikoslovna djelatnost

Ilirski preporod možemo nazvati jezikoslovnom radionicom. Za 40 godina izišlo je preko 50 gramatičkih izdanja, mnogi dvojezični i višejezični rječnici, napisane brojne rasprave o jeziku, udareni temelji mnogim znanstvenim terminologijama, jezik je postao predmetom izučavanja pa se može reći da od toga doba počinje i hrvatsko jezikoslovlje u modernom smislu. Najznačajniji su

² U radu se rabi naziv *književni jezik* za kulturne naddijalektne idiome koji se izgrađuju na osnovi pisanih spomenika, a naziv *opći jezik* (*lingua communis*) kad se takav kulturni idiom svjesno odabire za širu javnu komunikaciju i kad se počinje normirati. Kad njegove norme postanu obvezne u javnoj upotrebi, kad se kodificiraju, riječ je o *standardnom jeziku*.

jezikoslovci toga doba: gramatičari Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić i Adolfo Veber, veliki leksikograf i terminolog Slovak Bogoslav Šulek te Vatroslav Jagić, slavist svjetskoga glasa. Od djela valja izdvojiti Babukićevu *Osnovu slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836), prvu općehrvatsku gramatiku, koja je bila temelj jezične norme do kraja 19. st., zatim *Ilirsku slovnicu* (1854), prvi pokušaj znanstvene gramatike u nas, Mažuranićevu *Slovnicu hrvatsku* (1859), Veberovu *Skladnju ilirskoga jezika* (1859), prvu samostalnu sintaksu, i *Slovnicu hrvatsku* (1871), zadnju školsku gramatiku u kojoj još nema nimalo utjecaja književnojezične škole Vuka Stefanovića Karadžića, *Deutsch-illirisches Wörterbuch* (1842) Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, te *Deutsch-kroatisches Wörterbuch* (1860), *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* (1874), prvi hrvatski moderni terminološki rječnik, i *Jugoslavenski imenik bilja* (1879) Bogoslava Šuleka. Premda su mnoga ta dijela nastala poslije ilirskoga preporoda, ona su plod iste filološke škole pa za njih ne vrijede vremenske granice. Kako se školski udžbenici tek sada počinju pisati i na hrvatskom jeziku ili na njega prevoditi i kako je to vrijeme utemeljivanja mnogih znanosti, to se izuzetno mnogo stvaraju nove riječi bilo tvorbom, bilo posuđivanjem iz drugih narječja, iz narodnoga govora, pa iz drugih, ponajprije slavenskih jezika. Od toga mnoštva novih riječi mnoge su ostale sve do danas, neke su bile samo hapaksi i nikada nisu ušle u život, neke su jedno vrijeme živjele i otišle u pasivni leksički sloj koji se po potrebi može aktivirati. Nešto se slično s hrvatskim leksikom događa i danas. Iako se u literaturi često ističe da ilirizam obilježava jezični purizam, to je bilo vrijeme i posuđivanja velikog broja internacionalizama, bez kojih ne bi bila moguća intelektualna nadgradnja.

A počelo je sasvim bezazleno malom knjižicom *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* Ljudevita Gaja, koja je izašla 1830. Bio je to prijedlog grafijske reforme koji se zasnivao na načelu jedan fonem – jedan grafem. Gaj je uveo diakritičke znakove za hrvatske palatale po uzoru na prijašnje pokušaje grafijske reforme (Pavao Ritter Vitezović), ali i po uzoru na češku grafiju. Iako je grafijski sustav bio savršen, on nije prihvaćen jer ga nisu odobrile vlasti, a nije bilo ni glasila koje bi ga podržalo. Tek 1835. Gaj, ideološki vođa preporoditelja, pokreće kulturni časopis *Danicu horvatsko-slavonsko-dalmatinsku*, glavno glasilo iliraca. U *Danici* se na početku objavljuju prilozi i na kajkavskom i na štokavskom, slavonskom i kajkavskom grafijom, ali već u 10. broju iste godine Gaj uvodi novu grafiju. Prvi tekst pisan tom grafijom je *Horvatska domovina* Antuna Mihanovića, koja je poslije postala hrvatskom himnom. Ta je grafija, nazvana *gajica* prema Ljudevitu Gaju, koju su prihvatili poslije i Slovenci, a kojom se uz neznatne promjene i danas služimo, modificirani oblik one iz Gajeve *Kratke osnove*. Naime, uvode se dvoslovi *tj*, *dj*, *lj*, *nj*, koji su inače već bili u slavonskoj grafiji i grafem *ě* za stari fonem *jat*. To takozvano *rogato e* znak je raspoznavanja ilirske grafije. Grafija za *jat* i uopće fonološki status *jata* ponajbolje pokazuje onu razliku između dvaju književnojezičnih modela, onoga prije Tome Maretića,

glavnoga hrvatskoga predstavnika književnojezične koncepcije Vuka Karadžića, i onoga od Maretića, koju je Vjekoslav Babukić sazeo u jednu rečenicu upućenoj Karadžiću: “Ali mi ne namjeravamo, kao Vi, jedno narječje gospodujućim učiniti, veće u jednom *najmljenom* znaku svakolika narječja sjediniti” (Babukić 1847: 73). U *Danici* se 1848. ponovno uvodi dvoslov *ie*, koji je već odavno bio u praksi. “Rogato” *e* je simbolički objedinjavalo sva narječja, jer je programski služilo za sve reflekske jata. Mogao ga je svatko čitati kako je tko htio: *lipo*, *lepo*, *lijepo*, ali je književni izgovor bio samo jekavski, kako su propisivali gramatičari, dakle dugi je jat bio jednosložan: *liep*, *mlije-ko*, dok je u Karadžića on bio dvosložan: *li-jep*, *mli-je-ko*. Uvođenje “rogatoga” *e* na početku preporoda bilo je naj mudrije rješenje koje su ilirci mogli tada donijeti da bi Hrvate ujedinili u jednom književnom jeziku. Ispunivši svoju ujediniteljsku funkciju, “rogato” je *e* prepustilo mjesto dvoslovima *ie* i *je*, dotad najčešće rabljenim grafemima za dugi i kratki jatovski slog. Ti su se grafemi zadržali još i na početku 20. st. unatoč tomu što je tadašnja pravopisna norma određivala troslov *ije* za dugi jat. Tako je zapravo u 19. stoljeću fonološko i pravopisno pitanje jata bilo riješeno, pa je norma bila stabilna. Ona je tek krajem stoljeća, nikako sredinom,³ kako se to često prikazuje u slavističkoj literaturi, grubo narušena usklađivanjem s Karadžićevom jezičnom reformom.

Godine 1836. *Danica* mijenja ime u *Danicu ilirsku*, tekstovi su svi pisani ilirskim⁴ jezičnim i pravopisnim tipom, a iste godine u njoj izlazi prva općehrvatska gramatika koja je određivala gramatičku normu pola stoljeća. Bila je to *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića. Babukić je bio među vodećim ilircima jedini štokavac po rođenju i njemu je pripala dužnost glavnoga jezičnoga kodifikatora. Naslov gramatike pokazuje da su ilirci u skladu s tadašnjom slavistikom smatrali da postoji jedan slavenski jezik, a da je ilirski jedno njegovo narječje. Po toj se gramatici učio hrvatski jezik, po njoj su se ispravljali tekstovi za objavljivanje i, što je najvažnije, kad je Hrvatski sabor 1847. umjesto latinskoga proglasio hrvatski jezik “diplomatički”, bio je to upravo jezik koji je ta gramatika opisala. Babukić je napisao još dvije gramatike: *Grundzüge der ilirischen Sprachlehre* (1849) i *Ilirsku slovniciu* (1854), prvu znanstvenu gramatiku hrvatskoga jezika, u kojoj je Babukić uočio i prvi opisao mnoga obilježja gramatičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika, npr. u sintaktičkom su dijelu, koji je rađen pod utjecajem njemačkih gramatičara, prvi put u hrvatskim gramatikama opisane sintaktičke jedinice i sintaktičke kategorije.

Književni jezik koji Vjekoslav Babukić normira temelji se na novoštokavštini, ali između tih dvaju idioma ne postoji znak jednakosti. Vuk Karadžić i

³ Jednosložni izgovor propisivali su svi tadašnji vodeći hrvatski jezikoslovci: Babukić, Mažuranić, Veber, Šulek, pa i Karadžićeve pristaše, kao što je bio A. T. Brlić.

⁴ Namjerno se upotrebljava pridjev “ilirski” da bude jasno o kojoj je književnojezičnoj koncepciji riječ s obzirom na to da svi jezikoslovci tada nisu imali jednako mišljenje o tome kakav bi trebao biti književni jezik.

Đuro Daničić kodificiraju srpski književni jezik na osnovi određenoga novoštokavskoga govora, izjednačujući narodni i književni jezik. U književnom se jeziku smatra pravilnim samo ono što je u novoštokavskom dijalektu. Hrvatski su jezikoslovci polazili uvijek od jezika književnosti. Uz to su zarana bili svjesni da je književni jezik autonoman i da ima svoje zakonitosti. Ne samo do ilirskoga preporoda nego do kraja 19. st. hrvatska se jezična norma izgrađuje potpuno samostalno i prirodno, na svojim književnojezičnim i dijalektnim temeljima. Zbog toga je cijela povijest hrvatskoga književnoga jezika obilježena gramatičkom i leksičkom sinonimijom koja je po porijeklu i vremenski i zemljopisno raznolika. Unatoč tomu moguće je pratiti postupno izgrađivanje upotrebne i kodifikacijske norme. Dubletnost koja se sreće prije kodifikacije nije prepreka da se govori o postojanju norma jer je dubletnost neizbježna i u standardnim jezicima koji su vrlo izgrađeni, koji imaju preskriptivne priručnike za sve vrste norma. U hrvatskom je slučaju povijesno uvjetovana s jedne strane postojanjem bogate književnosti na različitim dijalektnim osnovama i s druge strane sviješću pisaca o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici, što je sve rezultiralo međunarječnom konvergencijom na višoj, iznaddijalektnoj razini. Odatle hrvatski gramatičari do Tome Maretića normiraju književni jezik (novo)štokavskoga tipa jer u morfologiji dopuštaju neke arhaične štokavske oblike koji se mogu tumačiti kao zajednička kajkavsko-čakavsko-štokavska obilježja. Zbog njegovanja upravo tih obilježja bilo je moguće u preporodu postići književnojezično jedinstvo, o čem svjedoči Veber (1884, 623): “Proučivši sva tri narječja, prihvatili (*smo*) iz štokavštine one oblike, kojimi se ona najjače iztiče, a zadržali iz kajkavštine i čakavštine one, koji su pravilniji, a nisu još posve izumrli među štokavci, tako da su se braća mogla dobro među sobom razumievati, što je glavni cilj jezičnoga jedinstva. Takovim su načinom doveli Ilirci na čudo svijeta u kratko vrijeme kajkavce i čakavce u štokavsku zajednicu.”

Ilirci se, dakle, ne razlikuju od svojih prethodnika po shvaćanju književnoga jezika. U izgrađivanju hrvatskih književnih jezika na osnovi različitih dijalektnih osnova, ali i na osnovi svjesnoga miješanja, svoju su ulogu odigrale urbane sredine s bogatom književnošću, franjevački književnojezični uzus, kulturni krugovi oko plemićke elite, primjerice oko grofova Frankopana i Zrinskih, te usmena književnost. Današnji je hrvatski standardni jezik izgrađen na novoštokavskoj ikavskoj i jekavskoj osnovi, s jekavskim refleksom jata u osnovi, a ikavskim u nastavcima (*lijepih*) (Bašić 2001: 18). Ta je osnova samo načelna, jer su u njegovu temelju ugrađeni mnogi elementi toga višestoljetnoga složenoga razvojnoga puta. Te su činjenice bili i ilirci i te kako svjesni.

Novoštokavski temelji

Vrlo je važno utvrditi *koji* je to jezik u doba ilirizma kodificiran. Istraživanje je pokazalo da je to književni jezik (novo)štokavske dijalektne osnove (Tafra 1993) koji se već nekoliko stoljeća izgrađivao. Dosljedna novoštokavska

dijalektna osnova prihvaćena je tek krajem 19. st., i to ne odmah u svim segmentima javne komunikacije, a nije u vrijeme ilirizma. Sve dotada dijalektna je osnova književnoga jezika bila (novo)štokavska. Novoštokavski se jezični elementi sreću već stoljećima u hrvatskim književnim i jezikoslovnim djelima te nikako ne stoji tvrdnja da su Hrvati upravo u vrijeme ilirizma preuzeli od Karadžića novoštokavštinu, što se može lijepo vidjeti iz konkretnih podataka o tipičnim novoštokavskim jezičnim crtama iz djela prije preporoda.

Fonološka novoštokavska obilježja

Novoštokavština se razlikuje od svih drugih dijalekata upravo po četveroakcenatskom sustavu. Poznato je da je prvi temeljit opis toga sustava dao Šime Starčević 1812. (Tafra 2002) ne samo prije Karadžića i Daničića nego s fonološkoga gledišta toliko dobar da se njegova shvaćanja mogu uspoređivati s postignućima praških fonologa (Junković 1978). To samo potvrđuje da je novoštokavska osnova književnoga jezika izabrana mnogo prije nego što je kodificirana i općeprihvaćena.

Jekavski je (dakle, jednosložni refleks dugoga staroga fonema jata /ě/) bio odavno prihvaćen (Vončina 1993), pa i normativno učvršćen, npr. u gramatici i rječniku Ardellija Della Belle 1728, ali i u 19. st. propisuju ga čak i hrvatski jezikoslovci koji su bili oduševljeni Karadžićevom reformom. Primjerice, Andrija Torkvat Brlić (1854) ima paralelno primjere na latinici i ćirilici. Iako je prihvatio Karadžićev fonološki pravopis, u latiničkim primjerima refleks dugoga jata piše kao i ostali hrvatski jezikoslovci dvoslovom *ie*, a u ćirilničkim primjerima troslovom *ije*. Međutim, po označenom akcentu vidi se da mu je u oba slučaja jednosložan izgovor: *griêh*, *žpujêx*, *griêha*, *žpujêxa*, iako bi se očekivao akcent prema Karadžićevoj normi: *grijeh*, *grijêha*. Jedno je dakle bilo pristajanje uz Karadžićev troslov, a drugo je bilo slijeđenje uporabne, ali i kodifikacijske jezične i pravopisne norme zacrtane u *Osnovi slovnice slavjanske narčja ilirskoga* Vjekoslava Babukića (1836). Babukić je propisivao jekavski izgovor, a za Antuna Mažuranića i Bogoslava Šuleka, vrsne jezikoslovce, refleks je dugoga jata bio diftong. Jednosložni se odraz dugoga jata u nekoliko stoljeća učvrstio i u književnim i u jezikoslovnim djelima te je njegovo kodificiranje u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda bilo logičan slijed dotadašnjega normiranja.⁵ Budući da jekavskih oblika nalazimo vrlo često u pisaca koji su iz ikavskih krajeva, to samo potvrđuje tezu da Hrvati nisu prihvatili jekavsku novoštokavštinu kao osnovu svoga književnoga jezika u vrijeme ilirizma.

⁵ Dvosložni je ostvaraj bio dopušten u pjesništvu za metričke potrebe, što je tada sredinom 19. st. bio početak razlikovanja normativnih odredaba u pojedinim funkcionalnim stilovima standardnoga jezika.

Novoštokavska morfološka obilježja

Novoštokavština se po sinkretskim padežima dativu, instrumentalu i lokativu množine razlikuje od svih drugih hrvatskih i srpskih, ali i slavenskih dijalekata. Isti je slučaj i s nastavkom *-a* u genitivu množine. Primjerice, dok u češkome GDLI mn. imenica žena glasi *žen, ženám, ženách, ženami*, dotle oni u novoštokavštini glase: *ženâ, ženama, ženama, ženama*. Podaci pokazuju da se novoštokavski oblici nalaze u hrvatskih pisaca od 16. st., a u hrvatskih gramatičara od prve gramatike, dakle od početka 17. st., što se vidi iz ovih primjera:

Ranjina (1563): *darima, onima, njima*; M. Držić (1607): *zvijezdama, kojima*; Kašić (1604): *vitrima*⁶

	K	B	R	S	A. B.	T. B.	V. B.	V	D
G mn. <i>-a</i>	±	+	+	+	+	+	+	+	+
D mn. <i>-ama, -ima</i>	–	–	±	±	±	±	–	–	±
L mn. <i>-ama, -ima</i>	–	–	0	0	±	±	–	–	±
I mn. <i>-ama, -ima</i>	±	±	±	±	±	±	–	–	±

Tumač: K = Kašić 1604, B = Della Bella 1728, R = Reljković 1767, S = Starčević 1812, A. B. = I. A. Brlić 1842, T. B. = A. T. Brlić 1854, V. B. = Babukić 1854, V = Veber 1876, D = Divković 1890.⁷

Znak + znači da je potvrđen samo novoštokavski oblik, znak ± znači da su potvrđeni i nenovoštokavski oblici, znak – znači da nije potvrđen novoštokavski oblik, a znak 0 da paradigma nema taj padež.

G – genitiv, D – dativ, L – lokativ, I – instrumental

Potvrde za nastavke u tablicama uzete su iz deklinacijskih uzoraka, a ne iz autorova metajezika, te se stoga smatraju propisom. U nekih autora, npr. u Reljkovića i Starčevića, nema L mn. jer su na mjestu lokativa i instrumentala imali pod utjecajem latinske gramatike ablativ koji je oblikom odgovarao genitivu s prijedlogom *od*.

Novoštokavski genitivni nastavak *-â*, koji se u organskim idiomima javlja od prve polovice 14. st., a od 17. st. prevladava, nalazi se već u Kašićevoj gramatici kao sinonimni nastavak uz starije. U 17. st. kod Jakova Mikalje se u talijanskoj

⁶ Primjeri su uzeti iz PSHK.

⁷ Popis hrvatskih gramatika nalazi se u Tafra 1993a.

gramatici nalazi samo *-ā*, kao što će biti u većini hrvatskih i inojezičnih gramatika 18. st. i 19. st. Jasno je, dakle, da je upravo množinski genitivni nastavak čvrst pokazatelj da su već prvi hrvatski jezikoslovci odabrali novoštokavsku osnovu književnoga jezika. Tu tvrdnju ne ruši ni ponovna pojava starijih genitivnih nastavaka u gramatikama na početku narodnoga preporoda ni pisanje toga nastavka kao *-ah*. Naime, Babukić iz ideoloških razloga 1836. u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* dopušta uz novoštokavski nastavak *-a* i nastavke *-Ø* i *-ov/-ev* samo zato što ti nastavci povezuju sva tri hrvatska narječja, ali su oni navedeni više kao opis mogućnosti nego kao propis jer se izričito kaže da je “pravi ilirski” nastavak *-ah*. Kad se ilirska jezična i pravopisna norma učvrstila, odnosno kad je postignut općenacionalni konsenzus oko jedinstvenoga književnoga jezika kakav su zastupali pripadnici zagrebačkoga kulturnoga kruga s Ljudevitem Gajem na čelu i Vjekoslavom Babukićem i Antunom Mažuranićem kao glavnim jezičnim kodifikatorima, tad više nije bilo potrebno praviti ustupke neštoštokavskim govornicima pa je “genitiv na *ah...* najpravi”.

U kroatistici postoje oprečna mišljenja o statusu genitivnoga *h*. Prema jednomu (Vončina 1999) on je dio nastavka, a prema drugomu (Tafra 1991) on je pravopisni znak za duljinu sloga. O tome je opširno pisano, pa ovdje ukratko zaključujemo da je i u slučaju genitivnoga *-ah*⁸ riječ o novoštokavskom *-ā* zbog nekoliko razloga, od kojih su dva ključna. Prvo, u organskim idiomima na kojima se izgrađivao hrvatski književni jezik nema nastavka *-ah* u G mn. u imeničkoj deklinaciji, i drugo, slovo je *h* u povijesti hrvatskoga pravopisa služilo, uz naglasne znakove i udvojene samoglasnike, kao grafijsko sredstvo za označivanje duljine sloga, pa i genitivnoga, što najbolje potvrđuju riječi samih jezikoslovaca. Tako Reljković u svojoj gramatici (str. 12) jasno kaže da slovo *h* služi na kraju riječi “za rastaviti *casus* jedan od drugoga, napril: *Nominativo plurali* ovi ljudi. *Genitivo* ovih ljudih”. I Veber (1862: 220), najuporniji *ahavac*, obrazlaže jednako: “Što se pako slova *h* tiče, dodano je samo zato, da se 2. padež plurala razlikuje u pismu od drugih sličnih padežah ... To je dakle *h* samo predlog hrvatske škole, a *a* ili *ā* srbske.” To su razlozi zašto slovo *h* u G mn. smatramo znakom za duljinu, odnosno zašto genitivno *-ah* uzimamo kao nastavak *-ā* (Tafra 1991), koji je glavno morfološko razlikovno obilježje novoštokavštine. Drugo je razlikovno obilježje sinkretizam DLI mn.

U štokavskim su govorima izjednačeni nastavci za DLI mn. mlađa pojava koja se javlja u 15. st., a u 17. st. počinju prevladavati. Uz te nove oblike vrlo često gramatičari navode i starije. Zanimljivo je da novije nastavke imaju pisci i jezikoslovci koji ih inače u svojim organskim idiomima nemaju, primjerice Antun Matija Reljković. U vrijeme prodiranja novoštokavskih inovacija razumljivo je da se u pisaca nalaze i stariji i noviji oblici, primjerice u Dinka Ranjine (*Pjesni razlike /posveta/, 1563*): *darima, onima, njima, s vojskami*, D mn.

⁸ Riječ je i o genitivnom *-ih* u sklonidbi i (npr. *stvarih, kostih*).

junakom, u Marina Držića (*Tirena* /posveta/, 1607): *zvijezdama, kojima, u rukah*, u Ivana Gundulića (*Pjesni pokorne kralja Davida* /predgovor/, 1621): *u tminah, s pjesnima, s velicijem slavami*.⁹ Međutim, gramatike će tu sinonimiju zadržati još i u 19. st.

Podaci o sinkretskim padežima u hrvatskih pisaca već su odavno poznati,¹⁰ ovdje smo vidjeli da se novoštokavski nastavci nalaze u hrvatskim gramatikama već od Kašića, pa je bez osnove Ivićeva tvrdnja (1966: 124) da ih je Karadžić uveo zato što u hrvatskoj sredini “uopštavanje oblika na -ma nije nailazilo na podršku praktično ni u čijem jezičkom osećanju, budući da gotovo i nema hrvatskih dijalekata s ovakvom osobinom”.

Nasuprot toj uobičajenoj praksi miješanja starijih i novijih nastavaka, iznenada, u vrijeme narodnoga preporoda, gramatičari izbacuju izjednačene novoštokavske nastavke u DLI mn. i normiraju samo starije te uvode dual u deklinaciju. Takav je izbor bio korak unazad i s obzirom na stanje u morfološkom sustavu štokavskoga narječja, i s obzirom na dotadašnje gramatike, i s obzirom na potvrde u pisaca. Ilirci su imali dva razloga za takav svoj izbor. Ne uzimajući određeni govor za osnovu književnoga jezika, s misijom da ujedine Hrvate u jednom književnom jeziku, izabrali su upravo one oblike koji su zajednički svim trima hrvatskim narječjima, ali koji su u suglasju i s ostalim slavenskim jezicima, “koji odgovaraju obćinskomu pravilu slavjanskoga jezika”, koji se nalaze “u ilirskih knjigah i pësmah, kako i u slavenskom jeziku, u Sriemu, u Bačkoj, u Banatu, i u našem ilirskome narëčju – u Primorju i kvarnerskih otocih” (Volarić 1854: 28). Zajednički svakako nisu mogli biti sinkretski DLI mn. jer se upravo njima novoštokavština najviše razlikuje od svih ostalih hrvatskih dijalekata i slavenskih jezika. No, kako su oni bili jezična činjenica toga vremena, ilirci su oživjeli dual u kojem su u starini nastavci *-ima* i *-ama* bili nastavci za DI dvojine. Tako su “sačuvani” dotadašnji nastavci, samo su bili krivo distribuirani. No, izvan zagrebačkoga kruga i dalje su se novoštokavski homonimni nastavci za množinske padeže pisali, najčešće kao sinonimni oblici uz starije¹¹, a u nekim gramatikama¹² i propisivali. Da je taj oblik gramatičke sinonimije bio općeprihvaćen, potvrđuju i takozvani hrvatski vukovci, pristaše Karadžićeve jezične reforme. Očekivalo bi se da će oni imati dosljedno novoštokavske oblike, ali neočekivano Andrija Torkvat Brlić, Pero Budmani i Mirko Divković uz novoštokavske oblike u DLI mn. kao dublete stavljaju i neizjednačene, dakle D *ženama*, *ženam*, L *ženama*, *ženah*, I *ženama*, *ženami*. Mirko je Divković svojim brojnim

⁹ Primjeri su navedeni prema PSHK, knj. 11.

¹⁰ Maretić (1910, 1915) u analizi jezika dalmatinskih i slavonskih pisaca navodi da oni imaju novoštokavske nastavke u DLI mn.

¹¹ Usp. zadarske novine *Zoru dalmatinsku*.

¹² *Horvatsko-slavonska slovnica za početnike* (Varaždin 1847) Lavoslava Firholcera (tako na naslovnici!), iako slijedi normu zagrebačkih gramatika, ima i jedne i druge nastavke.

gramatikama uveo u škole karadžićevsko-daničićevski književnojezični model, ali on u *Oblicima hrvatskoga jezika* iz 1890. na prvom mjestu ima neizjednačene padeže jer ih smatra književnima, pa ih stoga rabi i u svom metajeziku, a izjednačene stavlja u zagrada jer su oni za njega dijalektni. Takvo će se gledanje zadržati u nekih autora još i početkom 20. st. No, može se pretpostaviti da bi, da se nije zbog ideoloških, ali i jezikoslovnih razloga Babukić opredijelio za starije nastavke, prirodno novoštokavski nastavci postupno prevladali.

Jedno od obilježja po kojem se novoštovaština razlikuje od ostalih dijalekata jest i glagolski pridjev radni *o < l* (*čitao, učio*). Pogledamo li što stare hrvatske gramatike sadrže, vidimo da je ilirski izbor bio logičan s obzirom na prethodno stanje.

glag. prid.	K	B	R	S	A. B.	T. B.	V. B.	V	D
<i>bio</i>	±	+	+	+	+	+	+	+	+

Tumač: K = Kašić 1604, B = Della Bella 1728, R = Reljković 1767, S = Starčević 1812, A. B. = I. A. Brlić 1842, T. B. = A. T. Brlić 1854, V. B. = Babukić 1854, V = Veber 1876, D = Divković 1890.¹³

Dakle, novoštokavština je opisivana i propisivana od prve gramatike. U ilirizmu se ništa ne mijenja osim što ta norma postaje kodifikacijska jer se propisuje za škole. Što je bilo različito u odnosu na prethodne periode? Ništa bitno, samo nekoliko detalja. Nema novoštokavskih nastavaka u DLI mn. jer su propisani stariji neizjednačeni nastavci (*jelenom, jelenih, jeleni; ženam, ženah, ženami; stvarim, stvarih, stvarmi; zdravim, zdravih, zdravimi*) iz dvaju razloga: prvo što je to bila hrvatska književna norma (uz dubletne novoštokavske nastavke: *ženama, jelenima, zdravima*) i drugo iz ideoloških razloga zato što je to karakteristika svih nenovoštokavskih govora, ali i opća slavenska karakteristika. Zbog DLI mn. govorimo o (novo)štokavskoj osnovi standardnoga jezika u to vrijeme.

Zaključak

Za povijest hrvatskoga književnoga jezika razdoblje je narodnoga preporoda s ilirizmom kao središnjom idejom imalo golemo značenje. Hrvati su tada izabrali štokavski između dotadašnja dva književna jezika, kajkavskoga i štokavskoga. Štokavski književni jezik imao je dva kraka: ikavski i jekavski. Jekavski se razvijao još od renesanse, ali su oba ta kraka isprepletena tako da se u doba ilirizma slijevaju u jednu maticu. Jednosložni novoštokavski jatovski releks usvojen je već mnogo prije ilirizma. Pritom ilirci nisu prihvatili

¹³ Vidi bilješku 7.

novoštokavštinu kao osnovu standardnoga jezika pod utjecajem Vuka Stefanovića Karadžića i njegove reforme, niti su gradili zajednički jezik s drugim južnim Slavenima, što smo pokazali na nekoliko jezičnih podataka iz hrvatskih gramatika iz doba prije ilirskoga preporoda i iz samoga ilirskoga preporoda.

Ništa u hrvatskim gramatikama ne pokazuje da su ilirci prihvatili bilo što od Karadžićeve reforme. Da su prihvatili, prvo bi prihvatili fonološki pravopis, a pravopis je u vrijeme ilirskoga preporoda morfonološki (*vrabca*, *svatba*), također tradicionalan, s tim što je u prošlosti imao više primjesa fonološkoga, a sada je bio nešto dosljedniji prema Babukićevu pravilu "Piši za oko, a govori za uši" nasuprot Karadžićevu "Piši kako govoriš". Nema jezičnih pokazatelja koji bi mogli dokazati da su ilirci proveli u praksu svoj književnojezični program o jednom književnom jeziku za sve južne Slavene (Tafrá 1992). Osim pokojega poredbenoga podatka iz slovenskoga, ali i iz drugih slavenskih jezika (bilo je to vrijeme poredbeno-povijesne metode u lingvistici!), kao što ima podosta podataka i iz hrvatskih dijalekata, nema govora o pokušaju stvaranja nekoga jezičnoga amalgama na osnovi južnoslavenskih jezika. Riječ je o tome da treba lučiti ideologiju od onoga što stvarno te gramatike normiraju. One su dio jednoga kontinuiteta u izgrađivanju istoga književnoga jezika. Zbog toga u njima ima mnogo toga što se nalazi i u prethodnika, ali i danas u temeljima hrvatskoga jezičnoga standarda.

Oslonjenost na jezik književnosti i otvorenost jezičnoga standarda prema dijalektnomu bogatstvu hrvatskoga jezika ostale su do danas njegova karakteristika unatoč pokušaju na kraju 19. st. da se sabije u jezični kanon Vuka Karadžića. Ilirci su samo jasnije uobličili pravila po kojima se posuđene riječi iz dijalekata, kao i iz stranih jezika, moraju adaptirati po zakonima standardnoga jezika.

U stalnoj opasnosti pred tuđim jezicima jezični je purizam bio uvijek naglašen, u ilirizmu posebice. Nije se purizam javljao samo zbog straha od tuđica, bio je on izraz želje za razvojem vlastitoga jezika, a u određenom vremenu i odraz nastalih potreba. Na primjer, kako u hrvatskom jeziku u 19. st. nije bila razvijena terminologija mnogih znanstvenih disciplina, bilo je potrebno odjednom mnogo novih riječi za nove pojmove ili jednostavno hrvatske zamjene za njemačke i latinske riječi kada je hrvatski počeo u javnom životu zamjenjivati strane jezike. Da bi se razumio jezični purizam 19. st., treba upoznati način kako je veliki leksikograf Bogoslav Šulek popunjavao leksičke praznine u hrvatskom jeziku. Mnoge je riječi Šulek pronašao u narodu, i to ne samo među štokavcima (npr. kajkavske *piknja*, *črknja*, *vlas*, *klobuk* ...). Druge je posudio iz slavenskih jezika, najviše iz češkoga i slovačkoga, ali i iz slovenskoga, poljskoga i ruskoga (npr. *dojam*, *geslo*, *naklada*, *okolnost*, *ploha*, *prirodopis*, *stanovište*, *stroj*, *sustav*, *zemljovid* ...). Nitko nije tako majstorski iskoristio tvorbene mogućnosti kao Šulek. On je s lakoćom iskorištavao brojne tvorbene modele hrvatskoga jezika. "Ako su Niemci s razlogom počeli zazirati od tuđjih riečih, te zahtievati, da se zamiene korjenitimi njemačkimi besjedami, to valja još više za nas. (...) Nije

doduše nijedan jezik sasviem čist od tuđjih riečih, a nije ni naš, nit' će ikad biti; nu ako i jest prosto upotrebljavati po gdje koju tuđu duhu jezika primjerenu besjedu, to mora bivati s načinom" (Šulek 1874: XIII–XIV). Premda je znanost internacionalna, Šulek jednostavno ne misli da bi se preuzimanjem europskoga kemijskoga nazivlja primakli općoj europskoj obrazovanosti, i to je razlog zašto on uporno stvara neologizme i kalkove ili posuđuje slavenizme. Unatoč Šulekovu purizmu, zahvaljujući upravo Šuleku (a našli bismo još sličnih jezikoslovaca), u hrvatski je jezik tada ušlo mnoštvo internacionalizama (npr. *adresa*, *aerodinamika*, *aforizam*, *akord*, *akril*, *akustika*, *akvarij*, *alegorija*, *analitika*, *apstrakcija*, *atom*, *fizika*, *flegmatičan*, *formalan*, *fosfor*, *hiperbola* itd.). Prema tomu takav purizam ne može imati pejorativno značenje koje mu neki lingvisti pripisuju (usp. Crystal 1997: 316), a u usporedbi s Karadžićevim novoštokavskim purizmom daleko je blaži.

Karadžićev književnojezični model po kojem je u književnom jeziku ispravno ono što je ispravno u narodnome (novoshtokavskome dijalektu), a posebno odbacivanje umjetnoga slavenosrpskoga i uzimanje narodnoga kao književnoga našlo je pozitivna odjeka i u Hrvatskoj. Stoga je lako razumjeti zašto su se hrvatski i srpski (i jedan slovenski) pisci¹⁴ sastali 1850. u Beču, gdje su potpisali književni dogovor kojim prihvaćaju ijekavsku štokavštinu za osnovu budućega zajedničkoga književnoga jezika. Taj se dogovor lažno interpretirao, a često se to i danas čini, kao hrvatsko preuzimanje Karadžićeva jezika, iako dogovor u praksi nije imao nikakva odjeka. Hrvati su i dalje pisali po svome, a Srbi ionako nisu prihvatili Karadžićevu ijekavicu. Dapače, Ivan Mažuranić, jedan od potpisnika, propisat će za škole u ime Dvorske kancelarije jezik i pravopis kakav je normiran Babukićevom *Osnovom slovnice*, a *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe)*, Beč 1853, čije je objavljivanje i bilo povod za bečki sastanak i dogovor, bit će objavljen na tri južnoslavenska jezika. Dva primjera iz toga djela dovoljno govore sama za sebe:

njem. Monarch, Magistrat, *hrv.* jednovladac, poglavarstvo,
srp. monarh, magistrat, *slov.* monarh, magistrat.

Dakle, Bečki književni govor nije imao nikakvo značenje za Hrvate jer se ništa nije promijenilo o dotadašnjoj jezičnoj kodifikaciji. Jezikoslovci koji tvrde da je značio početak srpskohrvatskoga standardnoga jezika, trebali bi odgovoriti što pripada predstandardnomu razdoblju toga jezika. Znači li to da je čakavac Marko Marulić pisao svoju *Judit* (1501) srpskohrvatskim jezikom, da je isusovac,

¹⁴ Vuk Karadžić, Đuro Daničić, Fran Miklošić, Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Vinko Pacel, Stjepan Pejaković

također čakavac, Bartol Kašić prevodio *Rituale romanum* (1604) na srpsko-hrvatski, da je kajkavac Andrija Jambrešić svoj četverojezični *Lexicon latinum* (1742) napisao na srpskohrvatskom, znači li to da Hrvati slavenosrpska djela Zaharija Orfelina iz 18. st. i jezik tih djela mogu smatrati svojim? Ostaje ipak nejasno, ako je riječ o jednom književnom jeziku, zašto je Stefan Rajić 1793. preveo *Satir* Matije Antuna Reljkovića na srpski,¹⁵ zašto se na samom početku ilirskoga preporoda u *Danici* prevodilo sa srpskoga (Keipert 2004) i zašto je Bogoslav Šulek prevodio na hrvatski Karadžićev prijevod *Bibije* u drugoj polovici 19. st. (Vince 1978: 588 – 589), dakle nakon Bečkoga dogovora. Vjerojatno u to vrijeme nisu bili u pitanju nacionalistički razlozi.

Polovicom 19. st. Hrvati su dobili jedinstvenu grafiju (*gajica*) i ujedinili su se u jednom književnom jeziku. Kad je Hrvatski sabor 1847. godine proglasio hrvatski jezik “diplomatičkim”, jezična je norma postala obvezna za zajednicu, iako odmah nije mogla biti primijenjena na cijelom komunikacijskom prostoru. Taj se jezik nije razlikovao od jezika koje su dotad propisivale hrvatske gramatike. Jedina je razlika u propisivanju duala, koji se nije mogao održati jer je odavno bio morfološki arhaizam, i starijih nastavaka u DLI mn., iako su dotad novoštokavski nastavci bili propisivani. Nije riječ ni o kakvoj prijelomnici u povijesti hrvatskoga standardnoga jezika, nego o nastavku dotadašnjega puta hrvatskoga standardnoga jezika kojemu je temelj bio zacrtan pred četiri stoljeća. Tada su čakavci poput Aleksandra Komulovića, Šime Budinića i Bartola Kašića izabrali štokavštinu za opći jezik zbog njezine proširenosti, a gotovo dva i po stoljeća poslije to će učiniti i kajkavci iz istih razloga.

¹⁵ “preveden’ že na prosto-serbskij jezyk’ Stefanom Raičem”

Literatura

- Babukić, V., 1847: Prijateljski dopisi o pravopisu ćirilskimi i latinskimi pismeni medju Vukom Stefanov. Karadžićem i Vukoslavom Babukićem, *Kolo*, IV, Zagreb.
- Bašić, N., 2001: Jatovska raslojenost u Kašićevim djelima, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 27: 7–29.
- Brlić, A. T., 1854: *Grammatik der illyrischen Sprache*, Wien.
- Crystal, D., 1997: *A dictionary of linguistics and phonetics*, Oxford.
- Ivić, P., 1966: O Vukovom Rječniku iz 1818, u: *Sabrana dela Vuka Karadžića*, knj. 2, *Srpski rječnik* (1818), Beograd.
- Junković, Z., 1978: Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka, *Jezik*, 25(3): 80–85.
- Keipert, H., 2004: Wie hat man 1835 in Zagreb aus dem serbischen Übersetzt? *Germano-slavistische Beiträge, Festschrift für Peter Rehder* (Hrsg. M. Okuka, U. Schweier), München 2004.
- Maretić, T., 1910: Jezik slavonskijeh pisaca, *Rad JAZU*, 180.
- Maretić, T., 1915: Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka, *Rad JAZU*, 209.
- PSHK: *Proza XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 11, Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1972.
- Reljković, M. A., 1876: *Nova slavonska i nimacska grammatika / Neue Slavonisch und Deutsche Grammatik*, Zagreb.
- Šulek, B., 1874: *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, Zagreb.
- Tafra, B., 1991: Jesu li *ahavci* izgovarali *h*? *Kolo*, 5–6: 47–64.
- Tafra, B., 1992: Dijalekatna osnovica “ilirskoga” jezika, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik HFI*, 18: 195 – 209.
- Tafra, B., 1995a: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, B., 1995b: Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. st, *Filologija*, 24–25: 349–353.
- Tafra, B., 2002: Jezikoslovac Šime Starčević, u: Shime Starčevich, *Nova ricsoslovica iliriska*, pretisak, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 127–177.

- Veber, A., 1862: Brus jezika, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo I, knj. 3, priredio I. Krtalić, Zagreb 1982.
- Veber, A., 1884: Zagrebačka škola, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo I, knj. 3, priredio I. Krtalić, Zagreb 1982.
- Vince, Z., 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Volarić, F., 1854: *Ilirska slovnica*, Trst 1854.
- Vončina, J., 1993: Hrvatski jekavski dugi jat, *Forum*, 4–6: 355–383.
- Vončina, J., 1999: Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca, *Filologija*, 33: 179–221.

Poetika Lazara Franciškovića

Bunjevačkohrvatski književnik Lazar Francišković rođen je g. 1948. u Subotici. Svoju prvu samostalnu knjigu, pjesničku zbirku *Utva bez krila*, objavljuje g. 1980. u svom rodnom gradu. Francišković je pjesnik u pravom značenju te riječi. Zato glavninu njegova opusa i sačinjavaju stihovi, a i njegovo prozno djelo *Hodočasnik*, koje je završeno u svibnju 1998., a tiskano tek 2004., književna je kritika nazvala poetskim romanom. Takav opis ne začuđuje jer je *Hodočasnik*, koji se sastoji od 18 kraćih proznih cjelina, i tematski i stilski snažno povezan s Franciškovićevim pjesničkim opusom, posebice s pjesmama u zbirci *Skaska o vatri*, objavljenoj iste g. 2004. Iako su sva Franciškovićeva djela tiskana u Subotici, tj. na teritoriju na kojem hrvatski standardni jezik nije službeni jezik, napisana su i objavljena upravo na tom jeziku. Ta činjenica svrstava Franciškovića jasno i neporecivo među hrvatske književnike koji žive i svoja djela stvaraju izvan hrvatskih državnih granica, pa njegova djela jesu i bit će sastavnim dijelom hrvatske književnosti. Osim po jeziku kojim piše, Franciškovićeva se pripadnost zajedničkoj općehrvatskoj baštini iščitava i iz različitih vrlo diskretnih detalja. Tako npr. u *Hodočasniku*, u tekstu *Putevima proroka, hodočasnika i putnika*, spominje kako su redovnici ivanovci – hospitalci, nakon što su početkom 14. stoljeća preuzeli templarske samostane, imali sjedište “kod nas u Vranu”. Tu autor misli na Vranu u Dalmaciji, u Ravnim kotarima, sjeverozapadno od Vranskoga jezera. Budući da je *Hodočasnik* završen u svibnju 1997., to *kod nas u Vranu* zapravo znači ‘u matičnoj domovini Hrvatskoj’.

Premda ne piše na dijalektu nego na standardnom jeziku, djela su mu neobično snažno prožeta povezanošću s bunjevačkim korijenima i bačkom ravnicom. Tko uzme u ruke zbirku pjesama *Utva bez krila* bit će zapljusnut slikama iz života na salašima oko krasnoga grada (naravno, Subotice), snatrenjima o nekadašnjem načinu života kojega više nema, o napuštenoj zemlji. S tim je u skladu i simbolični naslov pjesničke zbirke jer je napuštena zemlja žalosna kao utva bez krila. U tom kontekstu zlokobno zvuče stihovi iz pjesme *Iščekivanje*:

Ništa

Dolazi sve bliže,

ili pak iz pjesme *Otkrovenje*:

Postoji zemlja

A nigdje je

Nema.

S tako malo riječi izrečena je golema tjeskoba jer puno toga vezanoga za Bunjevce i salaše postoji još samo u sjećanju, ali ne više i u zbilji.

U predratnim i ratnim vremenima koja su potom slijedila, Francisković je, poput ostalih hrvatskih književnika na tim prostorima, bio osuđen na dugu šutnju. Upravo zato što piše na hrvatskom standardnom jeziku, njegova je druga po redu knjiga tiskana tek 1998. Bila je to pjesnička trilogija *Biblioteka / Gradska kuća / Fontana*. Ta je trilogija, kako joj sam naslov kazuje, posvećena pjesnikovu rodnomu gradu Subotici. Tri poeme unutar trilogije nazvane su prema trima arhitektonskim simbolima Subotice. Posljednjem od njih, fontani na Trgu slobode, Francisković će se vraćati i kasnije, pa će to biti čest motiv u njegovoj pjesničkoj zbirci *Skaska o vatri*, a susreće ga se i u *Hodočasniku*, u prozi *Na fontani*. Prelijepe subotičke građevine, bez kojih je taj srednjoeuropski grad nezamisliv, i inače zaokupljaju pjesnikovu pozornost. Tako je spjev *Stara crkva* (iz g. 2000.) posvećen franjevačkoj crkvi u Subotici. Ta je knjiga tiskana u povodu dvotisućljetnoga jubileja kršćanstva i 100-te obljetnice Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, sa sjedištem u Zagrebu, kojoj pripada i subotička franjevačka crkva. I inače je u Franciskovića izražena snažna povezanost s katoličkom tradicijom koja je upijena u djetinjstvu. Zato u *Hodočasniku*, pri kraju hodočasničkoga puta, u prozi *Cestoslov* “spuštene glave prid oltarom, na trećoj stepenici i tepihu, kleči čovjek” (str. 146.). Taj se čovjek prisjeća katoličkoga odgoja kojega je dobio od svoje majke. On zna na kojem je zidu crkve slika Gospe od Brze Pomoći. Sjeća se kako mu je i pokojna majka “puna srca išla na hodočašća” (str. 148.). Svojim poetskim jezikom Francisković nam u *Hodočasniku* predstavlja i bunjevačke običaje vezane uz različite katoličke blagdane: “Za vrijeme adventa, čovjek pustoline u rane je sate pohađao ‘mise zornice’ uzdržavajući se od javnih zabava, svadbi i boljeg jela, štaviše, ni u crkvi se nisu obavljala vjenčanja. ‘Betlemari’ su obilazili domaćinstva, obučeni u opaklije i šubare, djeca sa pastirskim štapovima i betlehemom, pjevajući božićne pjesme ... Gdje god da su se našli, ljudi iz ravnice bi žurili kući provesti ‘Badnje veče’ sa svojima. ... Svjećica se palila o ‘badnjaču’, komad unesenog ugarka...” (str. 10. i 11.). Dalje spominje i običaje vezane uz blagdan sv. Lucije. Također se prisjeća koliko je bunjevačkom puku bio važan i blagoslov vode uoči blgdana svetih Triju kraljeva: “Po dolasku sa blagoslova vode dan prid sv. Tri kralja, nana škropi iznutra i spolja zgrade i avliju svetom vodom” (str. 27.). Ta se blagoslovljena voda koristila gotovo svakodnevno: “U zapadnoj sobi kraj vrata na zidu je krunica, ‘svetnjača’ sa sv. vodom (čeljad započinjući dan, posao ili noć njome se krstila) i marinska svijeća, blagoslovljena u crkvi na Marin, koju pale na samrti

i stavljaju je u ruke odlazećem” (str. 27.). To je svijeća koja je blagoslovljena 2. veljače, na blagdan Svijećnice, za koji se u govorima Hrvata u Bačkoj rabi ime *Marin*. *Marinska se svića* kao motiv susreće i u ostalih bunjevačkih pisaca, npr. u *Avaškim godinama* Milovana Mikovića, u poetskoj cjelini *Kako j bilo kadgod*, koja je dio poetskoga odlomka “Prodavanje žita na nogama”. Taj je motiv i inače nazočan u hrvatskoj književnosti, npr. u *Brezi* Slavka Kolara, a odraz je poimanja života i smrti hrvatskoga puka, uvijek s vjerom i kršćanskom tradicijom povezana. Poznato je i da je blaženi kardinal Alojzije Stepinac petnaest minuta prije smrti zatražio svijeću koja je za njega blagoslovljena tjedan dana prije, na Svijećnicu, i držao je u lijevoj ruci sve do smrti.

Osim marinske, važnu je ulogu u životu puka bunjevačkoga imala i “uskrsla svijeća”, svjetlo Kristovo, simbol nade i vjere u ono bolje što čeka čovjeka. S uskrslim se svjetlom, kaže Francišković, vjernik susreće “nakon očajnih korizmenih vjetrova”. Zanimljivo je da se motiv korizmenih vjetrova, kao simbol nedaća i kušnji s kojima se svatko mora suočiti, susreće i u suvremenoj gradišćanskohrvatskoj književnosti u Austriji, u vrsnoga pjesnika benediktinca Augustina Blazovića, u njegovoj pjesmi *Stara vrba* iz ciklusa *Jesenske elegije*.

O vezanosti uz vjeru govori i sljedeći Franciškovićev navod iz proze *Visoko sljeme ljeta*: “U svakome salašu iz onih vremena, nailazimo na skromnu knjižnicu, ako drugo ne, a ono na Bibliju i Molitvenik, pa i na pučki kalendar” (str. 10.).

Kao i drugi Hrvati, i Bunjevci njeguju lijep običaj podizanja i kićenja križeva uz puteve i ceste, uz koje se pobožni prolaznik može pomoliti i duhovno okrijepiti. Zato Francišković, u prozi *Putohod snova* piše: “Na raskršću drveni križ, izbrazdan brazdama postojanja. Ispod njega, buket majčine dušice”. To cvjeće ubrano u polju svjedoči kako je dovoljno samo malo dobre volje da se na lijep način izrazi odanost Bogu. Upravo na temelju takvih religioznih iskustava koja je baštinio u vlastitoj obitelji i u sredini iz koje je potekao, a koja podrazumijevaju jasno razlikovanje dobra i temeljnih ljudskih vrjednota nasuprot zlu i kaosu besmisla koji te vrjednute svjesno obezvrjeđuje, Francišković u prozi *Putnik* zaključuje: “kada liječnik, svećenik i učitelj izgube ugled u društvu, ono se ruši ... cvjeta korov mraka.”

Život na salašu naučio je ljude da se jedan prema drugomu bolje odnose, s više povjerenja i topline. Zato naš autor piše: “Sve do naših dana, možda zbog usamljenosti, stoji lijepi običaj da ljudi, kada se susretnu, jedno drugo pozdravljaju u bespuću ravnice”. Taj je običaj i inače sačuvan među hrvatskim pukom u manjim sredinama, posebice u zapadnim i sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske, a također i u dijaspori.

No Franciškovićev se doživljaj svijeta, pa ni vlastitoga zavičaja, nipošto ne bi mogao narisati ostrim crno-bijelim tonovima. Da nije u međuljudskim odnosima na salašima uvijek sve bilo idilično, pokazuje i odlomak iz *Hodočasnike* proze

Sljeme ljeta čili..., u kojem je opisan odnos prema mlađim ženama i ženskoj djeci: “Nove su snaje prale svekru večerom noge i posluživale čeljad za stolom, poneki ostatak hrane namijenjen keru bio im je jedini obrok. Djevojčice, ne dosežući stol, u naćvama su zakuvavale kruh ... i radile ostale poslove kao reduše po kući, i ćuvale buljuk djece ostalih snaja na salašu.” Nasuprot toj podređenosti i teškom položaju žena, o kojima se vodilo manje računa nego o psu, još se jaće ocrtava apsolutna vlast najuglednijega muškoga ćlana: “Gazda zadruga je znao prokartati ono što su svi mukotrpno privrećivali” (str. 30.).

No Baćka nije jedina tema *Hodoćasnika*, što je i logićno jer onaj tko je na vjećnom putu nije prostorno ogranićen ni tijelom, a pogotovu ne duhom. Zato Putnik – Hodoćasnik upoznae i druge krajeve, pa ova knjiga proza među inim sadrži i tekst o Svetoj Zemlji. Osim što ćezne za daljinama zemaljskim, Putnik snatri i o svemiru. Tako je prvi dio proze *Daleki gradovi u noći* putopisnoga tipa, a odnosi se na Italiju. No uskoro autor napušta Italiju i u mislima odlazi u svemirska prostranstva, pa se tekst postupno pretvara u astronomijski esej, pomalo ćak i traktat, a svi opisi i kontemplacije dio su dijaloga između pripovjedaća i njegova sugovornika. Upravo je taj dijalog ćvrst okvir koji održava kompaktnost teksta, unatoć replitanju razlićitih tema.

Već je spomenuto da je pjesnićka zbirka *Skaska o vatri* tematski povezana s prozom *Hodoćasnik*. Ono što je u *Hodoćasniku* nagoviješteno, u *Skaski o vatri* je dorećeno, a to je nepomirljivost dviju posve protivnih težnji i ćežnji – ćežnje prema ženi i ljubavi što podrazumijeva smirivanje na jednom mjestu i osnutak doma, nasuprot trajnom nemiru i želji za vjećnim putovanjima i lutanjima. Ta je dvojnost jasno prepoznatljiva u odnosu prema salašu - salaš je s jedne strane simbol stalne težnje za domom i obitelji, ali istodobno i ono od ćega Putnik uporno bježi, pa u *Skaski o vatri* pjeva:

*Sva naša lutanja, princezo,
U ognjištu su slaša
kojeg sagradili nismo.*

Podemo li od definicije književnosti kao umjetnosti rijeći, možemo sa zadovoljstvom zaključiti da nam se Francićković svojim djelom predstavlja kao pravi umjetnik graditelj rijeći i izvanredan stilist. Posebice su izražajne pišćeve tvorenice, npr. u zbirci *Biblioteka / Gradska kuća / Fontana* tvorenice *hodoputnik* i *hodoljub* ‘onaj koji na daleki put kreće pješice’, *lutopjesnik* i *putopjesnik* ‘pjesnik litalica’. Te su tvorenice zapravo Francićkovićev lajtmotiv Pjesnika i Putnika, koji je na vrlo osebujan način odjeven u rijeći. Tvorenica *putopjesnik* susreće se i u *Skaski o vatri*, a uz nju i *putotražitelj* kao tvorbeni stilem koji pripada istomu tematskomu krugu. U *Hodoćasniku* je onaj koji voli putovati *cestoljub* koji piše svoj *cestoslov*. Tu je i sintagma *hodoljubna slutnja*, kao izraz tra-

ganja i čežnje za nečim lijepim, te *neprohod trajanja* kao oznaka nečega što nam se trajno usjeklo u pamćenje, itd.

Franciškovićevi opisi ravničarskoga pejzaža također su vrlo upečtljivi, npr. “Mirno modriilo rita svjetluca poput nevinih medaljona u očima djevojke. Skoro izbrisan, nogom nepohoden, prema dolnjaku odlazi kolski put i poneki otok. U vlazi pohodnice uz prasak, kao kada oluja uznemiri savršenu ljepotu žetve, zalepeće ozlaćeno klupko, fazan se kotrlja u nepomična jedra mladih topola. ... Sa crvenim lahorom pupa odmiče pozna žega puta i otkriva tko zna kada pometene, šipražjem kiše nabijene razvaline rascvale zemlje.”

Dvadesetak bunjevačkih riječi koje je smatrao osebnijima, Francišković je objasnio u malom popratnom tumaču riječi na kraju *Hodočasnika*. Među njima su nazivi *dolnjak* (u značenjima južni vjetar i jugo kao strana svijeta) te *gornjak* (u značenju sjeverni vjetar i sjever kao strana svijeta). Takva sukladnost naziva vjetrova i strana svijeta inače je vrlo česta u različitim južnohrvatskim mjesnim govorima. Osim pojedinih riječi i izraza, iznimno i cijele odlomke piše u dijalektu, i to kada posebice želi istaći intimnost trenutka, npr. kada se u mislima obraća majci: “Zakasnio sam ... nenamerno ... tribao sam ranije doći ...” I inače su u hrvatski standardnojezični izraz, sukladno tematici, utkane bunjevačke dijalekatne riječi i izrazi. U tu skupinu ide i ime u obliku srednjega roda *Badnje večer*, nasuprot standardnojezičnomu *Badnja večer*, te množinski oblik *fratrovi* dvosložne imenice *fratar* s umetkom -ov-, što je prepoznatljiva značajka bunjevačkih govora. Dijalekatno je obilježje i nastavak -u u 3. licu množine u glagola IV. vrste, npr. *broju*, ili pak mađarizam *hetija* u značenju ‘tjedni sajmeni dan’. Inače, Francišković nastoji rabiti hrvatski standardnojezični leksik, npr. *kruh*, *tjedan*, *raskrižje*. Iako u znatno manjoj mjeri, rabi i riječi tipa *čaršav* ‘plahta i stolnjak’, *odbrana* ‘obrana’, *mermer* ‘mramor’, uključujući i poneki onim, kao npr. kozmonim *Kumova slama* ‘Mliječna staza’ i toponim *Vavilon* ‘Babilon’. Utjecaj srpskoga jezika prepoznatljiv je i u pojedinim pravopisnim rješenjima, posebice pri pisanju futura I. tipa *ješčemo* ‘jest ćemo’, *osjećaće* ‘osjećat će’. U težnji za dosljednim provođenjem (i)jekavskoga refleksa jata, autoru se potkrao i pojedini hiperjekavizam tipa *dobar tijek* umjesto *dobar tek*.

No jezik i stil pisca ne procjenjuje se po izoliranim riječima ili pojedinačnim pravopisnim rješenjima nego po cjelini pjesnikova izričaja. A Francišković istinskim ljubiteljima umjetnosti riječi ima što ponuditi. Riječ je o suvremenom piscu koji nedvojbeno nadrađa okvire uske manjinske tematike, ali koji istodobno duboko poštuje tradicionalne vrijednosti i baštinu iz koje je ponikao i kojoj se, i s najvećih udaljenosti, uvijek iznova vraća.

Literatura i izvori

- Augustin Blazović, Jesenske elegije, u: *Panonska lirika*, ur. Robert Hajszan, Literas – Verlag, Güttenbach / Pinkovac, 1995., str. 8.-12.
- Lazar Francišковиć, *Utva bez krila*, Osvit, Subotica, 1980.
- Lazar Francišковиć, *Biblioteka / Gradska kuća / Fontana*, Subotica, 1998.
- Lazar Francišковиć, *Stara crkva*, Subotica, 2000.
- Lazar Francišковиć, *Hodočasnik*, Subotica, 2004.
- Lazar Francišковиć, *Skaska o vatri*, Studio Bravo, Subotica, 2004.
- Ivan Kukuljević Sakcinski, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj, *RAD JAZU*, knj. LXXXI., Zagreb, 1886., str. 1.-80.
- M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Đakovački Selci, 1989.
- Milovan Miković, *Avaške godine*, Dora Krupićeva, Zagreb, 2005.
- Ante Sekulić, *Bački Hrvati*, JAZU, Zagreb, 1991.
- Alojzije Stantić, *Krux naš svagdanji*, Hrvatski kulturni centar "Bunjevačko kolo", Subotica, 2001.

Antun Gustav Matoš
1873-1914.
Kronologija
kroza životopis & opus mu
(povod: stotinuitrideseta obljetnica rođenja)

**1873–1883.
DJETINJSTVO & OBITELJ**

U autografu za života neobjavljene, i to tek djelomične *Autobiografije* Antuna Gustava Matoša, autoironično jer napol praznovjerno, stoji:

Rođen sam u Srijemu, u Tovarniku, u petak, trinaestoga lipnja 1873. Dijete ostarjeloga devetnaestog i starac dvadesetog još djetinjastog vijeka.

“Starac” Matoš imao je u vrijeme respektivnog autografa (1910) svega 37 godina!? Tovarnik je lokalitet, Srijem je i danas regija, ali geografsko-historijska: naziv joj potječe od latinskoga toponima *Sirmium*, sjedišta rimske *Pannonia Inferior*, u III. stoljeću za cara Dioklecijana, regije smještene u trokutu između rijekâ Save i Dunava (aktualni naziv regije etimološki je transparentna adaptacija u hrvatskome – *Srijem*, u srpskome – *Srem*).

Antun je bio *primogenitus* od oca Augusta, učitelja i orguljaša, i majke Marije, domaćice, iz obitelji Schams, sudetsko-njemačkog porijekla (1851-1944!). Svi Matoši bili su muzički talenti, počev od djeda Grgura, također učitelja i orguljaša, ali su svi, do praunuka, hereditarno patili, pa i umirali, od faringitisa! Kad je Antun imao dvije godine, obitelj je preselila u Zagreb, gdje je otac nastavio raditi u osnovnoj školi, poučavati pjevanje u obrtničkoj, svirati orgulje i pjevati u crkvi sv. Marka, od kuće odlazeći jutrom u 6, vraćajući se večerom u 9!? U Zagrebu se familija povećavala: sestra Dana (1876-1961!), Antunu najdraža u familiji, predanim radom postala briljantna klaviristica i čuvena

koloraturna i *bel-canto* sopranistica, proslavivši se solističkim koncertima od londonskog Albert-Halla do Petrograda, Haaga, Malmöa i Rige..., ali je tu karijeru prekinula zbog nasljedne matoševske grlobolje, ostavši, od 1921, tek profesoricom pjevanja i klavira na Glazbenoj akademiji u rodnome Zagrebu. Inače, brata Antuna, kasnijega vječnog lualicu i boema (uvijek “švorc”), izdašno je novčano pomagala.

Mlađi brat Léon (1878-1947), kasniji virtuoz na violini, student historije i na Sorbonni, autentičan vagabund i boem, propješačio je Europu, do Pariza i natrag u Zagreb, i to tripot, hraneći se sviranjem po selima i gradovima (a diplomsku tezu *Histoire des Gaulles* – u pero mu izdiktirao, 1912, napamet, brat Antun za svega dvije ure vremena). Završio je kao penzionirani gimnazijski profesor.

Benjamin familije bio je najmlađi brat Milan (1884-1960!), kasniji nediplomiran jurist, koji se skrasio u zvanju financijskoga savjetnika, no – cio se život bavio posredništvom oko bratovih, Antunovih, tekstova, njihova štampanja, honorara i nasljednih prava...

U familiji Antunu se od malena tepalo Gustl (germaniziran hipokoristik), a kasnije si je sam pridjenuo još i germano-nordijsku varijantu očeva imena – Gustav (lat. Augustus = Veličanstveni), što se emblematički slilo u čuven troslovčan monogram: **AGM!**

1883–1891. **ADOLESCENCIJA**

Već je u nižoj gimnaziji Gustl bio loš đak, sa slabim ocjenama od stranih jezika sve do katekizma, čak i do gimnastike, pa i “lijepog ponašanja”; radije je gledao kestenje kroz prozor i slušao cvrkut “štiglica”. Njegov imenjak, strogi otac (August), zbog slabih ocjena znao ga je, pubertetliju, dobro odalapati, ali istovremeno brižan otac angažirao sinu za instruktora “konškolarca”, najboljega đaka “elitne” gornjogradske gimnazije – Stjepana Radića (1872-1928). Isti ovaj, potonji, suosnivač je (sa starijim bratom si Antunom) i ideolog Hrvatske seljačke stranke (1904) negirajući austro-ugarsku hegemoniju nad Hrvatskom, zagovarajući ujedinjenje sa Srbijom i Slovenijom, i to federalističko, demokratsko i republikansko, pa se tako sukobio i sa velikosrpskom centralističkom rojalističkom hegemonijom, skončavši **nastrijeljen** usred Parlamenta u Beogradu (1928).

Od zajedničkoga učenja nije bilo velike koristi, osim što se Stjepan, za naknadu, u mame Marije, lijepo hranio, i što su se dečki sprijateljili improviziravši egzotičan muzički duo: Stjepan – folklorna tambura, Gustav – sofisticirano violončelo; naime, Gustl je, paralelno s gimnazijom, ali s odličnim uspjehom (drugi Matošev genetski kod) studirao taj instrumenat u Muzičkoj akademiji; u gimnaziji je, dobrovoljno čak, ponavljao VII. razred nikad ne položivši maturu;

posteriorni klasik modernoga hrvatskog beletrističkoga stila – iz hrvatskog jezika imao je negativne ocjene, i to više zbog svoga općega školskog nemara i zbog toga što je preferirao “markirati”, Idiosinkrazija prema “štreberstvu”!

1891–1893.

“PROFULANA” KARIJERA

Zabrinuti školskim neuspjehom svojega prvijenca roditelji su mu isposlovali stipendiju za Vojni veterinarski institut u Beču; tako se Gustl, osamnaestogodišnjak (1891), našao u Beethovenovu gradu gdje je intenzivno muzicirao, obilazio biblioteke otkrivši Kanta, Schopenhauera i Byrona, koncerte, poslastičarnice, pučke zabave; “flanirao” danju, i noćima. Beč mu bio intenzivan doživljaj velikog svijeta, a veterinarski ispiti deveta briga: užasavao se od pomisli da bi postao *pasji dentist i pileći bakteriolog*. Tako je izgubio pravo na stipendiju (1892) te se morao, kriomice, vratiti u Zagreb ne usudivši se pojaviti pred ocem, pa se prvo skrasio u familiji svojih mlađih prijatelja s Muzičke akademije, braće Tkalčića: Ivica bio talentiran violinist, Jurica kasnije afirmiran virtuoz violončela kalibra – kažu – Pabla Casalsa (od ovoga tek godinu mlađi). Gustlu je još sigurnije bilo utočište u kuriji dragog ujaka, župnika u pitoresknoj ladanjskoj okolici Zagreba (gdje je Gustl inače provodio školske praznike). To mu se ljeto posrećio prvi literarni uspjeh: prestižan časopis “Vijenac” objavio mu novelu *Moć savjesti*. Mladić Matoš, devetnaestogodišnjak, pomislio da bi se od pisanja dalo živjeti, ohrabren osobito komplimentom da je u noveli posve nov stil naracije: poetičan a satiričan (takav će ostati do kraja). No u Hrvatskoj još nije bilo književničke profesije. Ujesen 1893. roditelji ga dali u vojsku “misleći da će ga pripitomiti”. Bio je godinu dana u austrougarskoj uniformi timareći pastuhe sa šansom da se vrati u Vojni veterinarski institut. Onda je u njemu prekipjelo: riskirao je – i dezertirao, u slobodu, u Srbiju!

Tako se začela njegova četrnaestogodišnja azilantska Golgota.

1894.

“REFUGIUM” U SRBIJU

Autoegzilantska odisejada AGM-a, zapravo, počela je intrigantno: jednim zatvorom i jednim pritvorom. Zatvor bijaše vojni, austrijski, u Petrovaradinskoj tvrđavi kraj Novoga Sada, gdje je bio žandarima priveden kao vojni bjegunac prepoznat na putu za Beograd; iz tvrđave je izmigoljio krijumčarski spretno i sretno. Pritvor je bio u Beogradu, policijski, preventivni dok mu se nije potvrdio identitet i motivacija bijega. Pustilo ga nakon nekoliko dana: našao se na beogradskoj kaldrmi sâm, bez prebijene pare, bez zaposlenja, bez stana i hrane. Srećom, u tramvaju, nabasa na znanca iz vojske, Stjepana Brozovića; ovaj je bio

dezertirao još lani, pa je svoju podstanarsku sobu podijelio sa drugom u nevolji. E, otad je počelo snalaženje u novoj sredini, sinusoidalno – od časova bohemske oskudice do lukrativnih bakanalija i natrag! Dobivao je mjesto instruktora za razmažene sinove i kćeri novih bogataša, drugovao sa sinom rektora Univerziteta u Beogradu i kraljeva prijatelja S. Nikolajevića, šekspirologa; bio priman u gostoljubivu kuću patrijarhalnog državnog savjetnika i “Parizlije” Jovana Ilića; imao za protektore situirane srpske književnike (J. Veselinovića, M. Glišića i S. Sremca), ovaj potonji preporučio ga za honorarni angažman kao violončelista u pozorišnom orkestru; bio pozivan na “soareje” u domove diplomata gdje je briljirao duhovitom i humornom elokvencijom i virtuosnim preludiranjem na svom violončelu (često zalaganom i preprodavanom pa otkupljivanom); borio se da mu se isplaćuju honorari za književne kritike, eseje, feljtone i impromptue, objavljivane i u Beogradu kao i u Sarajevu i u Zagrebu; u kavani “Dardaneli”, homologonu pariskoga “Procopaea”, sastajao se s beogradskim novinarima i kritičarima koji nisu pripadali koterijama akademske autoritarne kritike i koji su bili entuzijasti što više vole ljude negoli ideje, više život negoli puste teorije, više umjetnost negoli strančarstvo. Zavolio je Matoš taj galofilski Beograd gdje se razvila *originalna kozerija u onoj gotovo neograničenoj slobodi društvenog i političkog života, pomagana humorom našeg narodnog duha i nekim mističnim skepticizmom, posljedica prenačlog padanja svih patrijarhalnih vrijednosti, prenačlog primanja heterogenih kultura i izvjesne intelektualne i moralne umornosti iza golemih političkih i socijalnih kriza*.

U Beogradu je započeo i jednom vrijednom studijskom navikom posve protivnom njegovoj inače anarhističnoj, bohemske naravi i nomadskom životu: zapisivati u **bilježnice** – izvode iz pročitanih djela iz klasične, francuske, njemačke, engleske, talijanske i španjolske literature, ideje i skice za svoje književne radove; trenutačne dojmove, zapažanja, dijaloge, čak i viceve što mu sve padnu na pamet dok bdije ne mogući usnuti prije zore, dok sjedi u bibliotekama, u parku, u teatru; autobiografske bilješke o kritikama svojih tekstova, o honorarima i drugim primicima ili pozajmicama; riječi niske frekvencije, ekspresivne folklorne izraze, idiome srpskih, muslimanskih i mediteranskih pisaca, osobito idiome svakodnevnoga govora karakteristične za tzv. beogradski stil...

Načelno je u umjetnosti zastupao čisti estetizam ne trpeći nikakav estetski utilitarizam. Tako u I. bilježnici piše:

Umjetnička djela suditi po njihovoj moralnoj vrijednosti nije manje smiješno nego prosuđivati vrijednost moralnih načela po principu estetike – Jest! Kobasica vrijedi više od Shakespearea – psu!

I tako prošle tri godine u Beogradu. A onda – **tres!** Dekadu stariji od Gustla, njegov prijatelj i protektor Janko Veselinović objavio (1897) roman o I. srpskom ustanku (1804) – *Hajduk Stanko*. Da kao kritičar šuti ili iskreno progovori o djelu, po njegovu sudu – neuspjelu? A autoru duguje mnoga dobročinstva. No progovorila je kritičarska

deontologija i savjest, bez ikakvih obzira na prijatelje, na ljubavi i mržnje, stranke i nacije. Žali Matoš sebe što je roman morao čitati do kraja, da mu je debljina (456 str.) jedina odlika; da autor nije studirao doba ustanka, pričanje da mu naivno, dijalozi šuplji, fraze bombastične... Janko je bio zapanjen – “crna nezahvalnost”?! Matoš je došao do spoznaje *da je najopasnija zvjerka na svijetu povrijeđena literarna taština... Cijela radikalna, a kasnije cijela beogradska štampa okomila se na mene. Izgubih mjesto u orkestru. Osumnjičiše me kao špijuna. Cijeli grad me bojkotovao. Vrata mi se redom pred nosom zatvarahu. Zima bijaše upravo strašna, a ja bih bio od glada poginuo da mi g. Kosta Hörmann, urednik “Nade” dobrotvor ne posla 300 kruna predujma, pa mogoh otići s tuđim pasošem preko Austrije...*

P. s. Sreli su se, Veselinović i Matoš, sedam godina kasnije, opet prijateljski: nijedan od njih nije bio intransigentno zlopamtilo; Matoš mu je 1905. napisao topao epitaf.

1898.

INICIJACIJA U EUROPU

U Beču je sreo sestru Danu i prijatelje Tkalčiče; boravak mu bio dinamičan, pun susreta i novih poznanstava, ali kratkotrajan jer je zbog svog ilegalnog položaja morao što dalje: jedan ga tip otkucaao policiji, pa je požurio u München gdje se iživio i istrošio u karnevalskim bakanalijama, ali saznajući da Bavarska s Austrijom ima konvenciju o ekstradiciji vojnih dezertera, brže-bolje otperjao u Ženevu. Sit svoje raskalašenosti, ovdje je otkrio Nacionalnu biblioteku te u njoj provodi dane i dane ispisujući u svoje famozne bilježnice iz Voltairea, Rousseaua, Stendhala i iz sekundarne literature o njima, pa je o toj trojici priredio eseje (objavljene u Sarajevu i Zagrebu). Nastavio je studiranjem Montaignea, Tainea, Renana, Nietzschea, pratio “Revue de deux mondes”; tu je otkrio i u svoje bilježnice unio ulomke iz njemu bliskih misli o energiji i nacionalizmu, o pejzažima kao “stanjima duše” (Maurice Barrès), ali i misao kako “umjetnost oslabljuje osjećaj patriotizma” (Anatole France); pripremajući se za sistematskiju književnu kritiku ekscerpira *La critique scientifique* (Ed. R. Hennequin), *Les contemporains* (J. Lemaître), *Etudes sur le XIX siècle* (Ed.- Rod) i *Le roman naturaliste* (F. Brunetière). Rad: sistematičan i idealan rad jedina je sreća – sve drugo je himera! U svojoj godini i nešto ženevskih dana Matoš se izdržavao samo od svojih književnih i žurnalističkih tekstova (odsad potpisivanih – AGM) i mršavih honorara iz domovine, pa se i njegova duševna energija tanjila; o tome svjedoči i jedan zapis iz bilježnice tih dana: *Osjećam u sebi snagu da se ubijem. Zašto dakle da to učinim? Ja ne vjerujem jer mi je žao ostaviti jedinu životnu nasladu koju mogu potpuno osjećati: misliti. Misao i bol pretvara u nasladu!*

I jedna ženevska epizoda: susret s anarhistima (o tome piše u feljtonu *Crvena gnijezda*); upoznao se s izvjesnim Rusom Majevskim; ovaj ga pozvao k sebi

doma, natovario ga anarhističkim knjigama i letcima (Bakunin & Co.), srdačno ga dvorio petnaestak dana da se Matoš uvjerio u nevjerojatnu gostoljubivost i solidarnost anarhista. No, nije postao “propagandist čina”.

I nekoliko epizoda u galantnim eskapadama (“konzumiranim” i “nekonzumiranim”): jedna Zagrepčanka koja je ostavila muža u Zagrebu, propaloga plemića, a Matoš je zvao “Madame Croatia”; dvije frankofone Švicarke: M-elle Jeannette, pa M-elle Helène, Bugarka Veselina Jordanova, pa “Freulein” Dietz, pa “Freulein” Winkler *usw. (und so weiter)*...

Odavna žudeći za Parizom, sada je, napokon, doista otputovao, tj. pobjegao u “Paname”, grad svjetla!

Po još jednu iluziju/deziluziju...

1899.

PARIZ U DOBA “BELLE ÉPOQUE”

Doputovao je, na kolodvor Lyon, u svom standardu: s punim koferom knjiga i manuskripata, gladan, bez obuće/odjeće osim one na sebi – u džepu 50 centima?! Mršav, upalih obraza, ispijena izraza, ali čila duha i ... “ufitiljenih” brkova... Počeo je radnim elanom: danju Nacionalna biblioteka ili Louvre ili Luxembourg (muzej), noću po kavanama i “šantanima”, spavao tek u zoru; u hotelu ga drže za propala grofa, u kvartu Saint-Antoine za anarhista ili makroa?! Odmah imao sreće sa “grizetama” (ljupkim pariskim prodavačicama). Fasciniran bulevarima što vrve svijetom: *Boulevard – najbolji teatar u Parizu, bolji od Comédie française!*

Najpuniji doživljaj Matoševa života bila Svjetska izložba 1900! Bio je sekretar bosanskoga paviljona i novinar s agregacijom. Impresijama s te izložbe redovno je izvješćivao u domovini (i zarađivao), ali i koje o čem drugome: drajfusovcima i antidrajfusovcima; o civilizatorskim uspjesima Austrije u okupiranoj Bosni i Hercegovini; o mađarskoj supremaciji u Hrvatskoj, o francuskoj umjetničkoj superiornosti, o hrvatskim modernistima koji da rade po tuđim uzorima, a da biti moderan znači biti originalan, imati duha i energije..., o slikama i izložbama, karikaturistima, Eiffelovu tornju, zabavama, cancanu u Moulin Rougeu... 1901: *stanujem u istom hotelu s najboljim od mlađih karikaturista, s Andréom Rouveyreom, a svako veče zabavljamo se sa koketama. Les Champions*, otac i sin, knjižari i bibliofili, rado su ga primali u svome domu; upoznao se s Mauriceom Barrèsom.

Revija “Humanité Nouvelle” angažovala me za suradnika i moli me za prevod mojih stvari. To mi jako laska jer tu radi Kropotkin, d’Annunzio, Verhaeren – elita europskog duha... Ja čekam jer, prvo, gotovo ništa za tako što ne plaćaju; drugo, mrzi me prevoditi jer na francuskom gubim svježu snagu originala!

AGM najviše se u Parizu družio sa srpskom bohemom, bolje reći: polubohemom jer su sve to bili studenti s dobrom “lovom”, miljenici stipendijskih muzah, privilegirani sinovi mahom beogradskih imućnih familija, socijalno visoko etabliranih; stipendije su bile do trista franaka na mjesec (i veće), dok se AGM-u dešavalo životariti i sa jedva dvadesetak/tridesetak, nekad i sa “zerô” franaka na mjesec. Jedan autentičan incident kao kompleksna ilustracija: pjesnik i diplomat Kraljevine Srbije, kasnije i Jugoslavije, mlađi od Matoša svega jednu godinu, Jovan Dučić (1874-1943) boravio je kad i Matoš u Parizu, ali kao državni stipendist kojemu je siromašna i međunarodno prezadužena Srbija redovito slala mjesečnu plaću – objavio je *Pesme* (1902) pa je u to ime častio Matoša ručkovi-
ma i duhanom; no kad je, malo potom, stigla porazna Matoševa kritika, Dučić je upao u “Café Soufflet” bijesan:

- Šta je to, Matošu? Zar je to kritika, boga ti tvoga? A šta moji ručkovi i pakle duvana kroz mjesec dana? Je l’ to za moju dobrotu?

- Pa zar ti misliš da ćeš moju artistsčku savjest i moju literarnu kritiku kupiti sa par bijednih ručkova i pakle duvana?

I Matoš mirno prozove jednog mladog studenta, redovnog stipendista, da ga pozove na ručak (što je ovaj entuzijastički prihvatio jer mu je Matoš, dotad, takve ponude odgađao).

Za boravka u Parizu objavio je, “kod kuće” (u Mostaru i Zagrebu) dvije knjige priča nepretenciozna naslova: *Iverje*; priredio je za štampu i treću: *Eseji* gdje je i studija o Baudelaireu. Usputnom jednom bilješkom na paradoksalan način pobio je invektivu o svojoj tobožnjoj lijenosti: da je eksces rada isto tako štetan kao i marazam lijenosti, da se ne može stvarati po komandi ni silom već samo uživanjem, da je “lijenost” mnogog umjetnika zapravo nemoć za neumjetničko, šablonsko stvaranje.

Svoj žurnalistički rad smatrao je kruhoborstvom, ali je držao do svojih priča jer da su posljedica kreativnog artistsčkog rada. U Parizu je prihvatio, i dalje razvijao artistsčki credo: da je umjetnost kadra otkriti potpunije istine o životu negoli znanost, pa je “stekliški” gnjevan na sve socijaliste, anarhiste, bigotne katolike – na sve koji bi da umjetnost stave u servis čega drugog, ma koje tendencije izvan umjetnosti; ona da je sebi sama dovoljna: Umjetnici ne poznaju druge veličine do estetske... L’art pour l’art da znači kako je snaga estetske sugestije jedino mjerilo vrijednosti; estetski momenat da je primarniji i od etičkoga i od intelektualnoga – inače nije umjetnina, pa tako da sve ideje mogu služiti umjetnosti, ona nikojoj!

A što se tiče prigovora Matošu da baš i nije originalan, on je tomu doskočio ovim britkim “ripostom”: Odviše sam čitao a da budem sasvim originalan; premalo, a da to ne budem nikako!

Ovaj doslovno citatni fraktal mogao bi reprezentirati ukupnu Matoševu sofisticiranu stilistiku: ekonomičnost; kontrastne bizarnosti; paradoksi; plastičnost; muzikalnost...

Drugi jedan, refleksivan a deduciran, fraktal reprezentira jednu uprav začudnu koncepcijsku anticipaciju: **AGM**, naime, **kulturnu historiju smatrao je važnijom od političke, a privatni život zanimljivijim od javnoga?** Nije li ovakvo poimanje – i prije imenovanja (franc. *avant la lettre*) – analogno poimanju o dvjema **nehomolognim** historijama: površinskom i kratkotrajnom, tzv. događajnom historijom, i dubokom i dugotrajnom historijom zvanom historija mentaliteta?!

Pet godina Pariza – nije li to dosta i za jednog vatrenoga galofila poput AGM-a? Uхватила ga nostalgija, “žal” za zavičajem. Ali, neamnestiran dezerter ne može u austrougarsku Hrvatsku, pa će opet u “drugu otadžbinu”, u Srbiju: na putu kroz Švicarsku i Austriju. O tamošnjim pejzažima slikarski zapaža: srebro ledenjaka, smaragd jezera, visoki pašnjaci – svježa i slobodna Švicarska. Zatim ulazi u Austriju. Kroz Tirol na svakom raskršću po jedan križ... Pa zaključuje: Isti narod, ista rasa i okolina, a koliki kontrast: švicarska sloboda i jezuitski katolicizam – utjecaj historijskog razvitka!

1904 . DRUGO UBJEŽIŠTE U BEOGRAD

Svoj putopisni feljton Od Pariza do Beograda AGM objavio je u beogradskom dnevniku “Politika” istoga mjeseca (augusta) kad se ponovno našao “u drugoj otadžbini”:

Iako sam Hrvat, ljubim ovu zemlju jer mi daje prvo utočište, jer je slobodna i jer njen kralj bolje govori hrvatski od hrvatskoga kralja. Naime, hrvatski kralj nije to bio nominalno nego sekundarno prema titularnome mađarskom kralju jer je Hrvatska tada bila mađarski dominion, a Mađarska u uniji s Austrijom, pa je austrijski Kaiser bio ujedno i mađarski kralj, pod čim se razumijevalo i kralj hrvatski; zapravo, bio je to dugovjeki Franjo Josip I., dok je u Srbiji, u vrijeme drugoga Matoševa boravka u Beogradu, srpskim kraljem bio Petar I. Karađorđević (čije ime i dan-danas nosi jedna ulica u Parizu kraj Etoilea). Inače, Matošu se jako svidjela opća demokratičnost, antiautoritarnost i familijarnost u javnome životu Srbije gdje se i aktualnoga kralja zvalo hipokoristikom “čika Pera”. Kuriozitet: kad je Matoš kasnije taj svoj feljton štampao knjigom u Zagrebu (1913), oficijalna cenzura mu je dala izrezivati tu stranicu “zbog uvrede Njegova Visočanstva hrvatskoga kralja”. Inače, AGM obnovio je intenzivnu suradnju u dnevnicima i periodicima u Beogradu, dopisno u Sarajevu i Zagrebu izvješćujući o knjigama, koncertima, likovnim izložbama, polemizirajući i lijevo i desno i to u

glasilima suprotnih ideoloških orijentacija (kruhoborstvo!): on je prodavao svoje članke, ne i svoju dušu, svoje pero.

Obnovio je nekošnja, stjecao nova poznanstva i prijateljstva, ali i neprijateljstva: prišivali su mu da je srbožder, plaćenik, špijun, čankoliz. Moćni protivnici onemogućili mu ponovni angažman kao violončelista u pozorišnom orkestru. No i svojim idejnim protivnicima znao je priznati da imaju kvaliteta koje zavređuju pohvalu, kao što je i svojim adoratorima znao pokazati njihove crte koje zavređuju nesmiljenu kritiku.

U međuvremenu, u nekoliko je navrata potajno pohodio Zagreb, sastajao se po kavanama s drugovima i književnicima (vojne vlasti nisu ništa poduzimale), čak je podnio i molbu za amnestiju, ali su mu i u Beogradu i u Zagrebu smetale literarne klike i razne koterije... jer moderno vrijeme je sve kolektivnije i sve manje tolerira individualnost; nervozan je, pritisla ga reuma, zbog grča u desnoj ruci morao je učiti pisati lijevom, prestao je gudjeti, loše se hranio, još lošije stanovao i, opet bivao u besparici... Najgore je da sam ovdje ne samo izgubio volju za rad, već i mogućnost da se oduševljam. I tako mu je prekipjelo pa se vrnuo doma iz Beograda (iz beloga/belega) u "bijeli Zagreb grad". Za ponovljena boravka u Beogradu uspio je složiti još dvije knjige eseja i impresija; jedna je objavljena u Zadru (1905) druga u Zagrebu (1907).

1908.

NAPOKON REPATRIJACIJA...

...nakon četrnaest godina ekspatrijacije za kojih je životario i zorio ne prestajući biti hrvatski patriot, čeznući za tim da eventualno u slobodnoj i nezavisnoj domovini jednom imadne mira, ugleda, stalna namještenja i prihoda, svoj dom, pa i ženu, djecu... no odmah se skeptički prenuo: da ne postane filistar?, tj. da ne postane ono čemu bi se opiralo cijelo njegovo unutarnje biće, a što supstancija sadržaja leksema "filarista" simbolizira: primitivna osoba, zatvorena za umjetnost i književnost, za novotarije...

Odmah se reangažirao za suradnju sa svim novinama i revijama u kojima je objavljivao dotad iz inozemstva, sada ih, repatriiran, tête-à-tête, obasipajući svojim ponudama: kritikama novih knjiga, kazališnim, likovnim i muzičkim; esejima i feljtonima, novim pričama, kulturnim i političkim univerzalijama iz Bosne i Hercegovine, Srbije i – dakako – iz Pariza..., a nadasve žanrom koji je osobito njegovao, polemikama i pamfletima: socio-političkim i književno-estetskim ponajprije. Od toga je uspio redigirati knjigu novih priča koje je simbolički nazvao Umorne (1909) i knjigu univerzalija naslova Naši ljudi i krajevi (1910). U polemikama bio je žestok i bez milosti podjednako prema prijateljima i neprijateljima. Htio je pomagati da se književni vrt plijevi, uništi glupost, nesposobnost, diletantizam, neznanje i literarni parazitizam; zlopamtila mu nisu ostajali

dužni, pa kako je još u Beogradu stekao seriju deprecijativnih etiketa, nije ih zaradio manje ni u Zagrebu: dezerterski tip, alkoholičar, Gelderpresser (sic), plagijator, majmun iz Barrèsove menažerije, ptica-čudovište sa svakojakim perjem kakvu ne poznaje ni francuska ornitologija etc...

Liberalan demokrat, nakon kraće jedne posjete Firenci javnom je reportažom reagirao na kolonijalnu kampanju u Tripolisu (1911): Italija širi superiornost zapadne civilizacije flagrantnim, banditskim, kukavičkim gaženjem najelemenarnijih načela međunarodnoga prava!

Politički, još kao gimnazijalac, bio je AGM očaran osobom Ante Starčevića (1823-1896); taj poliglota i erudit, filolog i književnik (filozofiju je nazivao “zna-nošću života”) osnovao je “Stranku prava “ (1861). Pravaštvo stranke (kojemu su ključne riječi prirodno i pozitivno pravo, pravednost/pravda, moralni karakter = ZNAČAJ!, poštenje/čestitost) jest projekcija ideala suverene hrvatske države izvan Habsburške Monarhije; deviza je: ni Beč, ni Pešta, niti itko drugi! Modeli: antička, grčko-rimska filozofija (Aristotel i Ciceron); Montesquieuov Duh zakona, Rousseauov Društveni ugovor i doktrina Francuske revolucije s Deklaracijom o pravu čovjeka i građanina. O stotoj godišnjici Revolucije (1889) u žurnalu “Hrvatska” Starčević je objavio seriju članaka: Francuski ustavi.

Nekoliko ideja reprezentativnih po misao “oca domovine” (kako su Starčevića nazvali sljedbenici studenti po uzoru na titulu pater patriae što ju je bio dobio Ciceron spasivši Rem Publicam od Catalinine zavjere); k tomu AGM ga je patetično jednom zapisao – Veliki Stari:

- Svaki postojeći sistem... ja sudim... po moralu i blagostanju naroda.
- A bez materijalna blagostanja i morala ne može biti ni intelektualne snage.
- U državama u kojima su iole zakoniti odnosi, koje su iole prosvijećene, nitko nikoga ne progoni a kamoli ubija zbog mnijenja, težnji ili riječi.
- Ima samo jedno sredstvo kojim se javne službe mogu držati u granicama zakona: javnost!
- Ali bojati se novinara može samo pojedinac, vlada, dinastija, država, koji su krivi pa se boje i osa.
- Živa čovjeka koji se bavi javnim poslovima ne valja slaviti. Samo po njegovoj smrti može se o njegovim djelima načiniti obračun. Svatko, radeći za opće dobro, samo svoju dužnost izvršuje.
- Narod hrvatski imade domovinu najpogodniju u Europi. Zemlja mu nosi obilno svih darova prirode – dok nerazumna državna uprava otima prevelik dio muke njegove.

Ideolozi “pansrbizma” i “pankroatizma” iscrpljivahu se jedni drugima negirajući narodnosnu (nacionalnu?) autentičnost. Koještarije o narodnosnoj ili rasnoj

nadmoći AGM-u bile su tuđe i smatrao ih je komičnim prenemaganjima. Bio je član Stranke prava, hrvatski individualistički nacionalist (ovo nije utajivao ni boraveći u Beogradu), ali nikad nije bio ekskluzivist, šovinst, ultraš; ovo je egzemplarno potvrdio jednom dosljednom gestom: kad je njegova stranka (1909) počela “kolaborirati” s austrougarskim “okupatorima”, kad je osnovala “hrvatsku legiju” čiji su legionari zastrašivanjem i šikaniranjem započeli hajku osobito protiv Srba (pa protiv Hrvatsko-srpske koalicije, protiv socijal-demokrata i seljaka S. Radića) - AGM prestaje biti suradnikom stranačkih novina, demonstrativno **istupa** iz stranke s tim da sebi natrag uzima(m) svoju literarnu slobodu koja je iznad svih stranaka i koterija.

“Hrvatska legija” svojim terorističkim ponašanjem, financirana i “moralno” hrabrena iz Beča i Pešte, bila je onovremeni europski raritet za dekadu i nešto više anticipirajući analogne paramilitarističke odrede “dvojčeka” crnokošuljaša (o-t-i-n-e-B?!) i jednako famoznih smeđokošuljaša (f-l-o-d-A?!); dakako: ovješena imena famoznih vođa treba iščitati “na semitsku”: zdesna ulijevo!

AGM “borac” koji zagovara balkansku energiju i europsku kulturu, a protivnik svih apsolutizama i klerikalizama, nije smatrao da su gadarije samo domaći specijalitet/privilegij: Čovjek je svuda isti i sve one **infamije** što nas ovdje guše, **postoje i u velikom svijetu**, u još većoj mjeri jer su zaoštrene konkurencijama kakvih još kod nas nema.

Bio je, AGM, jednako i protiv vjerskih (rimokatoličkih) radikala iz svoje, sada već bivše, stranke jer da poistovjećuju vjeru i narodnost (piše on tako u “Mladoj Hrvatskoj”, u listu đaka, maturanata i studenata, u kojem je bio glavni suradnik); i dalje: pitanje vjersko pitanje je pojedinačne savjesti... i ne smije biti političko... Moderni javni život je areligiozan jer da u eri europskoga konstituiranja nacija politika gubi konfesionalno značenje, a naturavati drugome svoje vjerovanje da je podjednako kukavno kao nametati drugome svoje bezvjerstvo...

Na tragu Starčevićevih misli jesu i, oštroumne koliko i nemilosrdne dijagnoze što ih AGM izručuje publici, na svom anatomsom stolu (1911: Ladanjske večeri) obducirajući moralnu i društvenu situaciju u zemlji, u hrvatskoj, zemlji:

- politike bez političara
- literature bez književnika
- omladine bez mladosti
- brakova bez ljubavi
- sela bez seljaka
- učitelja bez plaća
- knjiga bez čitalaca
- značajnika bez pameti

- umnika bez značaja
- mudraca bez karaktera
- naprednjaka bez kulture
- mudraca bez liberalizma
- umjetnika bez ideala
- novinara bez pismenosti
- stjenica bez buhača
- **škandala bez kompromitovanja**
- **zločina bez kazne**
- Catiline bez Cicerona
- zemlje bez naroda
- naroda bez zemlje
- HRVATSKE BEZ HRVATA!...

... ova orkanska plima stilističkih prosedea bje bez precedensa u hrvatskoj književnosti: ovo gomilanje kaotičkih enumeracija, ritmičkih trijada, ovi unakrsni frazeologizmi zrcalnih mikrostruktura – sve će to kulminirati/eksplodirati u paroksizmu jedne urnebesne retoričke figure “narečene” katakreza: ova (draga) zemlja

kukolja bez žita?!

Hrvatska zemlja, nažalost, danas vrijedi više od nas. Današnja Hrvatska vrednija je od Hrvata..... (AGM: Hrvatski nacionalizam, 1913)

Mené mené, Teqél, i farsin! (aram. izbrojeno, vagnuto i razdijeljeno, Dn 5,25-28; riječi prijetnje i najave propasti).

P.s. Posumnjati je, katastrofičarski: ovo kao da bje pisano “jùčē” - malo je reći, već - nadrealistički, fantastičarski: ovo kao da bje pisano - SUTRA!

* * *

Za “Velikoga Staroga”, kao i za AGM-a, stjecajem imperijalnih okolnosti u Europi njihove ere, integrirana i suverena Hrvatska bila je i ostala čista misao, idealna projekcija; tek za nas druge, njihove kompatriote i baštinike njihovih ideja ta Hrvatska je, danas, A.D., 2003, međunarodno priznata i članica OUN, u punom pubertetu svoje dosegnute političke i teritorijalne nezavisnosti. No, bi li AGM mogao, hic et nunc, molitveno zamrmoriti:

Que la Republique était belle sous l'Empire?!

/Kako Republika bješe lijepa pod Carstvom?!/

ili: Kako sloboda bješe lijepa pod sužanjstvom?!

ili: Kako samostalnost bješe lijepa pod nesamostalnošću?!

kao što je to svojedobno i trageški B. Miljković (1934-1961):

Da li će sloboda umeti da peva kao što su sužnji pevali o njoj!

* * *

AGM se raduje pobjedama Srbije i Bugarske nad Turskom jer da je to rat **oslobodilački** (bio je to I. balkanski rat, 1912*); o tome iscrpno piše u nekim zagrebačkim novinama, a beogradske pak novine ushićeno preštamavaju njegove tekstove; no “prenebregnuli” su njegovu završnu poentu jednog takva impromptu-komentara (Sa bojišta, Zagreb, **studeni 1912**) gdje AGM biva dostojan samoga sebe:

- Mada sam Jugoslaven, upravo Hrvat, duša me boli gledajući jad, glad, pokolj i nevolju Turčina, pobijeđenoga.

Turčina, moga brata čovjeka.

Turčina, moga brata u čovjeku.

Samo pobijeđeni su lijepi.

Kao što AGM zborijaše, also sprach Zarathustra; tako govoraše i Lao-tse; tako i K'ung-Fu-tse; tako i Gautama Siddharta Buddha; tako i “Dečko iz Nazareta” (nazvanje po pjesmi Jeruzalemski dijalog M. Krleža).

A potporu žuđenu SVJETSKOMU MIRU naći je i u laičkom pjesmotvoru onog sanjarskoga “bitlza”, Johna, Lennona – Zamisli (Imagine) iz **1971**:

Zamisli da nije raja,

lako je pokušao li,

nikakva pakla ispod nas,

iznad nas tek nebeski svod,

Zamisli da svi ljude

žive za današnji dan...

* Cijena: ljudskih kadavera u pobjednika bilo - bugarskih 73.000, srpskih 30.000, crnogorskih 9.500; u pobijeđenih - turskih 153.000, sve to na “razbojištu” (champs de massacre) pomiješano s nebrojenim kadaverima marvène vučje, konjske i volujske te hranidbene stoke sitnog zuba...

*Zamisli da nije zemalja,
to nije teško,
nit ičega zbog čega se ubija il' umire,
nit religije,
Zamisli da svi ljudi
žive u miru...*

*Zamisli da nije vlasništva,
divno bi bilo mogneš li,
da ne bude mjesta pohlepi ili gladi,
Ljudsko bratstvo,
Zamisli da svi ljudi
diješe sav svijet...*

*Možeš reći da sam sanjar,
Ali nisam jedini.
Nadam se jednom ćeš nam se pridružiti
te će svijet zaživjet kao jedan.*

Koje li krasne Utopije=Nigdine?

Al' čekaj! Pet godina ranije (1966!) istom idejom "naš" Šibenčanin Dedić, Arsen (kojeg li simbolična etimona u imenu – helenski: arsenikos = "jaki", "snažni"), da: dvojnim umjetničkim: glazbenim i pjesničkim darom nadareni Arsen - skladaše i spjevaše Johnu prototip, "pjesancu nad pjesancama" (dječju, stoga silno ozbiljnu), ne utopijsku (nigdinsku) već **eutopijsku** ("blagdinsku"):

Kad bi svi ljudi na svijetu

*Kad bi svi ljudi na svijetu,
baš kao sva djeca na svijetu,
o,kad bi svi ljudi na svijetu
odlučili da*

*da kažu svi "Mnogo je bilo,
jer suza svud dosta je bilo,
na svijetu već loše je bilo,
sad dobro će bit!"*

.....

*I ne bi tad, bilo ni rata,
a 'ko je sam, dali bi mu brata
i sav bi strah skinuli s vrata
jer, bio bi mir!*

*Kad bi svi ljudi na svijetu
odlučili ruke da spletu
i nikada igru ne završe,
ne prekinu san...*

Međutim, u II. balkanskom ratu (1913**) sukobili su se jučerašnji saveznici Srbi i Bugari oko nekih krpica teritorija (i to: mahom makedonskih); bugarski gubici bili su golemi (i krvavi); AGM bio je razočaran, ogorčen, jer da je to rat **bratoubilački!** Tu Običnu kroniku (Zagreb, **srpanj 1913**) u Beogradu više nitko nije preštampano, ali su je dvoje novine, one iste koje su Matoša lani slavile, sada tek komentirale dopunskim deprecijativnim etiketama nalik na one kojim su ga "častili" zbog literarnih kritika za njegova prvog ubježištva u Beograd: AGM = gad, trulež, špijun...

INTERMEZZO: U SJENI DVIJU NEDOVRŠENIH LJUBAVI

U kratkom virilnom dobu AGM-a bilo je na pretek galantnih eskapada: prodefilirale su kroza nj (ili mimo njega) i "grizete" i "midinete", i dame udate i razudate (jednu je taku nazvao on "Madame Croatia"), a bilo je i "javnih cura" (što ih samo erotička tolerancija francuskoga duha umije eufemistički i milosrdno

** Cijena: ljudskih kadavera u pobjednika bilo - srpskih 44.500, crnogorskih 14.000; u pobijeđenih - bugarskih 93.000, i opet na "razbojištu" (champs de massacre) pomiješano s nebrojenim kadaverima životinjskim.

nazvati “kćerima radosti”); bilo je čak i povremenih polu-zaručivanja, no sve to blijedi pred dvjema nedovršenim ljubavima (nedovršenim poput najčuvenije Schubertove simfonije - *Nedovršene*, čiju je partituru u violončelističkim dionicama i sâm AGM bio kadar reproducirati).

Jednu anegdotu vrijedi izdvojiti: sreo tako jedne ledene siječanjske pariške noći (1903) AGM tridesetogodišnjak, siroto čeljade bez kuće i kućišta, noću, na ulici, Mađaricu neku, 19 joj godišta tek, gracilnu i promrzlu - priveo ju, samilosno, u svoju mansardnu izbu, ugrijao, nahranio i napojio jednim što je imao, krumpirima i čajem, kadli - eto ti nje za koji dan ter obaspe Gugusseu svežnjem franaka: da ih joj dao jedan “stari gospon”..., a naš ju AGM lijepo ispljuskao, pa isprašio na ulicu. Domalo se predomislio, izjurio za njom: iščezla! Jurcao je još danima (i noćima) Parizom ne bi li je pronašao i ne nađe je ni dovijeka...

A prva ljubav (simfonija) zvala se Dragica, sestra onih braće Tkalčića s kojima će “terati kera” Parizom uzduž i poprijeko; u Zagrebu su bili susjedi, kao gimnazijalci zajedno muzicirali u gospodskome domu (tata Tkalčić bio šef Prve hrvatske štedionice). Dragici, zlatokosoj i prelijepoj djevojčici s krupnom pletenicom do struka, bilo deset godina, Gustlu 16 kad joj je u *album amicorum* zapisao stihovanu posvetu: *Dragici de Sades* (!) očitovavši joj juvenilnu simpatiju... A onda su se nakratko sretali tek u Beču (1898), on sad već muževan atletski brkajlija (25), ona zamamna ljepotica (19), ali nesretna i “osramočena” napuštena zaručnica; naime, zaručnik, doktor filologije i ordinarius na Sveučilištu, razvrgao oficijalne zaruke jer je njezin otac pronevjerio pozamašnu svotu, pa to bio visoki društveni skandal u gradu, u Zagrebu. Matoš ju tješio, obećavši da će taj događaj dramatisirati; kako je morao izbjeći iz Beča u Ženevu (kao dezertar austrijske vojske), još su izmijenili po pismo-dva, a svjestan da je “smrtno” zaljubljen postao je tek po silini ljubomore kad je saznao da se ona **udala** (a to je uspjela do tri puta jer su joj, *femme fatale*, dva muža počinila samoubojstvo (!)). I tako mu ljubav prema Dragici “de Sades” ostala platonska.

Onda je došla druga, bit će jednako nedovršena ljubavna simfonija - Olga Horak: učenica VII. razreda ondašnjeg elitnog ženskoga liceja u Zagrebu, od AGM-a 11 godina mlađa. Pročitala ona u “Zagreber Tagblattu” (u Zagrebu su ga na dušak čitali) apel za pomoć da u Parizu gladije hrvatski pjesnik AGM; animirala gimnazijalka Olga svoj razred te skupili milodara/lemozine 20 (dvadeset) austrijskih “Kronen”; od nekoliko desetaka donacija koje su nahrupile na AGM-ovu parišku adresu (pa se mogao “zbigecati”), poplaćati dugove te se naručati/naduhaniti...), AGM-u bila simpatičnija/intrigantnija od svih - pošiljka mladih licejaka. Ter ne budi lijen - zahvali se animatorici, Olgi, iz čega, tijekom dugih dviju godina puke/gole poštanske korespondencije, rodila se baš to - ljubav na neviđeno/*in bianco*! Nastavilo se pismo-odgovor i iz Beograda (1904), a sreli su se, pisac i, sad, studentica, za AGM-ove prve ilegalne posjete rođenomu gradu (1905); Gustl ju je predstavio mami i cijeloj obitelji koja ju je primila raskri-

ljenih ruku - te se to smatralo zarukama; no nije tako postupio i Olgin "Herr Vater, kayserlicher & königlicher major" (= gospodin otac, carski i kraljevski austrijski major) - bio je reglementarno strogo protiv te veze; no Olga stasala u samosvojnu i samosvjesnu, samostalnu osobnost te se ni od koga nije dala krstiti, kasnije čak ni od njega - poznata i uvažena pisca, AGM-a; znala mu je tako, već zarana njihove veze, štogod odbrusiti; a Gustl joj znao trubadurit', grlenim tremolom šaputati: *Nisam dostojan Vaše mladosti - non sum dignus*, a ona bi mu odsjekla ženstveno "pri-zemno": *Ostavimo literaturu jer nisam roman, već život, a život je ozbiljniji od knjiga. Ja to znam prem sam mlada.*

I sve do amnestije za Matoševo dezerterstvo - tako je to tinjalo: s povremenim viđanjima za još triju "klandestinih" pohoda njoj i Zagrebu - iz Beograda, jedini njegov istinski, autentičan a indirektan dokaz ljubavi za nju bio je iz sačuvana beogradskog njegova pisma (1907) jednomu prijatelju-piscu u kojem se žali kako njegove molbe za pomilovanje nemaju odziva, pa kaže: *Da sam sâm, ne bih mario, ali sada kad sam dvoje...* Ne uporabiti gramatički prediktabilnu i korektnu kongruenciju u pluralu već u singularu - to znači da se gramatički i psihički subjekt totalno identificira s drugim, s družicom, subsumirajući da je on **jedno** s drugom osobom.

No, kontraverzan i inače, nije AGM uvijek na istoj refleksiv-noj/gnoseološkoj/ekspresivnoj razini: *Žena ubija kad ne ljubi, još više kad ljubi* - zapisao je on u "Bilježnicama". No, hitro se osovljuje kad dostojan sebe zaključuje: *Što se ljubavi tiče, ona je lijepa stvar sve do onoga trenutka dok ne postane dužnost...* Stoga će on na mahove migoljiti: *Na ženidbu ne mislim jer mi zaručnica kao sveučilištarka ima svoj kruh koji bi (kao profesorka) u slučaju udaje, prema našim zakonima [celibat za žene-profesorice/učiteljice, ne i za muškarce!] - izgubila (!) S druge strane ja nisam u stanju da se brinem za obitelj.* [Onda dolazi opet do AGM-ove svijetle kognitivne asimptote] *Uostalom, glavna stvar je ljubav, i brak je prije u stanju da to stanje banalizira negoli da ga uzdigne.*

Kad su se, napokon, od 1908. nadalje viđali u javnosti, "vascijeli" Zagreb doživljavao ih kao idilični promenadni par; no bilo je i žestokih nesporazuma, po običaju trivijalne etiologije. Kao npr. kad ju je on jednom sreo u srcu grada u društvu s "nekim kretenom", a ona da se gradila kao da ga ne poznaje... AGM "pobjesnio"; zatražili su uzajaman povrat pisama; ona je zahtijevala ispriku, on gordo odbio. Jadnik, nije se prisjetio maksime svojega preferiranog pisca, Stendhala, da je dobra svađa tek kristalizacija ljubavi. Ipak, došlo je do concilijantnoga smirénja. Ali, nije ostalo bez ožiljaka, a jedna od posljedica bila je i ta da ona više nije bila spremna odreći se svoga učiteljskoga statusa u svrhu eventualnoga braka, što je i njemu, bračnom oklijevalu bilo u neku ruku dobrodošlo...

Simfonija se nastavila, ali ne više na strastvenoj osnovi nego na prijateljskoj. On ju je pohodio u mjestima njezina učiteljskog službovanja na Kvarnerskoj rivijeri, ona njega u Zagrebu...

... Kad je AGM, u početku 1914, bio operiran i ležao “zaklan” (ekstirpacija larinksa, dijagnoza: rak), Olga je s Rivijere “dojurila” u Zagreb, bila u Gustlovoj obitelji “na čaju”, ali su je zamolili da ga ne ode vidjeti u bolnicu dok se on malo ne oporavi; ovo joj je i sâm poručio na ceduljici upućenoj iz bolnice - nije trpio pomisao da ga vidi jadna njemaka kojega hrane kroz kanilu; oporavka ne bje, simfonija nedovršena.... [P.s. Olga se 1918. udala za kolegu profesora iz iste gimnazijske zbornice, sićušnoga dobričinu pognuta stasa od artropatije; njegovala ga s puno ljubavi; 1945. emigrirala je u Argentinu, gdje je i umrla od - **od raka na grlu** (?!)]

1914.
ŽELJEZNICU
GUTA VEĆ DALJINA

... Ovo je posljednji stih soneta, pisana lijevom rukom, soneta čiju je otisnutu verziju za objavljivanje korigirao u bolničkoj postelji. U jednome ranijem pismu sestri Dani (u Rigu) svoju patološku dijagnozu imenovao je njemačkom venerološkom terminologijom, kolokvijalnom u urbanom folkloru: da mu cijelo tijelo užasno pati od - reče: *da prosiš - pati od tripera u guši*. Stigao je da ispiše jednu dopisnicu Olgi: osjeća da mu se bliži kraj (dan prije izdahnuća - 16. ožujka 1914).

Telegrami, kondolencije obitelji; grobišni vijenci (Društvo književnika da nema [?!] novaca za vijenac, ali mu velikodušno otpisuje dug od 34 /tridesetčetiri/ krune /Kronen/); masa (“sav Zagreb”) na ispraćaju; standardne pogrebne peroracije...

Tako je ispraćen po svim propisima i konvencijama onaj koji po njima nije mogao živjeti. Svi listovi osvrnuli su se na pokojnika. I sva beogradska štampa: “...najoriginalnija, najduhovitija, najknjiževnija i najpopularnija pojava u suvremenoj hrvatskoj književnosti, jedini s pravim francuskim duhom...” Međutim, ne treba u njemu gledati političara, strančara pa ni ideologa, već prije svega pjesnika... Njegova je osnovna životna linija bila ostvariti jedinstvo života i pisanja... on je umjetnost stavljao ispred života, pa i ispred vlastitoga, i svjesno joj se žrtvovao (M. Žeželj, O. c., 464-7).

No najprimjereniji epitaf kao da si je AGM sklesao sâm kad je napisao da

POSTATI ČOVJEK JE LJEPŠE NO POSTATI KRALJ,
A POSTATI PJESNIK JE LJEPŠE NO POSTATI ČOVJEK!

Ova *Kronologija* je kolaž iz monografije: Mirko Žeželj, *Tragajući za Matošem*, Zagreb 1970. i kongruentnih citata, uvijek kurziviranih iz opusa Antuna Gustava Matoša.

Узвици као средство за изражавање емоција у романтичарској поезији

0.0. У овом излагању наша пажња биће усмерена на употребу узвика као средства за изражавање емоција у романтичарској поезији. Наиме, узвици¹ као непроменљиве и несамосталне речи не служе у природном језику као називи, именовања, него се употребљавају **за** изражавање: *чуда, жалости, бола, џуџе, гнева, весеља, жеље, гађења*, итд. Отуда су они и најпогодније средство за изражавање емоција² и у

¹ Укратко о узвицима. С обзиром на значење и службу, узвици чине специфичну врсту речи (Стевановић 1974: 118). У вези са значењем, узвици се деле у три скупине: (1) узвици: о, ој, ах, ух, јао, јаој, пхуј, охо, хај и сл. – за изражавање ужаса, страха, жалости, бола, изненађења и сл.; (2) узвици: сик, ај, ајс, дура, гиц, иш, шиц, ош, и сл. – за вабљење и терање стоке; (3) узвици: дум, фију, кврц и сл. – за подражавање звуцима из природе и сл. (Исп. Мозаик знања 1972: 457). Од лингвистичких елемената у правом смислу речи узвик се разликује и по томе што може изражавати комплексну ситуацију, осећање и сл. (попут реченице), а ипак се не може рашчланити на већи број мањих јединица од којих би свака за себе имала значење (узвик јао! може одговарати лингвистичком исказу: боли ме глава) (Исп. Рикард 1969: 698–699). Овако посматрани, узвици представљају скупове гласова или и само поједине гласове којима се на посебан начин у афекту изражавају лична осећања и расположења (Исп. Стевановић 1975: 385). Једна од теорија о настанку језика јесте и теорија узвика, везана за имена Хумболдта, Грима, Штајнтала, а која се наслања на емоционалну теорију Жан Жака Русоа. Суштина ове теорије своди се на посматрање речи као израза душевних стања човека. Наиме, сматра се да су узвици били прве речи које је човек изговорио (Исп. Миновић 1971: 32).

² Укратко, о емоцијама. У религији и уметности, а делимично и у филозофији, емоцијама је приписивана и сазнајна способност, не мање значајна за разумевање света и од самих интелектуалних функција (Исп. Крстић 1988: 153–154). Многи психолози сматрају да је емоције стварно немогуће дефинисати. (Исп. Инглиш 1972: 113). Када је у питању изражавање емоција, психолози често призивају социолошке факторе. У том смислу Никола Пот посебан акценат ставља на антрополошке податке (Pot 1989:

поетским језику. Пошто су емоције имале важну улогу у духовним творевинама романтизма,³ разумљиво је да су узвици као директно средство израза емотивних стања човека-песника били веома присутни баш у романтичарској поезији. Ово произилази и из основног својства романтизма у којем се свет схвата крајње субјективно, инсистира на поетској представи света, замењује стварност маштом, и једино признаје своје Ја, – и на крају што романтичарска поезија представља поезију туге.

1.0. У овом раду користили смо се материјалом српске романтичарске поезије,⁴ узевши за пример стихове Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Ђуре Јакшића и Лазе Костића. Увидом у посматрани материјал дошли смо до закључка да сви песници често употребљавају узвике у својој поезији, што може представљати једну од карактеристика њиховог поетског стваралаштва.

1.1. Када се узме у обзир употребна вредност узвика код ова четири песника, добијају се следећи подаци о њиховој бројности и разноврсности. Четворица песника укупно су употребили 81 узвик, а од тога 36 различитих. По разноврсности узвика на прво место долазе Л. Костића

212). Емоције се испољавају на три општа начина: језик (говор), испољено понашање и физиолошке промене. (Звонарец 1981: 258–259).

³ Укратко о романтизму. “Битно, основно обележје романтизма и његовог схватања света је крајња субјективност. Личност, њен унутрашњи свет, њена машта, па чак и њен каприс – све су то романтичари подигли до култа... Романтичар поставља свој унутрашњи свет изнад спољашњег; спољашњи свет као нешто самостално не интересује романтичара; своју представу о стварности романтичар више цени од саме стварности” (Кохан 1971: 325–326). “Европски романтичари су прихватили идеју Жан-Жака Русоа: да цивилизација квари човека, да је човек најбољи у примитивном стању и да се зато треба, враћати к природи” (Скерлић 1967: 222). “Романтичарска се поезија, занемарујући логику и смисао, приближује начелима музичкога обликовања, што се очитује и у наглашеној звуковној организацији пјесме која јача њен емоционални доживљај” (Флакер 1985: 679). “Иако је романтизам настао као израз нагомилане емоционалне и интелектуалне енергије, он није донео са собом готов програм” (Глушчевић 1967: 7). На крају: у романтичарској поезији постоји тежња да се сваки атом и елеменат преобразе у мисао и осећање (Исп. Велек 1966: 119).

⁴ Српски национални романтичари, у томе смислу, стварају култ проктор народа, коме придају све могуће духовне, моралне и националне врлине. За њих је српски народ најблагороднији, најјуначнији, најбољи народ на свету” (Скерлић 1967: 222). “Српски романтизам је специфична појава у оквиру европског романтизма, као што је специфична појава и сваки други словенски, па и западноевропски романтизам ... Ма колико српски романтизам, као и сваки други национални романтизам, имао своје специфичне црте, он је, као уметнички књижевни феномен европског духа у одређеној историјској епохи, носио у себи потенцијално и основне уметничке црте које су мање-више заједничке европском романтизму” (Живковић 1962: 94).

и Ј. Ј. Змај са 23, затим Ђ. Јакшић са 20, и на крају Б. Радичевић са 15 узвика. Из овога са види да међу српским романтичарима не постоје неке драстичне разлике у разноликости коришћених узвика. Поред правих узвика,⁵ ови песници понекад употребљавају и неке друге врсте речи (обично речце) у функцији узвика, као на пример: “не”, “га”, “ејо” итд. Поред тога, може се рећи да је Б. Радичевић од 15 употребљених узвика, користио најчешће четири: “ао” (27), “о” (43), “ој” (37), “ох” (28). Ђ. Јакшић од 20 употребљених узвика, такође, инсистира на четири: “ах” (30), “е” (29), “о” (29), “ох” (40). Ј. Ј. Змај од употребљених 23 узвика, веома често користи само узвик “ох” (53). Слична је ситуација и код Л. Костића: Он се од 23 употребљена узвика искључио базира на узвику “ох” (124). Из овога следи да се према начину употребе узвика ова четири песника различито понашају. Радичевић и Јакшић инсистирају на различитости фреквентних узвика (њих четири), док се Јовановић и Костић, у том смислу, опредељују само за један узвик, који доминира својом фреквентношћу међу коришћеним узвицима. Од употребљених узвика, њих осам се налази код сва четири песника: “ах”, “гле”, “де”, “е”, “о”, “ој”, “ох”, “хеј”. У следећој табели изнећемо њихову заступљеност код сваког песника понаособ.

Радичевић:	ах (2),	гле (2),	де (1),	е (6),	о (43),	ој (37),	ох (28),	хеј (1);
Јакшић:	ах (30),	гле (3),	де (1),	е (29),	о (29),	ој (2),	ох (40),	хеј (3);
Јовановић:	ах (3),	гле (5),	де (1),	е (2),	о (29),	ој (16),	ох (53),	хеј (3);
Костић:	ах (2),	гле (12),	де (1),	е (14),	о (4),	ој (6),	ох (124),	хеј (7).

1.2. За ову прилику анализираћемо четири узвика: “ах”, “о”, “ој”, “ох”, које употребљавају сва четири песника. Ради економије простора, узимаћемо по један пример од сваког песника.⁶

1.2.1. Узвик “ах” има веома разуђене употребне вредности. Он се користи да изрази *занос*, *екстазу*, *дивљење*, *одушевљење*, *бол*, *шугу*, *жаљење*, *ужасавање*, *сипрах*, *сипрејњу*, *молбу*, *преклињање*, *жељу*, *клејиву* итд. Он код српских романтичара има унеколико ограничењу

⁵ “Ако се нека јединица употребљава само као узвик и сматра се потпуно спонтаним изразом неког осећања или ситуације, онда је то прави узвик; ако се пак тако употребљава реч која долази обично у другој служби, или се некад у другој служби употребљава, онда су то неправи узвици” (Рикард 1969: 698).

⁶ Наравно, било би веома интересно упоређивати међусобну фреквентност и начин употребе ових узвика код четворице песника. Међутим, пошто је простор ограничен, нужно се одричемо овакве врсте истраживања.

употребу, њиме се изражава мањи опсег различитих емоционалних стања. Три песника овај узвик користе у приближној фреквенцији: Радичевић га употребљава два пута, Јовановић три пута, Костић два пута; док га Јакшић употребљава чак тридесет пута, што представља фреквентну појаву.

- (1) Ја морам ићи у даљну покрајину (...)
И оставити срца сву милину,
Живота мога драгоцени рај,
Ах, оставити сјајни, верно око, –
А то је мене тиштало дубоко
(БР Р: 81).

- (2) Бабо! **Ах**, Бабо!
Опрости браћи – своје порoду,
Опрости мени – ћерци јединој,
Та ми смо добри... **Ах**, бабо, бабо!
(ЂЈ П: 209).

- (3) **Ах**, преварио сам се,
Сагрешио сам богу;
Хтео сам све исказ’ти, –
Па ево ништ’ не могу
(ЈЈЗ П: 132).

- (4) **Ах**, мрзим – љубим – мрзим – љубим га!
(ЛК О2: 126).

У примеру (1) узвик “ах” изражава осећање *бола, љуџе, жаљења за нечим*, а понајвише *вајкања* што се мора оставити оно што је лирском јунаку веома драго. У примеру (2) узвик “ах” изражава *молбу, вајкање, љуџу, љреклињање* да се опросте греси лирском јунаку, које је згрешио према “баби”, оцу. Да би се овај поступак тражења опроста реализовао, лирски јунак понавља узвик “ах” још једном у непосред-

ном контексту (строфи), истичући тако још више *молбу, њреклињање*. Овим цео садржај строфе добија посебан емоционални набој. У примеру (3) узвиком “ах” изражава се *вајкање, жаљења за нечим што је било* због погрешне процене, која је довела до сагрешења према Богу због чега се лирски јунак искрено *каје*. У примеру (4) узвиком “ах” изражава се стање *екстазе у заносу*, у којем лирски јунак истиче одређену дилему постављену између два супротна осећања: “љубави” и “мржње”. Из ове кратке анализе можемо извести генерални закључак: иако се ради о истом узвику, он код различитих песника има различита значења.

1.2.2. Узвик “о” нема тако разуђено значење као претходни узвик. Он обично служи за изражавање *незадовољства, изненађења, чуђења, жеље, чежње, жаљења, задовољства, радовања, њријатног изненађења* итд. Слична је ситуација и у поезији српских романтичарских песника. Међутим, према употребним вредностима овог узвика они се међусобно разликују. Радичевић користи узвик “о” у 43 случаја, Јакшић у 29, Јовановић, такође, у 29 случајева, док Костић употребљава овај узвик само у 4 ситуације.

- (1) О, да чудна ваљушкања
По зеленој трави,
О, да чудна љуљушкања
Да т’ подиђу мрави!
(БР Р: 60).
- (2) И још дете меким гласом
Тужној гори зборит поче,
Ал’ уздахну гора чарна:
“...О, сироче!... О, сироче!...”
(ЂЈ П: 68).
- (3) О, зумбуле, зумбуле!
О, ти зоро сјајна,
О, пролеће, пролеће,
О, љубави тајна!
(ЈЈЗ П: 55).

- (4) **О**, мајко моја, него моја ти!
Какав си терет однеговала,
и не био ти сваки други лак!
Ох, мени терет, теби олакшак –
Такав је с прошње бабин повратак!
Ал ево га! Сад немаш камо куд,
очекуј нужду, слепи кажпут!
(ЛК О2: 44).

У примеру (1) узвиком “о” Радичевић изражава пријатно *изненађење, радовање*, чак *чуђење, дивљење, усхићење*, призором који се дешава пред очима лирског јунака. У примеру (2) узвик “о”, који је два пута поновљен, послужио је Јакшићу да изрази осећање *туже, бола, жалости*, па и *саосећања*, може се рећи и за изражавање *нежних осећања према некоме ко је јадан, несрећан*, овде за дететом-сирочетом. У примеру (3), у катрену, Јовановић понавља узвик “о” на почетку сваког стиха, како би посебно нагласио, истакао, претерану количину *усхићеног обраћања некоме*, овде упућених животу, љубави. У примеру (4) узвик “о” Костићу је послужио као средство за обраћање које је добило одређено емоционално значење испољено осећањем *усхићења*, које прелази у *покајање* приликом обраћања мајци. Да би још више појачао емоционални набој текста, Костић употребљава још један узвик, узвик “ох” који је употребљен у истом тону и значењу. О томе да је реч о емоционално обојеном тексту, говори и пет пута употребљени знак узвика. То недвосмислено показује о жестини осећања, емоција којим одише наведена строфа.

1.2.3. Узвик “ој” у српској лексикографији се не дефинише посебно, већ се упућује на узвик “јао” (Исп. Речник МС 1971: 86). Узвик “јао” нема разуђено значење, као што је то био случај са узвиком “ах”. Ипак, он изражава супротне емоције што се у значењу овог узвика реализује у односу антонимије, енантосемије: *бол, тужа, жалост, страх, сирејња, бес, сриба, прејња, радост, дивљење, пријатно изненађење*. Узвик “ој” је различито заступљен код анализираних песника. Код Б. Радичевића се јавља 37 пута (где представља фреквентну појаву), код Ј. Ј. Јовановића 16 пута, код Л. Костића 6 пута, а код Ђ. Јакшића само 2 пута.

(1) “**Ој**, сунашце што разгониш
Пусте ноћи силне таме,
Ој, ти небо, штоно рониш
Росне своје сузе на ме,
(БР Р: 52)

(2) Студена ме киша шиба
Већ васцели да;
Ој, прими ме, крчмарице,
У твој лепи стан!
(ЂЈ П: 32).

(3) Самовати, боловати,
Јадовати... **ој**!
Ал’ си страшан, ал’ си добар,
Чудни боже мој!
(ЈЈЗ П: 142).

(4) **Ој**, Самсоне, мајчин дане,
Израиљев дични бране,
удри, синко, Филишћане,
Филишћани туку нас!
(ЛК О1: 97).

У примеру (1) Б. Радичевић у катрену на почетку сваког двостишја понавља узвик “ој” да би приликом обраћања сунцу и небу изразио *радосић, дивљење, усхићење*, чак и пријатно *изненађење*. У примеру (2), слично као код Радичевића, Јакшић узвиком “ој” изражава појачани степен *усхићења* праћен неком врстом молбе који је изазван очекиваним љубавним догађајем. У примеру (3), за разлику од претходна два (где су изражаване емоције са позитивним конотацијама), Јовановић узвиком “ој” појачава осећање *сйраха, сйрейње* пред

“страшним” и “добрим”, али надасве “чудним богом”.⁷ У примеру (4) Костић употребом узвика “ој” жели да нагласи скору *йрейињу*, *уйо-зорење* које долазе од Самсона Филишћанима. Из ове кратке анализе четирију примера може се запазити да се употреба узвика “ој” креће од емоција са позитивним (Радичевић, Јакшић) до емоција са негативним конотацијама (Јовановић). Међутим, ако је код Костића у питању сасвим друкчија природа емоција, оне ипак припадају емоцијама које носе негативне конотације.

1.2.4. Узвик “ох” представља типични романтичарски узвични реквизит, јер он код сва четири песника представља веома фреквентну категорију: код Радичевића се јавља 28, код Јакшића 40, код Јовановића 53, а код Костића 124 пута. Узвик “ох”, гледано уопштено, служи за исказивање различитих расположења и осећања: *радосиџи*, *задовољсџива*, *жеље*, *шуђе*, *љуџиње*, *ођорчења* итд.

- (1) **Ох**, мој боже, сад је сасвим тавно,
Кó да нојца спустила се давно,
А сад ето те небеске ватре,
Кó да хоће цели свет да сатре
(БР Р: 68).

- (2) **Ох**, зар баба мог!...
Јест, баш њега –
Нјега слаба, стара,
Нјега гони у туђинство мрско
Од кржаве столетија борбе
Измучене кости и мишице
У туђинству вечно да одмара...
(ЂЈ П: 149).

⁷ “Јован Јовановић Змај... је романтичарски појам бесконачног и вечног испунио (и гносеолошки допунио) негативном емоцијом” (Глушчевић 1967: 17).

- (3) Довед'те ми старца Мирка, –
Зар још није туна!
Довед'те ми тог гуслара, –
Ох, да дивних струна!
(ЈЈЗ П: 67).
- (4) Сећа се тужан кале у несвести,
сећа се своје ропске заповести,
осећа грижу у грудима гује,
ох, ала једе, **ох**, ала трује!
Једе му срце, плућу и кости,
“**Ох**, Боже!”, вришти, “”опрости, опрости!
Предише, кука бесомучниче,
срља на врата, грми и виче,
са свију страна калуђери лете:
“Шта ти је, шта ти је, тројице ти свете?”
“**Ох**, шта је! шта је! – та невоља је,
невоља тешка, смртни крај је!”
(ЛК О1: 70–71).

У примеру (1) Радичевић употребљава узвик “ох” да би изразио осећање *изненађења*, *чуђења*, *сйрейње*, *сйраха*, *забринујосйи* проузроковане “потпуном тамом” и наговештајем скоре појаве “небеске ватре” која “хоће цели свет да сатре”. И у примеру (2) узвиком “ох” Ђ. Јакшића изражава осећање у којем је присутна емоција негативне конотације. И овде узвик “ох” служи као израз *чуђења*, *изненађења*, које прелази у *вајкање*, *сйрах*, *забринујосйи* због онога што ће се десити оцу лирског јунака. У примеру (3) узвик “ох” је послужио песнику као средство за изражавање дрске *ироније*, *йодсмеха*, *йоруђе*, која наизглед има значење *дивљења*, *одушевљења*, јер се лирски јунак на извештајан начин руга несретном оцу, коме је погубио сва четири сина, а захтева да му свира на гуслама и да га увесељава у тренуцима очевог највећег бола. У примеру (4) Л. Костић четири пута понавља узвик “ох”, што значи да је наведени текст презасићен емоционалним

набојем. Емоционални набој проузрокован учесталом употребом узвика “ох” појачава и веома фреквентна употреба знака узвика (понавља се 6 пута). Иначе, узвик “ох” Костић употребљава више пута да би њиме изразио различита осећања: у почетку *изненађење*, које поприма нијансе значења *чуђења*: “**ох**, ала једе, **ох**, ала трује!”, а касније *бол*: “**Ох**, Боже!”, вришти, “”опрости, опрости!”; који прераста у *очајање* праћено *ођорчењем*: “**Ох**, шта је! шта је! – та невоља је, / невоља тешка, смртни крај је!”.

3.0. *Да закључимо.* Из ове кратке анализе могу се извући одређени закључци, а исказати и понешто што није обухваћено нашим истраживањем. Неоспорно је да су узвици у српској романтичарској поезији једно од запажених изражајних средстава, и то средство за изражавање или негативних или позитивних емоција. Пошто исти узвик може бити средство за изражавање негативне и позитивне емоције њихово значење се одређује и у представљању значења узвика у нашим примерима. У поезији романтичарских песника контекст је, у највећем броју случајева, долазио после узвика. Тек спорадично, узвици су стајали иза контекста као њихова завршна фраза која је накнадно (или додатно) емоционално бојила дати контекст. Уз ово, узвици својом позицијом у контексту (најчешће је то почетак строфе или стиха, ређе крај стиха или строфе, а веома ретко унутрашњост стиха или строфе) играју веома запажену ритмичку улогу јер се налазе на конструктивним границама поетског текста (стиха или строфе). Узвици су због своје гласовне структуре језичка (па и поетска) средства која имају изражен звуковни потенцијал којим појачавају звуковна својства поетског текста, што доприноси појачаном степену музикалности романтичарске поезије. Наиме, познато је да су романтичари инсистирали на музикалној страни своје поезије. На крају треба истаћи да друге речи своје одређено значење реализују у контексту, тако да контекст представља значајну јединицу анализе за утврђивање појединачног значења (семеме), речи у њеној употреби. Међутим, узвици, као непојмовне речи, којима се исказују емоције своју емотивну обојеност реализују у одређеном контексту. па би се могло рећи да се смисао контекста у највећој мери пројектује на узвике. Изражајно-емотивна компонента, одсуство денотативног значења утичу на то да се узвици јављају као експоненти контекстуалних емоција. Њихово функционисање није евидентно у језичком систему, као код денотативних лексичких јединица, али у језичкој употреби, у контексту, узвици показују велики потенцијал да изразе богату скалу позитивних или негативних емоција.

Скраћенице и извори

- БР Р Радичевић Б., 1971, *Руковeйи*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.
- ЂЈ П Јакшић Ђ., 1970, *Песме*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.
- ЈЈЗ П Јовановић Ј. З., 1970, *Песме*, , Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.
- ЛК О1 и О2 Костић Л., 1972, *Одабрана дела I, Одабрана дела II*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.

Цитирана лиџература

- Велек 1966: **Велек Р.** *Критички појмови*. – Београд: Вук Караџић. – 278 с.
- Глушчевић 1967: **Глушчевић З.** *Европски романтизам*. – У књ.: Романтизам. – Цетиње: Обод. – 7–52 ц.
- Живковић 1962: **Живковић Д.** *Риџам и џеснички доживљај*. – Сарајево: Свјетлост. – 193 с.
- Звонарев 1981: **Звонарец М.** *Социјална психологија*. – Загреб: Школска књига.
- Инглиш 1972: **Инглиш Х. Б.** *Обухвајни речник психолошких и психоналиџичких појмова*. – Београд: Савремена администрација. – 321 с.
- Кохан 1971: **Кохан П. С.** *Историја западноевропске књижевности II*. – Сарајево: Веселин Маслеша. – 383 с.
- Крстић 1988: **Крстић Д.** *Психолошки речник*. – Београд: ИРО “Вук Караџић”.
- Миновић 1971: **Миновић М.** *Увод у науку о језику*. – Сарајево: Завод за издавање уџбеника. – 172 с.
- Мозаик знања 1972: *Мозаик знања – српскохрватски језик*. – Београд: Интерпрес. – 604 с.
- Речник МС 1971: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. – Нови Сад: Матица српска (Фототипско издање). – књ. 4.– 1013 с.

- Рикард 1969: **Рикард С.** *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* II. – Загреб: Матица хрватска. – 928 с.
- Рот 1989: **Рот Н.** *Основи социјалне психологије*. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Скерлић 1967: **Скерлић Ј.** *Историја нове српске књижевности*. – Београд: Просвета. – 582 с.
- Стевановић 1975³: **Стевановић М.** *Савремени српскохрватски језик* I. – Београд: Научна књига. – 653 с.
- Стевановић 1974²: **Стевановић М.** *Савремени српскохрватски језик* II. – Београд: Научна књига. – 942 с.
- Флакер 1985: **Флакер А.** *Речник књижевних термина*. – Београд: Нолит. – 896 с.

*Exclamations as a means of expressing
emotions in romanticist poetry*

As the title requires, our attention in this discourse will be focussed on the role of exclamations as a means of expressing emotions in romanticist poetry. Namely, exclamations as unchangeable and dependent words do not serve as names, designations in natural language, but are used in expressing: wonder, grief, pain, sorrow, anger, joy, desire, disgust. They are therefore the most suitable means for expressing emotions in poetic language. Since emotions played an important part in the spiritual creations of romanticism, it is understandable that exclamations as a direct means of expressing emotional states of the man-poet were substantially present in romanticist poetry. This arises from the essential feature of romanticism – that it understands the world extremely subjectively, that it insists on the poetic image of the world, that it replaces reality by imagination, that it acknowledges only its own Self – and finally, that the romanticist poetry is the poetry of sorrow.

Latinična transliteracija krajišničkih pisama

SAŽETAK:

Dva pisma: Pismo Mehmeda Čelebije od 12. 3. 1671; sign. 1984^a, br. 4^a i Pismo Stipe iz Zaostroga od 20. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104^a pisana su na bosanskome i hrvatskome književnome jeziku brzopisnom bosančicom. Latinična transliteracija obavljena je prema vlastitome čitanju autorice originalnih pisama koja se danas nalaze u Državnome arhivu u Dubrovniku.

ABSTRACT:

Two letters: the letter of Mehmed Celebija dated 12. 3. 1671, sign. 1984a, number 4a and the letter written by Stipo from Zaostrog dated 20. 8. 1647, sign 1984a, number 104a were written in the literary Bosnian and Croatian language in the bosancica alphabet. The author made the Latin transliteration of the original letters which are now stored in the State Archive in Dubrovnik.

KLJUČNE RIJEČI:

krajišničko pismo, transliteracija, bosančica

KEY WORDS:

A letter of Krajina, transliteration, Bosančica

104.

116

*I. Latinična transliteracija tekstova**Pismo Mehmeda Čelebije od 12. 3. 1671; sign. 1984^a, br. 4^a*

- 1) mnogopresvietlo · i plemenito · i svake·časti · i časne ·
- 2) fale · dostoinomu · g(o)sp(od)nu knezu · i gospodi · dubrovačkoi
- 3) ōd nas · mehmed · čelebie · odabaše · ianičarskoga ·
- 4) v.d.p. a potom · vaš · drag · priatel · g(o)sp(od)n · osman · aga · čorba-
- 5) čia · odovle · pože · i omazuli · pasane · dni · zaboravio vi e ·
- 6) iednu · knigu · ovže · na domu · za poslat vi e · presvietlomu
- 7) gospoctvu · usput · negov · a sada mi · posila · rečenu · knigu
- 8) negova · kaduna · da vi e · pošlem · koiu ie · i ona · bila · suma ·
- 9) vargla · do ovoga · doba · ne poslat vi e · buduži · smete-
- 10) na · bila · kako io e · iznenadi · aga · pošo · u preši · onada · i
- 11) zato vi · so ovom · rečenu · posilam · na koiu · čekam · od-
- 12) govor · a i negovo žete · gospoctvo · barzo · imat · opet na
- 13) konšiluku · ako bog da · u to · i mi · ako smo čo · iaci na ove
- 14) strane · možete se · u nas pouzdati · ne drugo · bog vas ·
- 15) veselio · i u gospoctvu uzdržo čekaiuži · odgovor
- 16) čo mu žu · na dom · odgovorit ·
- 17) iz novoga · na 12 · marča na 1671.

Pismo Stipe iz Zaostroga od 20. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104^a

ezus i marija

- 1) od mene alivira stipe tebi bratu mati šalem vele-
- 2) milo i drago pozdravljenje i dajem ti znati da s(a)m zdra-
- 3) vo do vole božje i nahodim se u primorju u zaostrogu
- 4) za alvira vojvodi jakovu jurjevižu a sada neka znaš
- 5) da sam ti pisa tolike liste a od tebe nisam lista
- 6) prija od kada sam pošla od stona jedni mi su govorili da su
- 7) vas stratili a jedni da ste zdravi a sada mi kazaše hva-
- 8) ratri izpod pelisca da su vas povelu u dubrovnik i o-
- 9) to ti šalem jedan list po istih hvaratri koji

- 10) mi su za tebe kazali da su te povelj iz stona u dubr-
- 11) ovnik a šalem jedan list u malo više izradi tebe
- 12) a drugi vlastelinu miloviju moleži ga tri voj-
- 13) vode primorske i ja alivir brat tvoj i nega
- 14) i s(v)u gospodu vele ponizno i vele jim se pod-
- 15) lagajuži i pozdravla te mati i sestre i svak
- 16) veledrago i vele su tužni izradi tebe jere
- 17) se ne govori dobro od vas a i ja sam umalo
- 18) škapula od galije jedno a drugo od haidukov
- 19) u dva me su puta hotili ubiti jere sam se ka-
- 20) ra š nimi da ne gredu robiti u dubrovačko
- 21) zaradi vas i pazi se prid gospodom govori pošte-
- 22) no i lipo jere mi su rekli da govorite nike riči
- 23) koje [i]m nisu ugodne i ako ti dojde ovi list u ruke
- 24) odpiši mi po istomu ki ti ovi li[s]t prida i pozd-
- 25) ravla te mande i mikula veledrago i na rič je
- 26) ti kazati ovi hvatara pisah u zaostrogu
- 27) agusta na dva na deste na č.h.m.z. [1647]

II. Zaključak

Do sada su pisma:¹ Pismo Mehmeda Čelebije i Pismo Stipe iz Zaostroga iz 17. st. bila nepoznata naučnoj i široj javnosti. Prvi put u povijesti bosanskoga i hrvatskoga književnog jezika donosimo originalna pisma i njihovu latiničnu transliteraciju.

Pismo Mehmeda Čelebije slično je “... pismima koja su nastajala u kancelarijama ostalih okolnih pa i ostalih evropskih zemalja...” a započinje “uvodnom

¹ Prema Neziroviću krajišnička “pisma najvećim dijelom daju pisati carski namjesnici, beglerbezi, sandžakbezi, paše, muselimi, kapetani pojedinih kapetanija, dizdari utvrđenih gradova, nazori, emini – tj. nadzornici javnih dobara, pojedini bezi, age i bajraktari, gdje i poneki učitelj i nevoljni sužanj i tužni zatočenik koji u tuđoj zemlji moli za svoju slobodu. Ova pisma dolaze najčešće iz krajeva koje su turske vlasti držale u Slavoniji, Dalmaciji, Boki Kotorskoj kao i iz unutrašnjosti Bosne i Hercegovine i ona se upućuju odgovarajućim ličnostima na područja koja su bila i ostala pod mletačkom i austrijskom upravom, kao i ona što su bila turska a koja su poslije od njih nanovo osvojena. Ova pisma se naslovljuju na banove, pa čak i na kraljeve, providure, porkolabe (suce) kapetane hrvatskih gradova, na kneza i vlastelu dubrovačku, na gvardijane franjevačkih samostana, na kneževe iz Poljica, na vladiku crnogorskog...” (Nezirović 2004:6).

formulom, koja je puna ceromonijalne učtivosti te iskazivanja uljudnosti, kako je bilo u ono doba uobičajeno” (Nežirović 2004 :23). Sadržajno pismo Pismo Mehmeda Čelebije informira nas o dobrim susjedskim odnosima Krajine i Dubrovačke republike za vrijeme Osmanske vladavine. Mehmed Čelebija piše knezu i gospodi dubrovačkoj da im je aga Čorbadžija zaboravio ponijeti pismo (“knjigu”) koje im je bio napisao. Mehmed Čelebija šalje pismo sa izvinjenjem i čeka odgovor na njega. Sadržaj pisma Stipe iz Zaostroga je privatnoga karaktera. Stipo piše bratu da mu je poslao nekoliko pisama, ali da od njega nije dobio ni jednoga odgovora otkad je otišao iz Stona. Zabrinut je za brata zbog različitih vijesti o njemu, međutim piše mu da je dobio informaciju od fratara da su ga vidjeli na putu iz Stona za Dubrovnik. Stipo obavještava brata da će mu poslati pismo po fratrima, ali i da će poslati još dva pisma u kojima se zalaže za njega zajedno sa primorskim vojvodama: jedno pismo će poslati Malom vijeću u Dubrovnik, a drugo vlastelinu Miloviću.

IZVORI:

1. Pismo Mehmeda Čelebije od 12. 3. 1671; sign. 1984^a, br. 4^a – Državni arhiv u Dubrovniku
2. Pismo Stipe iz Zaostroga od 20. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104^a - Državni arhiv u Dubrovniku

LITERATURA:

1. DAMJANOVIĆ, Stjepan 2002. *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Zagreb: Matica hrvatska, 296 str.
2. KASUMOVIĆ, Ahmet 1995. *Zašto jezik bosanski*, Tuzla: Prava riječ, 148 str.
3. MIHALJEVIĆ, Milan 2002. *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb: Školska knjiga, 243 str.
4. NEŽIROVIĆ, Muhamed 2004. *Krajišnička pisma /odabrao i priredio Muhamed Nežirović/*, Sarajevo: BKZ Preporod, 466 str.
5. TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira 2004. Paleografske osobitosti ktitorsko-nadgrobnog natpisa sudije Gradiše, *Zbornik radova*, Tuzla, Vol. 31, br. 5, 85-93.
6. TURBIĆ-HADŽAGIĆ A., KASUMOVIĆ A., IMAMOVIĆ A. 2005. Latinična transliteracija i transkripcija Pisma Omer-age Sulejmanagića Dubrovniku (krajišničko pismo), *Zbornik radova*, Tuzla, Vol. 32, br. 6.

Hrvatski novogovor u jeziku časopisâ bosanskohercegovačkih ogranaka Matice hrvatske

Sažetak:

Jezik Hrvata u Bosni i Hercegovini doživio je velike promjene u devedesetim godinama 20. stoljeća. Na ovaj su proces ponajprije utjecale promjene koje su se dogodile u hrvatskome standardnom jeziku, ali i brojni izvanjezični uzroci. U Bosni i Hercegovini malo se stručnjaka bavi jezikoslovnom problematikom pa su “posao odradili” političari kojima je najvažniji cilj bio isticanje razlika među bosanskohercegovačkim jezicima, najčešće leksičkih.

Ključne riječi:

hrvatski jezik, časopis na hrvatskome jeziku, novogovor, leksik, izvanjezični uzroci, politika

Jezik Hrvata u Bosni i Hercegovini doživio je velike promjene u devedesetim godinama 20. stoljeća. Na ovaj su proces ponajprije utjecale promjene koje su se dogodile u hrvatskome standardnom jeziku, ali i brojni izvanjezični uzroci. U Bosni i Hercegovini malo se stručnjaka bavi bosanskohercegovačkim standardnim jezicima pa su “posao odradili” političari, kojima je najvažniji cilj bio isticanje razlika, najčešće leksičkih.

Termin novogovor zabilježen je u *Rječniku* Vladimira Anića (Anić, 1994) kao: *način izražavanja, izmišljanje riječi i davanje novih značenja riječima (često omogućuje da se prikriju namjere onoga tko govori ili da se izbjegne jasno*

izražavanje i izjašnjavanje. Potpuno ista natuknica stoji i u *Hrvatskome enciklopedijskom rječniku* (Anić i sur., 2004), s tim da joj je pridodano dodatno objašnjenje: *Takva kovanica pojavljuje se po prvi put u romanu G. Orwela 1984*. Zato se u literaturi novogovor definira kao političko-propagandni jezik totalitarnoga sustava.

Nije lako razabrati čine li novogovor /novoleksik u hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini, nove riječi (uvjetno rečeno) koje su se različitim putovima pojavile u zadnjih petnaestak godina i što ih je Ivo Škarić nazvao *hrvatski kroa-tizmi*, ili novoskovane, najčešće političke, riječi koje je imenovao *nadrikroa-tizmima* (Nives Opačić naziva ih *priglupnicama*) a za koje se Hrvatima u Bosni i Hercegovini najčešće upućuju prigovori od strane drugih dvaju bosanskohercegovačkih naroda.

Prof. Ž. Puhovski, očito nezadovoljan stanjem u hrvatskome jeziku, rekao je krajem devedesetih godina, na jednome predavanju studentima (ne bez jala i zlobe), da je hrvatski jezik, danas, govor desetak hercegovačkih sela! To se za aktualno stanje u Hrvatskoj sve manje može reći, ali stanje u Bosni i Hercegovini treba promatrati s drugoga stajališta!

Odvajanje hrvatskoga jezika od srpskoga devedesetih godina u Bosni i Hercegovini neizbježno je povezano sa odvajanjima u svim oblastima života. Struktura hrvatskoga jezika nije bila dovoljno poznata bosanskohercegovačkim Hrvatima. Promjene u njegovoj normi odrazile su se kao svojevrsni normativni pritisak koji je proizveo pometnju i opterećenje u odabiru izraza u jeziku kojim su do jučer govorili i pisali.

Možda je najbliže istini onaj koji na hrvatski novogovor u Bosni i Hercegovini gleda kao na jezik kojim, pored političara, ustrajno pišu i govore zbunjeni ljudi što se plaše da će ih, budu li govorili svojim materinskim jezikom, proglasiti lošim Hrvatima, srpskim đacima, na kraju, zašto ne reći – prepoznati kao Bosance.

Sakriti se u labirintu novogovora i pobjeći od vlastitoga identiteta, to je u Bosni i Hercegovini način za pokazati se pravovjernim Hrvatom.

Elektronski mediji u Bosni i Hercegovini na hrvatskome jeziku, još uvijek su pod jakim utjecajem novogovora pa se slušatelju koji se tek uključi u program može učiniti da sluša neku repriznu emisiju iz ranih devedesetih godina. U ovoj je oblasti, pored oblasti politike, stanje najgore. Tako (i) u Bosni i Hercegovini čujemo akcente: Hercegôvina, râpublika, mûslimanski. Īslam, Īrak, dôduše i sl.

Govoreći u Neumu, rujna 1998, D. Brozović je rekao: “(...) sam se hrvatski jezik dobrim dijelom više oslanja na govor Hrvata u Bosni i Hercegovini, negoli na govor dobra dijela Hrvata u Hrvatskoj. Ne treba misliti da su u Hrvatskoj čakavci i kajkavci većina. Hrvata štokavaca u samoj Hrvatskoj ima više nego čakavaca i kajkavaca zajedno, ali ni njihov govor kad se uzme u cjelini nije

književnome govoru (ili da se znanstveno izrazim) hrvatskome standardnom jeziku ništa bliži od govornoga jezika Hrvata u Bosni i Hercegovini”.

Možda baš ta činjenica doprinosi da se u Hrvatskoj osjeća stanoviti otpor prema hrvatskome standardnom jeziku (upozorava se na širenje standarda na štetu dijalekata!), a kod Hrvata u Bosni i Hercegovini želja da se pobjegne od vlastitoga jezičnog identiteta i tako približi bilo kojemu jezičnome identitetu Hrvata iz Hrvatske. Štokavski se u prosjeku doživljava, a to pokazuju i najnovije jezične polemike, kao srpski jezik.

Iako su ugledni lingvisti upozoravali da se posebnosti u jeziku bosanskohercegovačkih Hrvata ne trebaju na brzinu proglašavati srbizmima ili turcizmima, stranim hrvatskome standardu, nego da trebaju i danas utjecati na razvoj i proširivanje standardnih mogućnosti na svim razinama, bosanskohercegovački Hrvati bivaju vrlo agresivno ispravljani i podvrgavani pritiscima od strane nebosanskih govornika hrvatskoga jezika. U hrvatskome jeziku u Hrvatskoj danas bi se već moglo reći da je trend novogovora prošao, jer su se i njegovi tvorci i njegovi govornici pomalo umorili i polako odustaju od prvotnoga zanosa s kojim su razgraničavali hrvatski standardni jezik od susjednih standardnih jezika.

To se, međutim, ne može reći i za opće stanje u hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini.

Časopisi ogranaka Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini

Časopise u Bosni i Hercegovini na hrvatskome jeziku treba istraživati kao dio cjelokupnoga hrvatskog novinstva jer se u njima na poseban način odslikava nestabilnost jezičnoga sustava što ga hrvatski jezik prolazi od devedesetih godina prošloga stoljeća do danas.

Važno je istaknuti da su u ovome radu promatrani časopisi koje izdaju ogranci Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini i to: *Hrvatska misao* iz Sarajeva, *Krijesnica* iz Zenice, *Motrišta* iz Mostara, *Vitko* iz Širokoga Brijega i *Gradovrh* iz Tuzle.

Nije nevažno vrijeme i mjesto izlaženja časopisa. Neki su od njih (npr. *Motrišta*) pokrenuti u vremenu u kojemu je sociolingvistički i psiholingvistički pritisak novogovora bio vrlo snažan, a neki kasnije, kada je jezični sustav bitno stabiliziran (npr. *Gradovrh*).

U jednome ovako kratkom pristupu najjednostavnije je bilo nabrojati najčešće krištene riječi novoleksika koji nam se devedesetih godina nametnuo naglo kao govor politike i ,kao takav, on u Bosni i Hercegovini jedino i postoji. Nema u Bosni i Hercegovini novogovora u užem smislu (stvaranja novotvorenića, kalkova), postoji samo politički stil koji se govorniku nameće kao sveto pismo i o kome , iz skromnih lingvističkih bosanskohercegovačkih pera nema javnoga izjašnjenja .

Novogovor se u Bosni i Hercegovini, doslovce, ostvaruje samo u leksiku i, rjeđe, na drugim razinama.

Budući da su promjene najuočljivije u leksiku, ovo istraživanje pratilo je leksičku razinu jezične analize (*raščlambe!*). Nabrojat ću abecednim redom riječi koje u jeziku bosanskih Hrvata do devedesetih godina nisu imale veliku frekvenciju ili ih uopće nije bilo. Istina, neke spadaju u grupu oživljenih, a neke su nekritično preuzete istiskujući pri tome uobičajene internacionalizme koje baštini-mo skupa sa susjednim jezicima:

autocesta, bojišnica, crta bojišnice, bratić (u Bosni i Hercegovini znači bratov, a ne stričev, ujakov ili tetkin sin), *čitatelj* (odbačeno *čitalac*), *čimbenik, časn timer, doma* (umj. *kod kuće*), *djelatnik, dragovoljac, glediste, glasovir, glade, glazba, glazbena škola, glasovati, izočan, izviješće, juha, križa* (umj. *krsta*, npr. bol u *križima*), *ljubovati, motrište, Madžar, navodak, navod, nadnevak, nazočiti, obveza, obnašati, oporba, objed, ocat, promidžba, perilica, prigoda* (odbačeno *prilika!*), *prisega, potpora* (odbačeno *podrška!*), *pristojba, povjerenstvo, pučanstvo, priopćenje, pozornost* (odbačeno *pažnja!*), *pretežito, raskrižje, rajčica, računalo, susjed* (odbačeno *komšija!*), *sestrična* (u Bosni i Hercegovini znači sestrina, a ne stričeva, ujakova ili tetkina kći), *štovati* (odbačeno *poštovati!*), *šport, tjedan, tisuća, tisak, tijek, sveza, učinkovit, uradak, ulomak, vojak, vojarna, vlak, zemljopis* (odbačeno *geografija!*), *znakovito, zamolba, žlica, želudac* (odbačeno *stomak!*).

U najvećem broju ove lekseme nisu *skovane* ili *političke* riječi, ali ono što nije dobro - tradicionalne riječi-povratnice potpunoma su istisnule, tuđim proglasile, već dobrano prihvaćene internacionalizme i tako osiromašile leksičku razinu hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini.

Međutim, ako pogledamo pisane medije što se na hrvatskome jeziku pokreću u Bosni i Hercegovini u okviru ogranaka Matice hrvatske, uočiti ćemo da je u njima odnos prema novogovoru prilično ujednačen. Taj se odnos neznatno razlikuje od časopisa do časopisa, ali se u prosjeku ipak može uočiti da su se ovi mediji u Bosni i Hercegovini najbolje očuvali od pogubnoga utjecaja novogovora. U njihovu jeziku novogovor je uočljiv u onome obliku u kojemu se tim terminom imenuje dobri stari hrvatski leksik koji je u devedesetim godinama 20. stoljeća oživljen. Istina, u tome se u prvim brojevima listova osjeća pretjeranost, ali, u novijim brojevima, ta je čestotnost svedena na pravu mjeru.

U časopisu za umjetnost i znanost, koji izlazi u Sarajevu pod naslovom *Hrvatska misao*, susrećemo očekivani broj spomenutih riječi, ali i vrlo malo onih po kojima bi se prepoznalo da časopis dolazi iz centra (središta) Bosne. Našla sam *izvještaj* (a ne *izviješće*), *na temelju* (a ne *temeljem*), *vilajet* (a ne *svijet*).

U mostarskim *Motrištima*, časopisu u kojemu nije naznačeno koje oblasti sadržajem obuhvaća, očekivani je broj prokazanih riječi veći u početnim izdanjima

(npr. *ulomci stare keramike*, umjesto *krhotine!*). Krajem devedesetih, i ulaskom u 21. stoljeće uglavnom se jezik profilira i nalazimo samo one riječi koje su posljednjih godina 20. st. oživljene u hrvatskome jeziku.

U *Vitku*, časopisu sa Širokoga Brijega nalazim izraz *hrvatska ćirilica*, (umj. *bosančica*), termin koji smo u BiH u jednoj nespretnoj međunarodnoj akciji iz 2000. godine brisali iz udžbenikâ. Pored riječi iz novogovora, *Vitko* ima i odo-maćenih turcizama: *skemlija*, *fitilj*, *jakija*, ali je umjesto *sirćeta ocat!*

Takvu građansku hrabrost časopisa iz Hercegovine ne pokazuju časopisi iz Bosne. Oni uredno izbjegavaju orijentalizme kao da ih uopće nema u govorima bosanskih Hrvata.

Zenička *Krijesnica* već na naslovnici broja iz prosinca 2004. ima termin *prisutnost*. U istome broju naišla sam na odbačene riječi: *faktor*, *štampa* kao i oblike *podaci* i *počeci*.

Prvi broj *Gradovrha*, časopisa Matice hrvatske iz Tuzle, izašao je 2004. godine pa u njemu riječi koje su se devedesetih godina pojavile kao nove nisu vještački naglašene.

Za sve časopise MH u Bosni i Hercegovini može se reći da veoma vode računa o jeziku kojim su pisani. To je standardni hrvatski jezik, najčešće Anićeve *Rječnika*, Anić-Silićeva *Pravopisa* i *Hrvatske gramatike* skupine autora. Taj hrvatski jezik najbliži je našem jezičnome osjećaju, pa iako je u bih. KŠC, u popisu udžbenika odobren *Pravopis* Moguš-Finka-Babić, u časopisima nisam naišla na oblike koji su sporni u najnovijim polemičkim raspravama hrvatskih jezikoslovaca (lingvisti), a koje preporuča *Pravopis* Moguš-Ham-Babić i koji su strani jezičnoj tradiciji bosanskohercegovačkih Hrvata.

Ono što mogu konstatirati za sve časopise koje sam pogledala je da u njima nema riječi *radnik*. Nema čak ni *zaposlenik* (oblik koji se udomaćio u bosansko-hercegovačkome administrativnom stilu), samo je *djelatnik*, nema *grupe*, samo je *skupina*, nema *hiljade*, *historije*, *geografije*, *muzike*, *januara* i *februara*, kao ni ostalih internacionalizama koje smo tako velikodušno darivali jezicima svojih susjeda.

Branimo se da živimo u teškome vremenu i prostoru. Kao da je u Bosni i Hercegovini u prošlosti ikada bilo lako živjeti. Naši su stari živjeli u različitim okruženjima i imali gospodare koji su im rijetko bili skloni. Pa i njihovu jeziku.

Ipak je na prostoru Bosne i Hercegovine na tome jeziku nastala jedna od najznačajnijih hrvatskih književnosti, franjevačka književnost za koju I. Pranjković kaže da je u standardizacijskim procesima hrvatskoga jezika, posebice onima koji su bili vezani za puk i njegovo (i jezično) prosvjećivanje, odigrala važniju ulogu negoli npr. estetski neusporediva i neprocjenjivo vrijedna književnost staroga Dubrovnika.

Čini mi se da su ljudi koji rade oko časopisa ogranaka Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini svjesni tradicije koju baštine i značenja institucije u čijem krugu izdaju časopise, pa su superiorno izbjegli pogubnome utjecaju novogovora koji se u jeziku drugih medija, a pogotovo u govoru političara *iz reda hrvatskoga naroda* (kako se to u novogovoru kaže), još uvijek u Bosni i Hercegovini kruto održava.

U ovim časopisima susreću se oživljene riječi kojih među bosanskohercegovačkim Hrvatima nije bilo pedesetak godina. To je pozitivan učinak u bogaćenju njihova osiromašenoga (prokazani internacionalizmi!)leksika.

Nisam našla niti jedan primjer *izočnosti, vojaka, krugovala, samokresa* a ni *štovanjem* se nisu razbacivali, pogotovo prema onima koji poštovanje ne zaslužuju!

LITERATURA

Gradovrh, Časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja, Matica hrvatska Tuzla, prosinac 2004.

Hrvatska misao, Časopis za umjetnost i znanost, Matica hrvatska Sarajevo, travanj-rujan 2003.

Krijesnica, Glasilo Matice hrvatske ogranak Zenica, prosinac 2004.

Motrišta, Glasilo Matice hrvatske u Mostaru, prosinac 2004.

Vitko, Časopis Matice hrvatske Široki Brijeg, lipanj 2004.

Baotić, Josip, *Književnojezička politika 1870 – 1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost*, Jezik u Bosni i Hercegovini, Svein Mønnesland, urednik, Institut za jezik u Sarajevu; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, 2005

Opačić, Nives, *Hrvatski novogovor u elektroničkim medijima*, Zbornik radova 5, Riječki filološki dani, Filozofski fakultet Rijeka 2004.

Pranjeković, Ivo, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne srebrene*, Matica hrvatska Zagreb 2000.

Tanasić, Sreto, *Jezik štampe do 1918*, Jezik u Bosni i Hercegovini, Svein

Mønnesland, urednik, Institut za jezik u Sarajevu; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, 2005.

*Abstract***CROATIAN NEW SPEECH IN LANGUAGE OF MAGAZINES
(in Bosnia and herzegovina)**

Croatian language in Bosnia and Herzegovina went through great changes in the last decade of the twentieth century. This process was primarily influenced by the changes which occurred in the standard Croatian language, and by many non-lingual causes as well. Very few experts in Bosnia and Herzegovina are dealing with standard Bosnia-Herzegovina languages, so “that job was done” by politicians whose main goal was to emphasize the differences, mostly lexical ones.

Key words: *croatian language, magazines in croatian language,
new speech, lexic, causes beyond language, politics*

Između retorike i poetike

Mustafa Novalić, *Pobratimstvo*, Svjetlost, Sarajevo 1989.

I.

Istorija mi diskursivnih praksi daje za pravo da pojmove *retorika* i *poetika* shvatam po potrebi kao oponentne po potrebi kao komplementne pojmove. Naime, ako u najkraćem *retoriku* definiram kao umijeće govora, onda ću, stavljajući na probu sopstveno retoričko umijeće, *poetiku* definirati kao – govor umijeća. Vremenom su se ova dva pojma približavala da bi strukturalisti sredinom XX stoljeća retoriku definitivno stavili u funkciju poetike.

Ali, vratimo se njihovim oponentnim značenjima. Šta bi to moglo da bude “umijeće govora”, a šta “govor umijeća”? Jedan od prvih zadataka retorike u antici bio je *ubjeđivanje* slušaoca u ponuđenu argumentaciju, dakle, direktna okrenutost ka vani – ka recipijentu. Za razliku od retorike, poetika je “tražila” od pjesnika da vodi računa o nekim principima ili zakonima umjetničkog oblikovanja. Ona je stoga bila okrenuta ka unutra – ka umjetnosti samoj, ignorišući čitaoca.

Mora se, međutim, imati u vidu činjenica da se u pravilu ipak radi o dva sredstva kojima se dolazi do istog cilja. Ili, da donekle radikaliziram situaciju tvrdnjom, da se radi o dva stepena ili dvije faze istog procesa: retorizacija bi bila prva, a poetizacija druga faza umjetničkog oblikovanja. Jedna bez druge ne mogu niti je moguće djelo bez jedne od njih. Zapravo se domet ili vrijednost djela mjeri njihovim prisustvom ili odsustvom.

II.

Predmetom mojega opisa bit će knjiga novela Mustafe Novalića *Pobratimstvo*. Knjiga sadrži 12 novela nejednake dužine uvezanih u cjelinu preplitanjem pojedinih likova i motiva. Neki dijelovi se gotovo lajtmotivski ili refrenično ponavljaju, što zbirci daje izvjesnu dimenziju liričnosti. Izvan ovoga epsko-lirskog balansiranja nalazi se ono što bi se moglo nazvati glavnom vrijednošću ili glavnim problemom cijele knjige. Radi se o čudesnom svijetu literature, koje ga podjednako čine pisci i junaci njihovih djela. Zapravo, radi se o čudesnom

svijetu sveukupne umjetnosti, jer preko stranica ove knjige, osim pisaca i njihovih junaka, defiliraju i slikari i njihovi likovi sa slika, muzičari te različiti glumci i filmski likovi.

Ništa lakše nego sve to sada strpati u okvire postmodernističke poetike, i to onog njenog dijela koji kaže da savremena književnost nastaje na pozadini ukupne književnosti. Novalić samo radikalizira i eksplicira tu postavku uvođenjem različitih pisaca i likova iz svjetske književnosti u svijet svoje knjige. Tako će se u *Pobratimstvu* naći jedan pokraj drugoga Hamlet i Ahmet Šabo, Žilijen Sorel i Ana Krenjina, ali isto tako i Selimović u društvu svoga junaka Šabe, Andrić u društvu svoga Đerzeleza, pisci i likovi iz različitih sredina i vremena. Svi se slijavu u taj moćni trenutak sadašnjosti i moćnu poziciju ovoga mjesta na kojemu jesam. Sve se dešava *ovdje* i *sada*. Potraga za savršenim ili velikim čitaocem, kao u noveli *Priča o svemoćnom čitaocu*, eksplicite priziva one dijelove teorijskog diskursa koji se posvećuju tzv. implicitnom ili kompetentnom čitaocu.

Nekako najbučnije odjekuju aveti Borhesa na onim stranicama koje zazivaju ključnu metaforu Borhesovog stvaralaštva – Babilonsku biblioteku ili Babilonsku kulu sa mješavinom različitih svjetskih jezika i kultura – zatim, na stranicama koje svoje junake poistovjećuju sa čuvenim Borhesovim junakom Menarom (kao što je lik Salke, koji ubjeđuje pripovjedača da je on napisao *Hamleta* a ne Šekspir), stranicama koje govore o postojanju i pisanju samo jedne knjige, stranicama koje nose u sebi elemente fantastike itd. Novalićevo *Pobratimstvo* se želi predstaviti kao *knjiga* u kojoj se na jednom mjestu i u jednom trenutku nalaze svi prethodni pisci i junaci.

III.

Više od prepoznavanja aktuelnih teorijskih modela i veza sa Borhesom, stalo mi je do odgovora na neka pitanja:

- zašto svi ti pisci i likovi iz domaće i svjetske književnosti defiliraju stranicama ove knjige tek kao nijemi šetači, a ne i kao žive individue?
- zašto brojni citati iz domaće i svjetske književnosti odaju utisak prisustva “stranog tijela” u organizmu?
- zašto pripovjedač (pisac?) nosi kompleks provincije kada tako “superiorno” briše sve vremenske dimenzije osim “moćnog trenutka sadašnjosti”?
- da li i u kojim segmentima autor ipak uspijeva “savladati” retorički prag i “dosegnuti” poetički plafon?

U valjanim odgovorima na ova pitanja krije se i odgovor na pitanje o dome-tima i vrijednostima Novalićeve proze.

Prva dva pitanja mogu se obrnuti u puke konstatacije i ne pružaju puno prostora za argumentaciju, te ću se stoga uputiti za odgovorom na treće i četvrto pitanje, koja se metonimijski mogu proširiti i na ostala.

1) Postoji stalna napetost između Grada u provinciji, u kome pripovjedač živi, i grada Metropole/Centra, u kome pisac studira ili povremeno dolazi u posjetu svojim omiljenim piscima i slikarima. Iz jednog se stalno vraća, u jedan se stalno vraća. Grad u provinciji je mjesto vječitog nerazumijevanja, a grad Metropola je mjesto boravka njegovih omiljenih pisaca i junaka sa kojima uspijeva uspostaviti neku vrstu idealne koegzistencije. U Njemu živi i radi slikar Berber čiju će sliku odnijeti u svoj provincijski Grad da tamo pravi čuda, u Njemu postoji hotel “Evropa” gdje pripovjedač može na miru razgovarati sa svojim prijateljima Ujevićem i Bodlerom, u Njemu živi i liječi se veliki pisac Andrić. Za Grad u provinciji pripovjedač kaže:

U ovoj mučnoj pustinji provincije ja ću ipak opstati, ovu svoju robiju ja ću dostojanstveno odrobijati i neću propasti, ostaću čovjek u svakom trenutku i svakoj situaciji. Ja neću klonuti. To ti obećavam, brate moj. (str. 136)

S druge strane, pripovjedač ističe kako su izbrisane sve dimenzije vremena osim one sadašnje:

Da linija vremena, na kojoj živimo, nije opružena, već zbijena u jednu tačku, da se sve dešava u moćnom trenutku sadašnjosti, još mi je bilo jasnije dok sam se opraštao od Ujevića i Bodlera. (str. 106),

da bi, praktično, tu misao potvrdio idejom o dovođenju svih pisaca i likova iz povijesti u istu ravan – u isti trenutak sadašnjosti. Poznato je još od ranije da su vrijeme i prostor dvije datosti koje uslovljavaju jedna drugu i ne mogu jedna bez druge. Svođenjem kategorije vremena na “moćni trenutak sadašnjosti” nužno se svodi i kategorija prostora na “moćnu lokaciju ovdje”, brisanjem vremenskih odrednica prošlosti i budućnosti briše se i prostorna odrednica *tamo*. Ako nema prošlosti ne može se uspostaviti ni relacija prema njoj, ako nema drugoga prostora osim ovoga na kojemu jesam onda nema ni relacije prema drugom prostoru. Drugim riječima, ne vidim kako mogu postojati prostorne odrednice provincija i centar a još manje bilo kakav odnos među njima.

One, međutim, postoje u tekstu isto onoliko koliko ne postoje navedene vremenske odrednice. Taj nesklad govori o nedovršenosti nekih ideja.

2) Pišćev odnos prema domaćoj i svjetskoj literaturi je emfatički a ne poetski, stoga svi ti posuđeni likovi su samo nijeme voštane figure, a Novalićeva knjiga – muzej. To nisu ponovo oživljeni i individualizirani likovi. Njihovo doživljavanje svelo se na nabranje i nije otišlo dalje od retoričkog praga.

Oni dijelovi knjige koji su okrenuti na drugu stranu, ne prema literaturi nego prema sopstvenoj kulturnoj matrici, djeluju poetski snažnije. U autorovoj hije-

rarhiji oni dolaze tek na drugom mjestu, poslije onih retoričkih, čime su, prema autoru, i manje važni te, samim tim, i manje vrijedni. Međutim, desilo se ono što se nerijetko dešava u literaturi – iznevjeravanje autorovog očekivanja. Iako potisnuti ustranu oni su izbili u prvi plan i zazvučali poetski barem onoliko uvjerljivo koliko se to očekivalo od onih prvih. Radi se o povremenim zazivanjima porodičnih slika, naročito slike majke. Majka je u ovoj prozi data najuvjerljivije i poetski najsnažnije. Na nekoliko mjesta pripovjedač priziva u sjećanje ličnost majke koja strpljivo moli Boga da je što prije sastavi sa mrtvim mužom, koja ljubomorno čuva svoju porodičnu seharu punu curinskog ruha i naslijeđenog nakita, koja smireno prihvata smrt oca kao Božiju volju, koja zna da treba otvoriti prozor kako bi mrtva očeva duša lakše izašla itd. Ovi dijelovi knjige su prešli retorički prag i dosegli poetski plafon, jer su poetski snažno zahvatili u samu srž piščeva kulturnog bića.

Međutim, da bi pisac bio (ne)dosljedan sebi on i ovdje pravi izuzeće. Tamo kad smo mislili da će ovako naslikan lik majke ostati netaknut došlo je nešto što se nikako ne može uklopiti u već stvorenu sliku. Naime, pisac kulturološki prepoznatljivom liku majke pripisuje nešto što sigurno ne ide: majka savjetuje sina kako treba pisati:

Pazi dobro šta govoriš, šta pišeš. Nemoj dozvoliti da sve od tebe ode, osiromašičeš i biće ti život pust. Nije dobro kad se sve kaže, jer može se desiti da ti se prestanu događati lijepe stvari. Postoji prokletstvo: kad se kaže ono najbolje što nam se dešava, ono najdraže, njega odmah nestane. (str. 151)

U teorijskom diskursu ovo je kulturološki incident, koji zapravo, po automatizmu iznevjerava svoju poetsku nakanu i vraća se u prvobitno retoričko stanje. Retorika se odrekla služenja poetici i postala sama sebi svrhom.

Odnos napetosti između retoričke i poetske dimenzije iskazuje se u još jednoj nedosljednosti. Postmodernističko razsredištenje teksta nije dovedeno do kraja. Na već ukazano rastakanje svoga djela u bezbroj drugih prethodnih djela dolazi modernističko ushićenje u moć Knjige, moć Znanja, svetost umjetničkog djela.

IV.

Novalićeva se knjiga proze *Pobratimstvo* dotakla vrlo aktualnih pitanja teorije proze, još aktualnijih u vrijeme kad je knjiga objavljena. U našem književnom podneblju mogla je izazvati samo čuđenje i nevjericu. Po sličnoj namjeri nastavljala se na proze Irfana Horozovića *Talhe ili šedrvanski vrt*. Štaviše, Novalić je bio još radikalniji od Horozovića u namjeri, ali ipak skromniji u rezultatu. Dok Horozovićeva knjiga djeluje poetski zaokruženo dotle Novalićeva ostavlja utisak poetske nedovršenosti. Kao da je zastala na pola puta, kao da nam je pisac podario svoje sirove materijale, skice, iz kojih je trebalo izbrusiti vrijedna i aktualna prozna ostvarenja.

Njemački jezik u Austriji

Uvod

U ovom radu obrađivat će se dijalekti na njemačkom govornome području sa posebnim osvrtom na Austriju i Saveznu pokrajinu Tirol. U pomenutoj pokrajini u upotrebi je istočno-gornjenjemački dijalekt, odnosno bavarski dijalekt. Bit će riječi o nekim osobitostima ovog dijalekta u odnosu na druge, pomenut će se i neke razlike unutar ovoga dijalekta.

1. Počeci dijalektologije

1.1. Prvi susreti sa dijalektima

Prva skupljanja riječi iz raznih dijalekata unutar njemačkoga govornog područja mogu se smjestiti u kraj 17. stoljeća. Prvu takvu zbirku, sačuvanu u pisanom obliku na 11 stranica pod nazivom *Glossarium Bavaricum* kao dio rada *Dissertatio altera de origine Germanica linguae Latinae* izdao je 1689. godine J. L. Prasch.

Rad J. L. Prascha naišao je na mnoštvo pristaša koji su slijedili njegov primjer. Jedan od njih bio je i Chr. Meisner koji je 1705. godine izdao slično djelo pod nazivom *Silesia loquens* u kojem su sakupljene riječi koje odstupaju od standardnoga jezika. Postojala su dva glavna razloga za sastavljanje pomenutih zbirki. Prvo, autori su željeli dati svoj doprinos razvijanju jedinstvene gramatike, što po njima nije bilo moguće bez detaljne analize dijalekata koji su prisutni na njemačkome govornom području, a koji nisu bili u potpunosti istraženi. Drugo, uočljivo je nastojanje autora da stvore jedan rječnik koji bi, između ostaloga, sadržavao i riječi karakteristične za pojedine dijalekte. U takvim je zbirkama prije svih zastupljeno područje sjeverne Njemačke, odnosno donjenjemački dijalekt (Niederdeutsch): Hamburg (1743., 1755.), Osnabrück (1756.), Preußen (1759., 1785.), Pommern (1781.) Holstein (1800.-06.). To je vjerojatno posljedica jezičnih promjena u sjevernoj Njemačkoj nastalih nazadovanjem donjenjemačkog dijalekta u obrazovanju i u javnome životu. Pomenute zbirke su, naravno, nastajale u srednjim i južnim djelovima Njemačke.

1.2. Osnivanje znanstvene dijalektologije

Preduslovi za osnivanje znanstvene dijalektologije mogu se naći u djelu Jakoba Grimma *Deutscher Grammatik* (1819.-37.). Iako je Grimm priznao kako se bavio odnosom između standardnoga jezika i dijalekta, u njegovom djelu je dijalekt podređen standardnom jeziku.

Osnivač znanstvene dijalektologije bio je suvremenik Jakoba Grimma, Johann Andreas Schmeller. Schmeller je napisao mnogobrojna djela značajna za razvijanje znanstvene dijalektologije. Prvo takvo djelo je *Die Mundarten Bayerns, grammatisch dargestellt*. Ovdje Schmeller tvrdi da su se dijalekti razvijali neovisno i da nisu unakaženje standardnoga jezika kako se do tada smatralo u nekim krugovima. Schmeller je imao i drugih zasluga, npr. Schmeller razlikuje otvorene i zatvorene vokale, naglašenost i nenaglašenost i za razliku od Grimma, razlikuje glas i slovo.

Veliko značenje za razvitak znanstvene dijalektologije ima njegovo djelo *Bayerisches Wörterbuch*. Ovo je ujedno i prvi rječnik rađen na osnovu znanstvenih saznanja iz dijalektologije.

Za ovaj rječnik Freudenberg kaže:

“Was dieses Wörterbuch zum ersten modernen seiner Art macht, ist einerseits der Versuch, den Wortschatz möglichst vollständig zu erfassen, es also nicht bei Idiotismen bewenden zu lassen, andererseits die Aufnahme historischer Belege und im Zusammenhang damit der Versuch einer etymologischen Durchdringung des Materials”.¹

2. Jezični slojevi: standardni jezik, govorni jezik, dijalekt

Standardni njemački jezik je oblik njemačkoga jezika koji je jedinstven na cijelom njemačkome govornom području, koji se koristi u obrazovanju, javnom životu itd. Ova jedinstvenost važi u principu samo za pisano slovo. Dijalekt/narječje je oblik njemačkoga jezika karakterističan za jedno područje.

U Austriji i južnoj Njemačkoj je dijalekt preuzeo ulogu maternjega jezika. Tako recimo himna autora Franza Stelzhamera glasi: “Hoamatland, Hoamatland, i ha(n) dih so gern wiar a Kinderl sei Muada, a Hündlerl sein Herrn...”² Prije svega u seoskom području Austrije se dijalekt može podijeliti na: osnovni dijalekt i govorni dijalekt. Često se oba dijalekta mogu naći u istom mjestu, npr. osnovni dijalekt kod seljaka, starijih ljudi itd., a govorni dijalekt kod radnika, učenika itd. U citiranoj himni oblik *i ha(n)* pripada osnovnom dijalektu, odgovarajući oblik

¹ Dialektologie; Hermann Niebaum; Max Niemeyer Verlag Tübingen; 1983; str. 28.

² Österreichisches Wörterbuch; ÖBV Pädagogischer Verlag Wien; 1999; str. 13.

govornoga dijalekta bio bi *i hab*, dok bi odgovarajući oblik standardnoga jezika bio *ich habe*.

Govorni jezik je onaj oblik njemačkog jezika koji leži između standardnoga jezika i dijalekta. Pravilan oblik navedenoga primjera na govornome jeziku *i ha(n)-i hab-ich habe* bio bi *ich hab*. Mnogi oblici govornoga jezika mogu se promatrati kao oblici nastali približavanjem dijalekta standardnome jeziku npr. *ein bißl*, *Mucken*, *Reindl*, *'runter*. Zajedničko za govorni jezik i dijalekt je da se oni gotovo uvijek pojavljuju u usmenom obliku, gotovo nikada u pismenom.

Razlika u primjeni dijalekta, odnosno govornoga jezika može se uočiti u raznim dijelovima Austrije. U zapadnome dijelu Austrije tamošnji dijalekt uživa veći društveni ugled nego na istoku. U Tirolu dijalekt također uživa veliki ugled, čak se koristi i na javnim skupovima, dok se u sjevernoj Austriji više koristi govorni jezik.

Standardni jezik, dijalekt i govorni jezik ne treba shvatiti kao jasno ograničene cjeline. Oni se često kombiniraju, ovisno o situaciji, raspoloženju itd. Mnogi Austrijanci u svakodnevnome životu koriste govorni jezik ili dijalekt, a ne standardni jezik.

3. Njemački jezik u Austriji

3.1. Jezična situacija u Austriji

Kada govorimo o standardnome njemačkom jeziku, možemo uočiti da se u Austriji nije iskristalizirao zaseban sistem kao što je to slučaj u Nizozemskoj. Dakle, ne postoji austrijski jezik. Maternji jezik Austrijanca je dakle njemački jezik, osim Savezne pokrajne Kärnten gdje se pored njemačkoga jezika upotrebljava i slovenski jezik.

U Austriji su čak više od standardnoga jezika izraženi dijalekti. U zapadnoj Saveznoj pokrajini Voralberg kao i u Švicarskoj koristi se alemanski dijalekt. U ostalim pokrajinama: Wien, Niederösterreich, Burgenland, Oberösterreich, Salzburg, Steiermark, Kärnten, Tirol, kao i u južnom dijelu Njemačke koristi se bavarski dijalekt. Austrijanac standardni jezik više koristi za pisanje dok za govor koristi dijalekt ili govorni jezik. Austrijanci su jako lojalni svojem dijalektu, koriste ga kada god mogu i jako su samouvjereni kada je njihov dijalekt u pitanju.

Razvojne tendencije njemačkoga jezika u Njemačkoj vrijede i za njemački jezik u Austriji: prilagođavanje posuđenica njemačkome jeziku, izgovor, preferiranje oblika poput *ich wandere*, *ich wandle*, *du isst*, *du stürzt*, *sie knien* umjesto *ich wandre*, *ich wandele*, *du issest*, *du stürzest*, *sie knieen*.

Osobitosti njemačkoga jezika u Austriji temelje se na geografskom položaju zemlje, na političkome i kulturološkom razvitku zemlje kao i pripadnosti

Austrije alemanskom, odnosno bavarskom dijalektu. Ovakve osobitosti su zastupljene u načinu pisanja: austr. *Alchemie*-njem. *Alchimie*, u akcentu: austr. *Anis*-njem. *Anīs*, austr. *Balkon*-njem. *Balkon*, u gramatici: austr. *alkohol-hältig*-njem. *alkoholhaltig*, austr. *aufnahmsfähig*-njem. *aufnahmefähig*, austr. *der Gehalt*-njem. *das Gehalt*, austr. *auf etwas vergessen*-njem. *etwas vergessen*, u riječniku: austr. *Paradeiser*-njem. *Tomate*.

Posebno treba naglasiti osobitosti njemačkoga jezika u Tirolu. I pored pomenutih osobitosti koje važe i za Tirol, potrebno je pomenuti i geografski položaj Tirola koji je zaslužan za još veću "izoliranost" ove pokrajine od ostalih. Kulturne osobitosti su u Tirolu još izraženije nego u ostalim dijelovima Austrije. Tirolci imaju posebne nošnje koje s ponosom nose, mnoge narodne kompozicije koje ljubomorno čuvaju i druge pjesme koje opjevavaju tirolske krajeve. Bitno je pomenuti i sociolingvističke osobitosti. Svi Tirolci navijaju za tirolske sportske klubove (npr. FC Tirol) i poznata je njihova netrpeljivost prema klubovima iz drugih dijelova Austrije. I možda najvažnija osobitost tirolskog jezika je nemogućnost drugih da razumiju Tirolca kada govori svojim dijalektom. Mogao bi se stvoriti dojam da se ne razgovara sa nekim kome je njemački jezik materinji jezik.

Sve ove osobitosti i razlike njemačkoga jezika u Austriji u odnosu na njemački jezik u Njemačkoj nisu dovele do nastojanja da se stvori austrijski jezik i da se odvoji od njemačkog jezika.

3.2. Istočno-gornjenjemački dijalekt/bavarski dijalekt

Istočno-gornjenjemačkim dijalektom označavamo područje koje se proteže preko Austrije i Bavrske. Istočno-gornjenjemački dijalekt nazivamo još i bavarski dijalekt, s tim što sjevernobavarski dijalekt zbog svojih osobitosti poput palih vokala i karakteristika franačkog dijalekta pripada sjeverno-gornjenjemačkom dijalektu. Izuzmu li se jezični otoci, može se reći da granice bavarskoga dijalekta leže na jugu, istoku i sjevero-istoku pored Italije, Slovenije, Mađarske, Slovačke i Češke Republike. Na području Švicarske nalazi se komuna *Samnaun* gdje se koristi bavarski dijalekt. Na zapadu bavarski dijalekt graniči sa aleman-skim i švapskim dijalektom.

Budući da bavarski dijalekt važi za zatvoreni blok, ne samo u očima svojih govornika već i u očima lingvista, s tendencijom ujedinjavanja, istraživanja se sve više usmjeravaju ka istraživanju bavarskih jezičnih izraza koja mogu poslužiti i za ograničavanje od ostalih dijalekata npr.: *es-ih*r, *enk-euch*, *Pfinztag-Donnerstag*, *Ergetag-Dienstag*, *tengg-links*, *Kirchtag-Kirchweihfest*, *Fasching-Faschnacht*. Unutar bavarskoga dijalekta razlikujemo južnobavarski i srednjobavarski dijalekt. Već smo napomenuli da sjevernobavarski dijalekt pripada sjeverno-gornjenjemačkome dijalektu. Osobitosti južnobavarskoga dijalekta koji se koristi i

u Tirolu u odnosu na srednjobavarski su: zadržavanje nastavka *-en* u npr. *ma-chen* prema srednjobavarskom *ma-che*, zadržavanje razlike između dentala *d* i *t*, guturalni afrikat *kch* u *Kchnecht* prema odgovarajućem srednjobavarskom *Gnecht*.

Jezično-povjesna pozicija bavarskoga dijalekta prema susjednim dijalektima obilježena je upadljivim zajedništvom ovoga dijalekta sa zapadno gornjenjemačkim i alemanskim dijalektom, što omogućava da se svi nazovu zajedničkim imenom: gornjenjemački dijalekt. Ova djelimično i danas uočljiva zajedništva imaju korijene u 8. stoljeću. Glavno zajedničko obilježje gornjenjemačkoga dijalekta je odbijanje da se prime novi jezični izrazi i pojmovi koji su se formirali unutar srednjenjemačkoga i franačkoga dijalekta, npr. zadržavanje *uo* i *ie* u *Bruoder* i *Brief* za razliku od srednjenjemačkog dijalekta *Bruder* i *Brief*.

Pored pomenutih zajedničkih osobina, postoje i razlike unutar gornjenjemačkog dijalekta. Te riječi su mogle nastati na različite načine.

Moglo se raditi o jezičnim pojmovima koji su izvan bavarskoga dijalekta izbačeni i opstali samo u bavarskom dijalektu. Drugo tumačenje bi bilo da su ti pojmovi prvo našli primjenu na tzv. *Isar-Donau pojasu* od Beča preko Passaua i Regensburga pa do Münchena i onda se iz tih centara proširili na ostala područja bavarskoga dijalekta. Osim toga, postoje i riječi koje se mogu promatrati kao posuđenice iz istočnogermanskoga jezika, poput *Pfinztag*, *Ergetag*, *tengg*, *Fasching*.

I dok su se novine sa pomenutog pojasa pokušavale probiti na cijelo područje bavarskoga dijalekta, javljalo se sve više protivnika širenju takvih pojmova. Prije svega u Tirolu i u južnoj Austriji dolazi do suprotstavljanja novinama koja su se sve više afirmirala na *Isar-Donau pojasu*. Tako je došlo do stvaranja dvaju suprotnih struja unutar bavarskoga dijalekta: srednjobavarska i južnobavarska.

U zapadnome dijelu Austrije, na uskom pojasu između Lecha i Isara pa do Dunava vladaju južnobavarski odnosi. I na sjeveru Austrije novine nisu uspjele naći primjenu. Tako se *vokalno l* u *Hoiz* upotrebljava u središnjem dijelu Austrije, odnosno na *Isar-Donau pojasu* dok je cijela periferija ostala pri pisanju slova *l*.

4. Zaključak

U ovom radu bilo je riječi o dijalektima na njemačkome govornom području, prije svega o dijalektima prisutnima na području Austrije. Ukazali smo na neke razlike njemačkoga jezika u Austriji i njemačkoga jezika u Njemačkoj, na razlike između bavarskoga dijalekta i susjednih dijalekata, ali i na razlike unutar samog bavarskoga dijalekta.

5. Bibliografija

1. Lexikon der germanistischen Linguistik; Hans Peter Althaus, Helmut Henne, Herbert Ernst Wiegand; Max Niemeyer Verlag Tübingen; 1980;
2. Österreichisches Wörterbuch; ÖBV Pädagogischer Verlag Wien; 1990;
3. Dialektologie; Hermann Niebaum; Max Niemeyer Verlag Tübingen; 1983.

Novi historizam

1. Uvod

Novi historizam nastao je kao reakcija nagomilanoga nezadovoljstva unutar određenih struktura književnih teoretičara i nastavnika engleske književnosti. Oni su bili prije svega nezadovoljni tumačenjima književnosti koje su davale tadašnje vodeće formalističke i dekonstruktivističke škole. Formalistička škola se zalagala eksplicitno i decidno za samostalnost i samoreferencijalnost književnoga diskursa, te je težište proučavanja književnoga teksta bilo na formalnim kompozicionim principima i tehničkim stilskim sredstvima (stil, zvuk, stih, ritam, metrika). Po formalistima, glavna je zadaća književne znanosti bila analiza forme, a odbacivali su sve druge kriterije (biografske, psihološke, ideološke, sociološke).¹

Nakon proglašene smrti samoga autora, izuzimanja izvantekstualne stvarnosti, objavljivanja dominacije teksta i znaka, formalisti su se našli pred zidom koji nisu mogli prevazići. U tom trenutku se javlja novi historizam koji vraća važnost autoru i izvantekstualnom kontekstu i uspijeva dati odgovore na izazove modernoga doba koje formalisti nisu bili kadri dati.

U prvi se plan ponovno vraća kulturološka pozadina i povijest. Povijest gubi esencijalističku vigoovsku obojenost. Ona se više ne shvaća kao trajni napredak ljudske rase od barbarstva do sadašnjega trenutka prosvijećenosti i humanosti. Po novim historicistima povijest gubi kontinuitet i shvaća se kao niz disparatnih, međusobno odvojenih epoha koje se hijerarhijski ne nadovezuju jedna na drugu.

Pripadnici novog historizma nisu mogli prihvatiti činjenicu da književna djela postoje kao neovisni entitet koji nema nikakve veze sa povijesnim kontekstom u kojem su nastala.

Isto tako, novi historizam predstavlja određeni teorijski zaokret u odnosu na stari historizam koji književna djela vidi kao zrcalo koje preslikava društveno-političke odnose renesansnoga perioda, kao i svjetonazore koji su bili immanentni svim pripadnicima određene društvene zajednice u nekom povijesnom trenutku.

¹ Gero v. Wiilpert. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner, 1989.

U uvodnome članku posebnoga broja časopisa *Genre* posvećenoga engleskoj renesansnoj književnosti, američki književni kritičar Stephen Greenblatt ističe da je njegov i cilj njegovih kolega istomišljenika koji su se okupili na sličnoj platformi teorijskih postavki da ponovno analiziraju renesansna književna djela i promisle kako se ona uklapaju u tadašnje društvo.²

Mnogi teoretičari književnosti su prvotno reagirali sa oduševljenjem, jer su smatrali da je to jedinstveni pokret koji će dati odgovore na niz otvorenih pitanja u književnosti. Njihovo oduševljenje je splasnulo, a zapanjenost i razočarenje se povećalo kada je Greenblatt o novom historizmu ustvrdio da on ne nudi niz homogenih metodoloških pristupa, nego da je to heterogen pristup književnosti koji ima veoma širok dijapazon interesovanja. Rainer Basner i Mario Zens u svom teorijskom djelu "Metode i modeli znanosti o književnosti" smatraju da je novi historizam integrativna mješavina čiji sastavni dijelovi potječu iz raznih teorijskih polja. Po njihovom mišljenju postoji više faktora koji su dali teorijsku podlogu ovoj metodi. Između ostalog trebali bis spomenuti Foucaultovu teoriju diskursa i Geertzovu kulturnu hermeneutiku.³

Novi historičari uviđaju da su književna djela povijesno uvjetovana (ne u smislu staroga historizma, gdje književno djelo vjerno odražava dominantno mišljenje vladajuće klase), ali isto tako književna djela aktivno sudjeluju u stvaranju konteksta iz kojeg su proizašla. Književnost se ne smatra sekularnim produktom primarnoga povijesnog događanja, niti autonomnom estetskom jedinicom, nego entitetom koji naizmjenično igra ulogu subjekta i objekta dešavanja.

Nekoliko je bitnih događaja koji su generirali pojavu ove književne metode: sveučilišta u Americi bivaju otvorena za razne skupine koje su do tada imale marginalno značenje (homoseksualce, žene, strance). Njihovo iskustvo i tumačenje povijesnih događanja je bilo neosporno različito u odnosu na tumačenje vladajuće i dominantne ideologije bijeloga, anglosaksonskog muškarca. Njihova dotadašnja marginalnost omogućila im je drugačije iskustvo društvenoga događanja.

Mnogi od vladajućih autoriteta generacije novih historičara rasli su i stasali tijekom turbulentnih i uzavrelih 60-ih godina prošloga stoljeća, u vrijeme ženskih pokreta i feminizma. Ove razne teorije i dešavanja su imali različit utjecaj na teorijska previranja 60-ih i 80-godina, prevashodno se taj utjecaj ogledao u prevazilaženju vladajućega esencijalističkog pogleda u konstituiranju značenja. Esencijalisti su smatrali da postoji jedna esencija, bit koja se poput crvene niti provlači kroz povijesno dešavanje. Nakon pojave novog historizma težište je prebačeno na kontekstualno konstituiranje značenja, gdje značenje

² Stephen Greenblatt. Uvodni esej: "The Forms of Power and the Power of the Forms in the Renaissance". *Genre*, 15, 1-2, 1982, 3-6.

³ Rainer Basner / Mario Zens: *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2002.

konstituiraju društveno-povijesna situacija i ono nema neku transcendentnu, esencijalnu prirodu.

Feministički pokret osporio je totalitarne pristupe u tumačenju književnosti i književnih epoha. Stari historizam je volio monološke pristupe u tumačenju ideologije nekog društvenoga razdoblja. Pod monološkim pristupom se podrazumjeva stav da je jedno društveno razdoblje bitno određeno jednom vladajućom ideologijom koja konstituiraju književni i društveni diskurs. Tako stari historičari uobičajavaju na totalitaran način govoriti o strujanjima u datoj povijesnoj epohi, implicirajući da su svi sudionici date povijesne epohe razmišljali na isti ili sličan način, negirajući pri tome sve specifičnosti razmišljanja i osjećanja marginaliziranih i potlačenih društvenih grupacija, kao što su u tadašnje vrijeme bile žene.

Novi historizam posebnu pozornost poklanja ovim skupinama, interesirajući se za njihovo književno stvaranje, negirajući pri tome tvrdnju da književni i kritički kanon sadrži suštinski i sveobuhvatni izbor ljudskog iskustva i književnog izraza.

Novi historizam kao književna metoda predstavlja i određeno okretanje sa jezika kao takvog na povijest, društvo, politiku, sa čim vodeći dekonstrukcionisti i formalisti nisu bili zadovoljni jer je njihov cilj bio razdvajanje diskursa i konteksta, književnosti i povijesti. Oni su ove pojmove shvaćali kao dijametralno suprotne, koji nemaju nikakvog međusobnoga dotjecaja. Jedno od bitnih postignuća novog historizma je ukidanje ove vještački povučene demarkacione crte i uvođenje u praksu teorije o prožimanju i interakciji navedenih pojmova. Ovaj odnos možemo najbolje objasniti sljedećom rečenicom: Povijest je tekstualna, a tekst je historičan.

Ovim kijazmom pokušavamo objasniti da se povijest, ono što mi znamo o povijesnom događanju, temelji na tekstovima i pismenoj predaji koju su pisali također neki ljudi, sa svog stanovišta. Uopće, moderni novi historizam dovodi u pitanje klasično pisanje povijesti, koja u svakoj epohi vidi neki središnji subjekt ili kolektiv, neku snagu koja uvodi red u kaos. Anticipirajući nenazočnost ove više razine nadgradnje, novi historičar se suočava sa obiljem podataka koje mora povezati u smisaonu cijelinu kako bi oni imali povijesnu relevantnost.

On se, dakle, nalazi pred problemom tekstualizacije, kako on može umrežiti sve podatke u razumnu strukturu.

Pisanje povijesti se više ne shvaća kao opisivanje objektivnih činjenica, nego sada postaje vidljivo kojim narativnim i literarnim modelima se povijesničari služe u opisivanju nekoga povijesnog dešavanja. Ovi pripovjedački modeli, preneseni hijerarhijski principi i kategorije koji omogućavaju distinkciju između “važnih” i “nevažnih” podataka, koji uopće omogućuju da se uvede red u povijesno dešavanje, oni su zaboravljeni ili se i sami nalaze na probi ili bivaju dekonstruirani.⁴

⁴ Benedikt Jeßing / Ralph Köhnen: *Einführung in die Neuere deutsche Literaturwissenschaft*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart/ Weimar, 2003. S. 268

2. *Novi historizam i simbolička antropologija Clifforda Geertza*

Clifford Geertz u svom djelu *Tumačenje kulture* pod kulturom podrazumjeva skup “kontrolnih mehanizama, planova, recepata, pravila i uputstava”. On kaže da sustav kodova upravlja onim što mi nazivamo kultura. Geertz pokušava interpretirati sva ostala kulturna dešavanja na isti način kao što interpretira i književna djela.

Pri interpretaciji složenih kulturnih dešavanja on se služi metodom “guste deskripcije”. Svoje shvaćanje kulture Geertz najbolje objašnjava metaforom da je čovjek biće koje se uhvatilo u mrežu označavanja što je sam sebi ispleo, a ta mreža je sama kultura.

Tijekom “guste deskripcije” književna dijela se povezuju sa širokim diskursom čovjekovoga postajanja, sa oblastima kao što su ekonomija, medicina, politika i sl.

3. *Novi historizam i Foucaultov kulturni model*

Središnje mjesto u Foucaultovom kulturnome modelu zauzima binarni odnos dva opoziciona pojma “sadržina” i “subverzija”. Ovaj filozofski pristup se može dovesti u vezu sa određenim ideološkim zaokretom na američkim sveučilištima, gdje sve više iz mode izlazi filozofski pristup svijetu kao mjestu jedinstva, reciprociteta i suglasja, a u prvi plan izbijaju teme razlike, dominacije i otpora.

U Foucaultovoj filozofiji veoma važnu ulogu igra i pojam “moć”. Institucijama moći i vlasti u renesansnoj, elizabetanskoj, srednjovjekovnoj državi jednostavno je bilo potrebno generirati točke otpora kao opravdanje svog daljeg legitimnoga postojanja.

Dosljedno osmišljanje ove tvrdnje dovodi nas do skoro paradoksalne situacije. Država svoje postojanje crpi iz činjenice da želi svoje građane spasiti od izbijanja kaotičnog stanja, kriminala, korupcije, itd. Istodobno je ta ista država upućena na postojanje kriminalaca i onih ljudi koji je žele srušiti kao alibi svoga daljeg kontinuiteta.

Moć nema, po Foucaultu, karakter grupirati se u jednu središnju točku nego je njena priroda da proizilazi iz svake točke, iz svakoga ljudskog akta. Isto tako, ne postoji niti neka središnja točka otpora. Budući da moć nije monolitna, to nije niti otpor.

4. *Novi historizam i neki drugi teorijski pristupi*

Budući da novi historizam nema jasno profiliranu teorijsku koncepciju, mnogi ga dovode u svezu sa različitim teorijskim pristupima, kao što su kulturni materijalizam, feminizam.

Sa kulturnim materijalizmom novi historizam dijeli stanovništvo o problemu interpretiranja povijesnoga dešavanja, tj. koliko mnogo svaki povijeničar projicira sebe i svoje svjetonazore kada se upušta u tumačenje povijesnoga događanja. Povijest nam nije data u svom autentičnome materijalnom obliku. Mi tumačimo povijest na osnovu tekstualnih zapisa koji su opet pisani od nekih ideološki obojenih autora.

Kulturni materijalizam vidi polje svoga istraživanja u djelovanju marginaliziranih grupa i želi ukazati na njihovo postojanje. Tu je temeljna razlika u odnosu na novi historizam koji se ponajviše koncentrira na stvaranje i agiranje vodećih društvenih slojeva u renesansnoj epohi.

Novi historizam pokazuje i drugačije shvaćanje povijesti u odnosu na marksizam čiju filozofiju povijesti možemo ubrojati u skupinu monolitnih, totalizirajućih teorija. Po shvaćanju marksista, kroz cijelokupno povijesno dešavanje prolazi jedna esencija. Oni pod poviješću podrazumjevaju "niz načina proizvodnje i redosljed i sudbinu raznih društvenih formacija". Određeni feministički teoretičari, poput Judith Lauder Newton, tvrde da su problemi koje novi historizam obrađuje već artikuliarni u ženskim diskursima. Feministički teoretičari povijesti su javno naglašavali u kojoj mjeri su znanje, pa čak i povijest po svojoj prirodi uvjetovani specifičnim društvenim položajem i pripadnosti određenome rodu, te da je svaka tvrdnja o objektivnosti prikazivanja povijesnoga događanja na neki način veoma relativna i subjektivna. Središnje mjesto feminističkoga književnog, ali i svakoga drugog diskursa, zauzima stajalište da ideje, predodžbe koje mi stvaramo u privatnosti našega razuma imaju ogroman utjecaj na naš život. One su projicirane u državnim institucijama, privatnom životu i šarolikom spektru ljudskoga djelokruga. Prema ovom shvaćanju, inferiornost žena je ideološkoga podrijetla. Ali, noviji feministički radovi pokazuju da žene raspolažu sa dva uporišta moći: seksualnost i reprodukcija. Ono što feministička povijest zamjera novom historizmu je činjenica da ne poklanja dovoljnu pozornost ženama u svom konceptualnom pristupu, iako su žene uvijek činile polovicu čovječanstva.

5. Greenblattovo poimanje kulture

Za razliku od vladajuće definicije kulture koja je pod pojmom kultura shvaćala onu kompleksnu sveukupnost koja obuhvaća znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, običaje i sve druge sposobnosti i navike, Greenblatt pravi bitan iskorak i suprotstavlja se ovoj statičnoj i totalitarnoj definiciji kulture.

Za njega kultura predstavlja skup restrikcija i mobilnosti.

Svaka kulturna zajednica ima određeni skup mehanizama kojima pojedinca nastoji privoliti da se kreće unutar tih nevidljivih međa. Odbijanje pojedinca da se ponaša u skladu sa tim ograničenjima dovodi do njegove izolacije i kazne koja se ne mora po svaku cijenu očitovati u drastičnim kaznama, kao što su to pro-

gonstvo ili smrtna kazna. Ljude koji se ne drže ovih restrikcija, kulturna zajednica kažnjava mnogo suptilnijim sredstvima kao što su ogovaranje, snishodljivi smiješak koji u sebi nosi klicu prezira itd.

Skup mehanizama kojima se kontrolira pojedinac je veoma bitan. Nepostojanje ovih ograničenja bi po nekim autorima dovelo do pojava anarhije, kaosa i pobune.

Greenblatt nastoji također shvatiti bitnu vezu između literarne produkcije i kulturnoga diskursa koji se u jednom bitnom dijelu i konstituira u samome književnom djelu.

Književna djela su kroz povijest uvijek bila nositelji duha vremena u kojem su nastala, ona se nikad ne mogu odvojiti od kulturnoga i društvenoga diskursa u kome su nastala.

Ako neko djelo, kao što to čine formalisti, čitamo neovisno od njegovoga kulturnog konteksta, to može dovesti do njegovog neshvaćanja.

Kultura, osim što fungira kao restriktivna tvorevina, posjeduje također karakter mobilnosti. U prvi mah se ova dva pojma, restrikcija i mobilnost, mogu učiniti jedno drugom proturječni, isključivi ili dijametralno suprotni. Restrikcija ili ograničenje čini se da imaju značenje statičnosti, a mobilnost dinamičnosti. Ali tek u međusobnom prožimanju i interakciji ova dva pojma Greenblattovo poimanje kulture može imati uspjeha. Društva koja idolski obožavaju ograničenja se moraju pomiriti sa određenom dozom mobilnosti, ukoliko se žele reproducirati od generacije do generacije. S druge strane, i društva koja visoko cijene mobilnost moraju se povinovati određenim ograničenjima u cilju svog daljega opstanka.

Mobilnost je karakteristična i za književno stvaralaštvo. Ako pođemo sa premise koju nam daje Roland Barthes u svom djelu "Autorova smrt", a koja glasi da je svaki književni tekst tvorevina napravljena od citata koji su iskinuti iz bezbrojnih područja kulture, onda shvaćamo što to znači za književnoga stvaratelja. Mobilnost se u književnosti ispoljava u vidu kulturološkoga posredovanja i razmjene. Greenblatt tvrdi da mnogi umjetnici za koje mi mislimo da nose aureolu originalnosti nisu ništa drugo do uspješni mislioci koji imaju veličanstvenu sposobnost kombiniranja i stvaranja varijacija na već postojeće teme. Sve je već rečeno, sve što mi doživljavamo, netko je već doživio.

U vrijeme pojavljivanja Greenblattovog novog historizma, kojeg on radije naziva poetika kulture, na američkim sveučilištima su postojale različite tendencije u tumačenju književnih djela.

Jedna struja je shvaćala književnost kao zrcalo koje nam daje koherentnu sliku svijeta u kojoj je književno djelo nastalo.

Druga tendencija je shvaćala književnost kao zagonetku. Zagonetka se trebala rješavati tako što bi se književno djelo i glavni likovi čitali u odnosu na povijesno dešavanje i na likove u zbiljskome životu koji su poslužili kao model.

Ovim statičnim i nemaštovitim pristupima Grinblat suprotstavlja svoje viđenje procesa formiranja individue u engleskoj renesansnoj, elizabetanskoj državi. On polazi od činjenice da su različite institucije (crkva, renesansna država, imperijalna politika) i uporišta moći imale različite interese. Pojedinaac se određivao u društvu tako što se priklanjao jednoj ili drugoj soluciji. Postajući član jednoga ili drugoga tabora on je primao društveni kod date institucije. Individua se dakle definirala priklanjajući se jednoj opciji, a istodobno se distancirala u odnosu na druge vidove društvenog organiziranja.

U takvim se okolnostima gubi svaka nada u postojanje nesputane subjektivnosti jer se čovjek svodi na zbir ili rezultat odnosa moći u jednoj otužnoj političkoj konstelaciji. I književna djela su se nalazila u službi ideologije. Veoma je važno prema tome razumjeti širi društveni kontekst unutar kojega su ona nastajala.

Jedna od metoda novog historizma je i Geertzova “gusta deskripcija”. On povezuje različite sfere ljudskoga postojanja: ekonomiju, medicinu, rudarstvo, pravo, školstvo itd., a sve u cilju povezivanja i objašnjavanja međusobnoga utjecaja kojeg jedno na drugo imaju kultura i književnost. Novi historizam želi prikazati na koji način se društvo i kultura kaotično isprepliću.

Ono što na neki način fascinira pripadnike novog historizma su i pojmovi “cirkulacija”, “pregovaranje” i “razmjena”. Njih impresionira cirkuliranje društvenih vrijednosti kao što su recimo muškost i ukus pri namještanju stana. Muškost je jedna od društvenih prednosti koja nije data nekom muškarcu zauvijek, nego je on mora iznova dokazivati. Čak je i naš identitet u neprestanom previranju između pozicije muškarca i žene, ali je društvo restriktivni faktor koji na-građuje pojedince koje se odluče za jedan identitet, a kažnjava neodlučne pojedince.

Greenblatt ukida razliku između gospodarstvene i negospodarstvene sfere života, imputirajući čak i najpožrtvovanijim aktima ljudskoga postojanja materijalnu obojenost.

6. Foucaultova analiza diskursa

Nakon što se izgubila funkcija totalitarnoga subjekta koji je hegemonizirao povijesno dešavanje i davao mu monološke obrise, povijesničari koji zastupaju novohistorijski pristup nalaze se pred nedoumicom kako da izvrše selekciju važnih podataka između onih koji su manje važni.

Najvažnija metoda za strukturiranje ovoga materijala je pojam diskursa onako kako ga Foucault razumije. Diskurs ima funkciju da uspoređuje i povezuje predmete iz različitih medija i područja. Ova područja su po Foucaultu različiti segmenti kulture (književnost, gramatika, razne discipline itd.). Diskursi se

mogu naći u različitim medijima i time oni stvaraju bitne veze koje omogućavaju povijesničaru da iz jednog medija preskače u drugi.⁵

Tekst konstituira bezbroj diskursnih veza koje ulaze u njega i ukazuju čitatelju na druge bitne veze u jezičnoj ili izvanjezičnoj stvarnosti.

Tekstovi se sastoje od diskursa, ali se isto tako i diskursi sastoje od tekstova. Pojam diskursa omogućuje shvaćanje pojma intertekstualnosti.

Pod pojmom intertekst podrazumijeva zajednički naziv, uzajamne i referentne odnose konkretnoga književnog teksta prema mnogostrukosti konstitutivnih drugih tekstova, drugih tekstualnih struktura ili semiotičkih kodova.⁶

Sama egzistencija diskursa podrazumijeva da su dati određeni iskazi, i da su oni unutar povijesti na manje ili više manifestan način utjecali na historijsko dešavanje. Promišljajući dosljedno postulate koje je postavio Foucault, Greenblatt se nadovezuje na njegovu shvatanje diskurzivne analize i uvodi poslije dužega vremena i socijalnu energiju u književno stvaralaštvo. Nakon njegovoga teorijskog iskoraka književna djela engleskog renesansnog perioda se čitaju kao rezultat posuđivanja, kolektivnih procesa razmjene i uzajamnog posuđivanja.

Foucault prikazuje veoma ilustrativno kako funkcionira teorija diskursa na praktičan način.

On uzima primjer banane i anticipira metode koje bi neki kulturolog za nekih stotinu godina mogao koristiti za tumačenje diskurzivne isprepletenosti glede ove voćke. Mnogo raznih diskursa se isprepleće kod ovoga voća: npr. tu se radi o kori koja, kad se nađe negdje na podu, može prouzročiti veoma ozbiljne povrede ljudi; muška seksualnost; simbol kapitalizma itd.

7. Engleska renesansna književnost

I prije novog historizma su književni kritičari sagledavali povijesno-političke okvire unutar kojih je neko djelo nastalo. Novi historizam je postao toliko atraktivan i zbog činjenice da se nadovezivao na suhoparni formalizam koji se bavio samo imanentnim karakteristikama nekoga djela, ne uzimajući u obzir njegove reference.

U Americi i Engleskoj se, osim toga, ophodilo prema Shakespeareovim djelima kao prema artefaktima koji imaju vječnu vrijednost, a da se dovoljno pozornosti nije poklanjalo činjenici da su ta djela proizvod određenoga povijesnog trenutka. Novi historicisti su se suprotstavili tvrdnji da su književna

⁵ Moritz Baßler: *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*. Zweite Auflage. A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2001.

⁶ Gero v. Wilpert. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner, 1989

djela renesansnog perioda iskinuta iz svoga društvenog konteksta, i da kao takva nemaju nikakvoga dodira sa kulturološkom pozadinom.

Što se tiče renesnasne epohe, ona je dugo vremena bila konstituirana po predodžbi koju je imao njemački teoretičar književnosti Burkhart: opisao ju je kao doba otkrivanja čovjekove individualnosti, njegovog ponovnoga rođenja i izbavljenja iz okova kršćanske misli. Moderniji teoretičari tvrde da se renesansa mora promatrati kao književna epoha koja se nalazi između dva monolitna, totalitarna pravca. Ta dva pravca u povijesti zapadnoeuropske filozofske misli i duhovnog opredjeljenja su bili kršćanstvo i racionalizam. Oba ova stajališta su posjedovala monolitnu, esencijalističku misao o ustrojstvu svijeta. Kršćanska teologija je smatrala da je smisao čitave povijesti očekivanje ponovnoga dolaska Spasitelja Isusa Krista, te je njeno shvaćanje povijesti bilo dosta pravolinijsko. Na drugoj strani se nalazio humanizam sa svojom vjerom u dobrotu koja je immanentna svakom ljudskom stvorenju.

Novi historizam je svim silama nastojao negirati ovakvo esencijalističko shvaćanje povijesnoga dešavanja, te je ustvrdio da ne postoji kontinuirana povijest, ona je diskontinuirana. Isto tako ne postoji neka esencijalistička, transcendentna ljudska priroda. Individua se konstituira samo kroz društveno-povijesnu praksu. Čovjek postaje čovjekom tek u sudaru sa preprekama, vladajućim stavovima i normama određenoga kulturno-povijesnoga trenutka.

Da bi se razumjela programska orijentacija novog historizma, potrebno je razjasniti poziciju i definiciju čovjeka u cjelokupnome dešavanju. Spomenuto je već da čovjek nema neku transcendentnu bit koja nije proizvod sila određenog društvenoga trenutka. Po novim historicistima čovjek ne postoji prije konteksta, tek unutar konteksta on biva konstituiran kao ljudsko biće.

Mi također nemamo dodira sa historijom u njenom autentičnom obliku. Ono što je prošlo ne može se doživjeti osjetilima, ono se može samo pročitati u tekstualnim zapisima iz ovog razdoblja. Postavlja se i problem tumačenja povijesnoga dešavanja, onoga što je prošlo. Svaki puta kada pokušavamo tumačiti neki povijesni događaj, projiciramo naša shvaćanja vjerovanja i želje u prošlo događanje, stvarajući na taj način vještački privid kontinuiteta između prošloga i sadašnjega.

Po novim historicistima, moramo napustiti stajalište o mogućnosti objektivnoga spoznavanja povijesti i pomiriti se sa činjenicom da mi uvijek nastupamo sa ideološki obojene perspektive. Oni zaključuju da je čovjek konstrukcija, a ne esencija i da se mi, proučavajući povijest, nikada ne možemo osloboditi sadašnjosti koja se nalazi u interaktivnom procesu sa prošlosti koja je predmet proučavanja.

Naša pozicija uvijek je određena u neku ruku prošlim, mi smo rezultat interakcije sadašnjega i prošlog, a čovjek može tek onda valjano suditi o nekim dešavanjima kada se nalazi izvan njih.

Povijest je prema ovim kritičarima objektivno nespoznatljiva, ona ne postoji, ona se stvara. Ona je rezultat sačinjen od tekstualiziranih tragova prošloga dešavanja. Među nekim profesorima književnosti postoji namjerna ili nenamjerna intencija da se previše oslanjaju na povijest koja po nekim izvorima krije niz pozitivističkih uporišta. Ona nekim književničarima daje privid lažne sigurnosti, tako da svu šarolikost moguće interpretacije nekoga književnog djela, svu njegovu neprozirnost, pokušavaju izravhati pomoću referiranja na sigurni povijesni kontekst. Time oni čine medvjedu uslugu književnosti svodeći je na mimetički objekat, tj. funkciju podražavanja stvarnosti. Upravo tu se novi historicisti sukobljavaju sa tendencijom davanja prednosti povijesti u odnosu na književnost i kažu da se književnost mora ubrojati u kreativne snage povijesti.

8. *Greenblattova konstrukcija Shakespeareovog životopisa*

“Autor je mrtav”, tvrdnja je koja se veoma često provlači u diskursu novih historicista. Nakon ove smrti autora, dolazi se do paradoksa prema kojem ne postoji osoba koja je napisala neko djelo, a djela se nisu mogla sama napisati. Greenblatt i novi historicisti na ovom mjestu uvode pojam kolektivnoga autora, kao što je to bio Shakespeare koji je inkorporirao vladajuća duhovna strujanja elizabetanskog doba. Po mišljenju Sigfrida Löfflera,⁷ Greenblatt se puno manje interesirao za povijesnu osobu Shakespearea koji je bio sin obučara, glumac i teatrolog na Stratfordu, a puno više za cirkuliranje socijalne energije između politike, kazališta i religije.

Što se tiče Shakespeareova života, mora se reći da nije ostalo dovoljno pisanih tragova da bi se mogao pouzdano utvrditi njegov životopis, a i ono što znamo o njemu (da je bio trezven mladić iz provincije) ne potkrepljuje u dovoljnoj mjeri njegov dokazani talent. Budući da ne postoji dovoljno manuskripata i bilježaka koje svjedoče o Shakespeareovu životu, Greenblatt se poslužio jednom ne toliko originalnom metodom. On je krenuo od njegovih djela, pokušavajući u njima naći određene autobiografske crte. Zaključio je da motivi u nekim djelima ne potječu samo iz nekih drugih djela antičke književnosti, nego i iz situacija koje je on doživio. Njegova komedija “San ljetnje noći” je prožeta autobiografskim momentima i izvire iz privatno-osobnih krugova njegovoga bitka. Greenblattova teza o rekonstrukciji dijela Shakespeareovoga životopisa je prihvatljiva iz nekoliko razloga. U navedenom djelu su prisutne aluzije na narodne običaje, barbarske tekovine, seljačke mitove i legende. Nadalje se detaljno opisuje svijet zanatlija i obučara, svijet u kojem je mladi Shakespeare odrastao.

Sam životopis koji je nastao na ovakav način se bazira na velikom broju spekulacija, pretpostavki, hipoteza, tvrdnji i slutnji. Greenblatt i sam priznaje da

⁷ Sigfrid Löffler. „Klassiker aller Klassiker“. *Literaturen*, Friedrich Berlin Verlag, 1-2, 2005.

se pri ovakvoj rekonstrukciji Shakespeareovoga života mora dati sloboda mašti i da se čitatelj mora vježbati u spekuliranju.

Veoma bitno mjesto u ovakvoj rekonstrukciji Shakespeareovoga života zauzima i postavljena teza da je Shakespeare mogao biti katolik. Ta teza implicira i određene premise koje bi mogle vrijediti za njegov životni put. U njegovo vrijeme su vladali religiozni ratovi, ljudi su proganjani zbog svoje konfesionalne pripadnosti, te je Shakespeare morao, ako je bio katolik, razviti obrambene mehanizme koji su mu omogućili da se drži izvan religioznih previranja. Svakodnevno su u Londonu Shakespeareovoga doba ljudi ubijani zbog političke ili religiozne nepodobnosti, te ga je to naučilo prikrivati svoj identitet. Osim toga, pojam religioznoga fanatika je bio za Shakespearea neshvatljiv. U svojim djelima prikazuje široki dijapazon raznih karaktera, ali nikada ne prikazuje sretne surpužnike i religiozne fanatike.

9. Forma moći i moć forme u engleskoj renesansnoj književnosti

Kada je u praskozorje Essex-pobune u Londonu izvedena predstava o padu i ubojstvu engleskoga kralja Richarda II, engleska kraljica Elisabeth je u tome vidjela zlokobno znamenje koje je trebalo poslužiti za mobilizaciju širokih narodnih masa i biti ujedno uvertira za svrgnuće njezinoga režima. Po Greenblatovu mišljenju, kraljica je bila umislila da je ovo djelo reprizirano petnaest puta u gradskom kazalištu i da je neko platio debele gaže glumcima koji su u predvečerje ovog ustanka više puta igrali ovu predstavu, iako svi službeni dokumenti govore o tome da je djelo izvedeno samo jedanput. Ona je do tog trenutka javno branila kazalište pred onima koji su govorili da se u utrobi ovoga veoma moćnog medija kriju sile koje na zavodljiv i korumpiran način djeluju na društvo, jer je u tome vidjela samo bezazleni vid pražnjenja socijalnih frustracija.

Po mišljenju nekih teoretičara, njezin strah je bio bezrazložan, jer ako se ovo djelo i poruka koja iz njega slijedi sagleda u cjelosti, onda se prije može reći da je ono apoteoza vječnoj opstojnosti njezine vladavine i legitimitetu vladara.

To je međutim nikako nije moglo utješiti, jer je u takvom povijesnom momentu i okruženju izvedena predstava u kojoj se prikazuje svrgnuće jedne legalno izabrane vlasti. Kraljičina reakcija nedvosmisleno pokazuje da one ne misli da su kazalište i stvarni život odvojeni entiteti koji nemaju nikakav međusobni utjecaj. Čak, štaviše, ona svojim agiranjem pokazuje kako misli da se književnost i društvo, tekst i kontekst međusobno uvjetuju i da oblikuju jedan drugi na aktivan način. Postavljanje ove predstave u takvom momentu prevazilazi granice autonomije umjetničkoga djela i aktivno se miješa u društveno događanje. Po njezinom uvjerenju, ova se predstava održala samo jedanput pod okriljem kazališnoga prostora, a ostale su se predstave održavale pod vedrim nebom i na ulici, čime je dobiveno na efektu realnosti, a estetsko djelovanje je pro-

tjerano u drugi plan. Napuštajući teatarske daske, djelo je postalo politički agitator koji aktivno sudjeluje u oblikovanju političke stvarnosti.

Jedna od bitnih tema je također fenomen samooblikovanja, tj. formiranja samog sebe. Renesansa važi inače kao veoma liberalna epoha u kojoj je do izražaja došlo pravo čovjeka da oblikuje svoj život po svome slobodnom nahođenju. Međutim, tu je postojalo znatno više restrikcija za autonomno oblikovanje samoga sebe.

Na prvom mjestu se nalazila crkva koja je, iako oslabljena, zadržala dovoljno moći da pojedinca ponovno vrati u vrstu. Država i obitelj su igrale značajnu ograničavajuću ulogu.

Tek pojavljivanjem avantgarde možemo reći da je došlo do mogućnosti slobodnoga formiranja svakog pojedinca. Svakom je ostavljena sloboda da prema svojim željama oblikuje svoj osobni unutarnji identitet.⁸

U 16. stoljeću dolazi se do spoznaje, po uzoru na antičku misao, o mogućnosti manipulacije pri formiranju ljudskog identiteta. Dotadašnja vladajuća kršćanska misao je zastupala stajalište da ljudi ne bi trebali koristiti poluge i mehanizme za formiranje samoga sebe jer uvijek završava katastrofalno kada čovjek pokuša manipulirati svojim identitetom. Ako čovjek bude usprkos tome radio na oblikovanju samog sebe, to bi za rezultat imalo da završi kao ljudska olupina.

Kršćanska misao je kao uzor prema kojemu bi se trebali oblikovati navodila Isusa Krista koji je za sve ljude umro na križu. Njegov život bi po crkvenim mišlicima trebao poslužiti kao uzor za oblikovanje čitave kršćanske zajednice.

Diskurs roditelja i učitelja jako utječe na oblikovanje identiteta mladoga naraštaja, pa kada govorimo o formiranju identiteta, ne bi valjalo zaboraviti niti ovaj segment

Pozornost koju smo poklonili diskursu formiranja identiteta pojedinca nije nikako slučajna. Oblikovanje ljudskoga identiteta ukida razliku između književnosti i društvenoga života jer oba ova na prvi pogled suprotstavljena entiteta na jednak način utječu na naše "Ja".

10. Poetika kulture

U novom historizmu se mora razviti izvjesna poetika kulture, uvod u diskurs dekodiranja kulturnih fenomena.

⁸ Moritz Baßler: *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*. Zweite Auflage. A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2001.

Usprkos aluzijama na pravila koja inkorporira svaka poetika, ne teži se normirajućem kutu promatranja, nego je to otvorena spoznaja raznih načina na koji se manifestira kulturno dešavanje.⁹

Cilj novoga historicizma, odnosno poetike kulture je da se utvrde odstupanja od ustaljene strukture epohe i hijerarhije između književnih rodova. Predmet interesiranja poetike kulture nisu samo pismeni tragovi književnoga stvaranja. Ogromna pozornost se poklanja i slikama, spomenicima koji se na izvjestan način pokušavaju objasniti pomoću književnosti, tj. oni se podvrgavaju istim kriterijima koji se primjenjuju na književnost. Povijesna svjedočanstva se pojavljuju kao materijal. Kao što smo već spomenuli, ogromna pozornost se poklanja skoro svim segmentima čovjekova postojanja, ali se u žiži interesovanja nalazi književni tekst koji se shvaća kao proces uzajamnoga uzimanja i davanja. Kao primjer se navodi i proslavljeni engleski književni stvaratelj Shakespeare za kojega se kaže da je mnogo manje originalan nego se to misli. Shakespeare je bio veliki jezični virtuoz, ali je teme za svoja djela, po nekim autorima, pozajmljivao iz antičke književnosti. On nije mogao mnogo toga novog reći jer je do njega bilo sve rečeno. Njegova genijalnost se sastoji u lucidnome daru za kombinatoriku. Svako književno djelo nije ništa drugo nego tkivo koje sačinjavaju diskursi i citati iz šarolikoga spektra čovjekovog bitka. Unutar svakog književnog djela agira i socijalna energija kao vjerni pratitelj svakog procesa razmjene. Kroz tekstove i u tekstovima postaju vidljive socijalne veličine, institucije i skupine.

Poetika kulture proširuje ciljano polje svoje analize na različita područja ljudskoga izraza: promidžbeni program, likovnu umjetnost, film, televiziju, modu, arhitekturu, trivijalnu literaturu, subkulturalne fenomene,... kao manifestaciju jedne kulturološke cjeline. Cilj ovakvoga pristupa, za razliku od semiotike koja se također bavi neknjiževnim artefaktima sa stanovišta književnosti, jeste obuhvaćanje višeslojnoga kulturnog bitisanja.¹⁰

Njemački teoretičar književnosti Baßler je u svom teorijskom djelu objavio prerađeni esej Montrosea koji citirajući jednog od najvećih zastupnika formalizma i dekonstruktivizma najbolje objašnjava kakvu revolucionarnu novinu poetika kulture nudi u odnosu na zastarjele formalističke pristupe.¹¹

Poetika kulture napušta općinjenost dekonstruktivističkih pristupa teorijom (jezikom) i pravi zaokret prema povijesti, kulturi, politici, državnim institucijama, socijalnom kontekstu i materijalnoj nadgradnji. Naglasak se u velikoj mjeri

⁹ Rainer Basner / Mario Zens: *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. Erich Schmidt Verlag, Berlin, ²2002.

¹⁰ Mario Klarer: *Einführung in die neuere Literaturwissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999. S. 28

¹¹ Moritz Baßler: *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*. Zweite Auflage. A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2001.

stavlja na reciprocitet i interakciju književnoga djela i društvenoga konteksta. Društveno se prihvaća kao ono što je uvjetovano diskursom, a diskurzivno kao nešto što je uvjetovano kontekstom.

Renesansna književna djela se počinju sagledavati u njihovom odnosu ne samo prema tadašnjim, njima suvremenim književnim rodovima i vrstama, nego u odnosu prema širem društvenome diskursu. Poetika kulture predstavlja novo sagledavanje u odnosu na pojam intertekstualnosti koji zauzima središnju poziciju u njejoj teorijakoj strukturi. Poetika kulture nadalje napušta i petrifički pristup statičnome pojmu epohe i dijakronijskom pristupu povijesti. U odnosu na isključivu formalnost pristupa dekonstruktivista, poetičar kulture sagledava kako formalne tako i društvene faktore.

Formalno i povijesno se ne mogu razlikovati, to su u biti dvije različite strane iste medalje.

Bitno je prikazati u kakvom svjetlu Greenblatt prikazuje relacije stvarnosti i fikcije, konteksta i teksta. On smatra da su ove granice iznimno fluidne i da se u nekim situacijam stapaju do te mjere da nije više sigurno razaznati gdje počinje stvarnost, a gdje fikcija. Kako bi zorno ilustrirao svoju tvrdnju Greenblatt navodi primjer američkoga predsjednika Ronalda Regana, filmsku zvizdiju koja je dospjela na mjesto najmoćnijega čovjeka na svijetu. On je pokazao da se Ronald Reagan u najkritičnijim trenucima svoga mandata svjesno ili nesvjesno koristio rečenicama izmišljenim za fiktivne likove na velikim platnima, miješajući time diskurs stvarnoga i nestvarnoga, ukidajući tako razliku između mašte i stvarnosti.

Drugi primjer ovog fluidnog odnosa je po Greenblattu primjer američkog nacionalnog parka Josemiti sa njegovom popularnom stazom za šetače pod imenom "Nevada Falls Trail". Ova staza je bila toliko popularna da je morala biti popločana s ciljem sprječavanja njene potpune devastacije. Greenblatt dalje navodi da u nekom trenutku ova staza završava i da nakon njenog završetka počinje teritorij nacionalnog parka. Ta divljina je naznačena na ulazu, time što je postavljen znak koji daje informaciju da se napušta staza i ulazi u nacionalni park. Dalje su na ulazu u nacionalni park pooštrene mjere zaštite divljine, pa imamo regulative koje zabranjuju bacanje otpada, uvođenje pasa itd. Ovo je paradoksalna situacija, jer se divljina najavljuje pooštavanjem pravila, a imanentno svojstvo divljine je nepostojanje bilo kakvoga zakona i kodeksa ponašanja.

Kada posjetitelj dalje ulazi u prostor nacionalnog parka primjećuje niz manipulacija od strane ljudi. Na opasan most su postavljeni držači kako neoprezni posjetitelji ne bi pali u provaliju. Ove primjere Greenblatt navodi u cilju vizualiziranja teorije optičaja stvarnoga i fiktivnog, te da pokaže razliku između vještačkoga i prirodnog koja je prisutna, ali se ukida u primjeru parka.

11. Lijevi novi historizam

Što se tiče lijevog novog historizma, najveća uvreda koja se može izreći za neki politički stav je da bi on mogao biti kooptiran i uključen u ideologiju vladajućih institucija. Ovo preuzimanje

nečijega mišljenja bi u nekom normalnom kontekstu bilo kompliment za skoro svakoga pojedinca, jer mu se tim činom odaje priznanje. Po mišljenju nekih vladajućih teoretičara novog historizma, to je ogromna katastrofa za svaki valjani način mišljenja jer on biva kooptiran od institucija moći koje su a priori u svojoj biti zle i korumpirane.

Moritz Baßler objavljuje u svom zborniku najvažnijih radova novih historicista esej Geralda Grafa koji opet citira najvećeg pristašu ovog pravca: Liotara. Liotar objašnjava kako je svaka politička institucija moći u svojoj biti korumpirana. Ako se vlast odnosi prema oporbenim institucijama na takava način da ih negira i tlači, onda ona pokazuje svoje pravo lice; ako se vlast prema pripadnicima oporbe ponaša prijateljski, nagrađuje ih, nudi im dobre pozicije, onda je ona mnogo gora nego u prvom slučaju. U drugom slučaju je ona suptilna, podla, licemjerna i time dvostruko opasnija. Dakle, u oba ova slučaja je problematika postavljena tako da ljevica ne može izgubiti, ali ona ne može ni u kojem slučaju ni pobijediti jer svaki uspjeh implicira kooptiranost. Svaki uspjeh postignut unutar nekog izrabljujućega društvenog okvira je nelegitiman i čini se kompromitirajući

Lijevi novi Historizam ne daje nikakvu legitimnu formulu za postizanje uspjeha u određenoj povijesnoj situaciji. Uspjeh je optužnica za onoga koji je postigao uspjeh i presuda da se prodao, tj. dopustio da bude kooptiran.

Lijevi novi historicisti, sa Foucaultom na čelu, odbijaju prihvatiti univerzalnoga intelektualca koji tvrdi o sebi da predstavlja savjest zajednice i da inkorporira najvažnija shvaćanja, nadanja, stavove i svjetonazore određene skupine ljudi u određenome dijakronijskom povijesnome presjeku. Lijevi novi historizam negira njegovo postojanje jer bi se time implicirao totalizirajući pristup kulturnoj projekciji i refleksiji. Samim time taj bi totalitarni subjekt prisvojio sebi pravo da govori u ime kolektiva koje marginaliziranim i ugnjetavanim skupinama oduzi ma pravo isticanja i dizanja glasa protiv životnih nedaća. Samo ako odbijemo govoriti u ime nekih drugih ljudi naš stav ne bi nikada mogao biti kooptiran. Ali se tu krije i opasnost da neki ljudi koji nas budu sljedili, marginalizirajući sami sebe, kooptiraju/prisvajaju našu marginalnost.

Iako se lijevi novi historizam najoštrije suprotstavlja svakom esencijalističkom pristupu problematici, on u nekim segmentima jasno pokazuje da ima određenih esencijalističkih crta. Jedna takva je razumijevanje ideje kao nečega esencijalističkoga, ideološki obojenog, a ne nečega što se kontekstualno konstituira.

12. *Desni novi historizam*

Za razliku od lijevog novog historizma, koji posjeduje iluziju da sva djela ne mogu biti kooptirana, desni novi historizam smatra da sva djela mogu i moraju biti prisvojena jer ne postoji nijedna pozicija izvan moći. Naivno je smatrati da nešto može postojati izvan te pozicije jer alternativna pozicija u odnosu na moć isto ne egzistira.

Svi proizvodi, artefakti i djela u bitnoj su mjeri predestinirani da budu kooptirani. Pozicija oporbe je smiješna.

Po desnim novim historicistima i naš izbor da ne budemo dio moći, dio vladajuće društvene formacije predestiniran je u toj mjeri što se mi odnosimo u odnosu na skup prava koja ne želimo priznati kao mjerodavna u našem životu.

13. *Kritički osvrt na novi historizam*

Novi historizam je po mom uvjerenju donekle osvježio učmalu situaciju na književno-teorijskome tržištu. Njegova najveća vrijednost je što je ponovno stavio u žižu svog interesiranja povijesni kontekst, bez koga se ne može razumjeti književno djelo.

Ono što zamjeram ovom teorijskom pravcu je nepostojanje jedinstvenoga, metodološkog pristupa književnim problemima i time jedna vrsta namjerne izolacije i marginalizacije od književne kritike i bježanje od problema, pa time i situacija u kojoj ne moraju preuzeti neku veću odgovornost.

Novi historizam relativiziranjem svih povijesnih činjenica dovodi do krajnje spoznaje o nemogućnosti spoznavanja povijesti i time negira svaki događaj spoznat na pozitivistički način. Posljednja konzekvenca novog historizma je anarhija, negiranje genocida i dezorijentiranost.

Usprkos njihovim tvrdnjama da u svojim esejima i prikazima društva obuhvaćaju i prikazuju gotovo sve slojeve i aspekte društvene zbilje, oni to ne čine. Poslovična je njihova opčinjenost diskursom vladajuće klase koju čine monarhija, crkva i svijet muškaraca. Svi prikazi se lome kroz prizmu dominantnog sloja.

Problematičan je i aksiom da povijest nema kontinuitet i da se ona sastoji od niza odijeljenih epoha koje se ne nadovezuju jedna na drugu. Osobno smatram da su povijesne epohe međusobno povezane u tom kontekstu da svaka sljedeća epoha u odnosu na onu prethodnu ima dijametralno suprotna stremljenja i svjetonazore. Sinovi žele uvijek nešto drugo od svojih očeva, ali upravo postojanje tog konzervativnog omogućava da se mi odredimo pozitivno ili negativno u odnosu na njega i time formiramo svoj identitet. Pretpostavlja se a priori postojanje premise koja biva negirana, ali premisa i antiteza nisu dva različita entiteta nego suprotni polovi jedne organski srasle cjeline koja se naziva povijest.

Drama po novim historicistima nastaje u određenom kontekstu i za određenu namjenu, ali gotovo sva djela nemaju kontekstualno i namjensko značenje. Ona imaju transcendentalno značenje, tj. ne može se reći da je npr. Goetheov Faust izgubio svoju aktualnost. On se čita doduše nešto drugačije nego prije dvjesto godina, ali je problematika čovjeka od djela koji spoznaje svoju beznačajnost i skučenost imanentna i današnjem modernome čovjeku.

Literatura:

- Gero v. Wiilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart, Kröner, 1989.
- Stephen Greenblatt, Uvodni esej: "The Forms of Power and the Power of the Forms in the Renaissance", *Genre*, 15, 1-2, 1982, 3-6.
- Rainer Basner / Mario Zens, *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft. Eine Einführung*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2002.
- Benedikt Jeßing / Ralph Köhnen, *Einführung in die Neuere deutsche Literaturwissenschaft*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart/ Weimar, 2003. S. 268
- Sigfrid Löffler, „Klassiker aller Klassiker“. *Literaturen*, Friedrich Berlin Verlag, 1-2, 2005.
- Mario Klarer, *Einführung in die neuere Literaturwissenschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999. S. 28
- Moritz Baßler, *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*, Zweite Auflage, A. Francke Verlag, Tübingen und Basel, 2001.

GRADOVIRH

POVIJESNO-FILOZOFSKE TEME

Sakralna umjetnost Bosne Srebrene do konca XVII. stoljeća i sudbina slika Marijinih svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami

Od vremena svoga dolaska u Bosnu koncem XIII. stoljeća franjevci su izgrađivali vlastiti odnos prema likovnoj umjetnosti kao jednom obliku duhovnog rada u vjerničkome puku. Poticaji za to bili su, prije svega, praktične naravi, tj. nakana da se sadržaj vjere učini razumljivim i pristupačnim, ali također i da se on umjetnički izrazi kroz ljepotu oblika i arhitektonski sklad te na taj način postane i vizualno privlačnijim.

Rezultati takvih nastojanja ovisili su o društvenim, kulturnim i gospodarskim prilikama. Stabilnije okolnosti omogućavale su više sigurnosti i bolje uvjete za buđenje i izgradnju većeg smisla i osjećaja za estetsko. Na taj način vjera je kao unutarnji, osobni čin, dobivala vidljivi oslonac što je vjernicima omogućavalo lakše razumijevanje Božje riječi. U vrijeme, pak, učestalih nemira, životne nesigurnosti, ekonomskog propadanja, preteže briga za goli opstanak, dok za više vrijednosti, kakve su umjetničke, ostaje znatno manje mogućnosti.

Ovdje ćemo se osvrnuti na likovnost franjevačkih sakralnih prostora u vrijeme bosanske samostalnosti i osmanske vlasti do konca XVII. stoljeća, s posebnim naglaskom na nekoliko svetišta u kojima su središta okupljanja bile slike Majke Božje koje su se štovala kao čudotvorne. To su svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami koja su nestala koncem XVII. stoljeća. Tada su također nestale i slike Gospe Olovske i Gospe Gradovrške, dok je slika Gospe Ramske prenesena u Sinj te se od XVIII. stoljeća štuje kao čudotvorna slika Gospe Sinjske.

1.

Na tlu Bosne franjevci u srednjovjekovnom razdoblju pastoralno djeluju u XIV. i XV. stoljeću. U svrhu svoga duhovnog rada podizali su sakralne objekte,

likovno ukrašavali njihove prostore, gradili samostane. Kakva je bila njihova stambena kultura možemo zaključivati tek na osnovi škratih arheoloških nalaza i ponešto sačuvanih pisanih dokumenata. Od gotovo četrdesetak samostana ili sličnih nastambi, nastalih u vrijeme bosanske samostalnosti, ništa se nije sačuvalo. U gradnji je najčešće korišteno drvo, pa je i to jedan od razloga da su tragovi većine takvih građevina zagubljeni. Od crkava građenih od kamena nalazimo ponegdje ostatke njihovih ruševina od kojih su neke istražene. Gotovo su sve porušene do konca XVII. stoljeća izuzev crkvice Sv. Ive u Podmilačju koja je razorena u novije vrijeme (1993), dok su neke pretvorene u džamije (Srebrenica, Jajce, Bihać, Zvornik). Iz srednjovjekovnog razdoblja izdvajaju se crkve u Milama kraj Visokog (danas Arnautovići), Srebrenici, Kraljevoj Sutjesci, Jajcu, Zvorniku, Bakićima, Olovu...¹ O njima imamo više pisanih svjedočanstava kao i podataka do kojih se došlo na osnovi arheoloških istraživanja. Građene su u gotičkom stilu s posebnostima koje su odlikovale franjevačko graditeljstvo toga vremena diljem Europe. Razlikuju se dva tipa: propovjedničke s dugim korom i one koje završavaju gotičkim svodom.² Graditelji su dolazili mahom iz primorja, ponajviše iz Dubrovnika.³ Dubrovčani su također nerijetko bili darovatelji tih crkava, čime su potpomagali njihovo uređenje ili održavanje.⁴

Fragmenti fresaka pronađenih u ruševinama crkava u Olovu, Jajcu, kapeli na Bobovcu i Milama svjedoče o zapaženoj likovnosti tih prostora i težnji franjevac Bosanske vikarije za njihovim umjetničkim oplemenjivanjem. U tu su svrhu od tada poznatih umjetnika naručivali slike za svoje crkve. Poznato je da su 1459. godine, pod konac bosanske samostalnosti, posredovanjem svoga vikara fra Filipa Dubrovčanina, naručili dva velika poliptiha od dubrovačkog slikara Lovre Dobričevića s likovima svetaca s izrezbarenim i pozlaćenim okvirima.

¹ O tome usp. PAVO ANĐELIĆ, "Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice III, 1973, 201-206; ISTI, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo, 1973; JURAJ KUJUNDŽIĆ (= ĐURO BASLER), "Srednjovjekovne crkve u Srebrenici", u: *Dobri pastir*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1968, 236-242; ISTI, "Crkva sv. Nikole u Visokom", u: *Dobri pastir*, XIX-XX, Sarajevo, 1970, 171-184; ISTI, "Srednjovjekovne crkve u Jajcu", u: *Dobri pastir*, XXI-XXII, Sarajevo, 1972, 273-284; ISTI, "Crkva sv. Marije u Zvorniku", u: *Dobri pastir*, XXIII, Sarajevo, 1973, 203-210; DESANKA KOVAČEVIĆ KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, 281 sl.; JOZO DŽAMBO, *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*, Dietrich-Coelde-Verlag, Werl/Westfalen, 1991, 85-93.

² Usp. PAVAO ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: ALOJZ BENAC, ĐURO BASLER i dr. *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, ²1984, 482.

³ CVITO FISKORIĆ, "Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica, 1973, 147-149.

⁴ Usp. CVITO FISKORIĆ, "Dalmatinski majstori", 158; DESANKA KOVAČEVIĆ KOJIĆ, *Gradska naselja*, 285-287.

Dobričević se u ugovoru obvezao da će poslati posebnog majstora koji će na predviđenom mjestu u crkvi sklopiti i postaviti poliptihe. Naime, njih je bilo moguće prevesti jedino u dijelovima i pažljivo zapakirane. Godine 1462. Dobričević je završio za franjevce još jedan poliptih, treći po redu, što znači da su naručitelji bili zadovoljni njegovim prethodnim radom te da im je bilo stalo da tako kvalitetna djela krase njihove sakralne prostore.⁵ Poznat je također i podatak da je šibenski kipar Ivan Hrelčić, učenik glasovitog Jurja Dalmatinca graditelja šibenske katedrale, 1462. godine sklopio ugovor s gvardijanom samostana i crkve Sv. Marije u Vranduku, po kome se obvezuje da će tamo doći i tri mjeseca raditi u crkvi i samostanu.⁶ To svjedoči o interesu franjevac za visoko umjetničko uređenje crkava kroz angažiranje značajnih imena likovne umjetnosti i graditeljstva iz hrvatskog primorja. Te činjenice nadalje posvjedočuju veze Bosne s hrvatskim primorskim gradovima na kulturnom i umjetničkom području, odnosno kulturne veze bosanskih franjevac, napose s Dubrovnikom, kao naručitelja umjetničkih djela.⁷ Sve je to prekinuto osmanskim osvajanjem Bosne, a razaranja koja su uslijedila odnijela su u nepovrat mnogo od onoga što je do tada stvoreno.

2.

Osmanskim zaposjedanjem Bosne 1463. godine brojni su samostani i crkve djelomično ili potpuno razorene, a franjevci su u svom duhovnom djelovanju nailazili na velike prepreke i ograničenja, često se boreći samo da prežive i opstanu na ovim prostorima. Započelo je novo razdoblje u povijesti Bosne. U kulturnom i civilizacijskom razvitku, jednako kao i u političkom, dogodio se nasilan prekid. Kulturne stečevine iz srednjovjekovnog razdoblja postupno su propdale i nestajale. Samostani, koji su preživjeli 1463. godinu, uspijevali su se održavati, ali su s vremena na vrijeme bili izloženi nasilju, a neki i razaranjima i teškom progonu franjevac, kada su redovito, između ostalog, stradavale i umjetničke i druge vrijednosti koje su bile u njihovu posjedu. Tako se dogodilo u prvoj polovici XVI. stoljeća za vrijeme Gazi Husrev-bega koji je obnašao službu bosanskog sandžak-bega. Ljetopisci izvješćuju o razaranju samostana u Visokom, Fojnici, Kreševu i Konjicu 1521-1524, u Jajcu 1528. i u Zvorniku 1533. godine. Tom je prilikom stradalo i više franjevac.⁸ Neki su samostani iznova

⁵ Usp. CVITO FISKOVIĆ, "Dalmatinski majstori", 182.

⁶ Usp. *Ibidem*, 158; DESANKA KOVAČEVIĆ, *Gradska naselja*, 289.

⁷ Usp. o tome: ANTUN KARAMAN, "Veze Dalmacije, Dubrovnika i Bosne tijekom gotičkog razdoblja", u: *Bosna franciscana*, 12 (2004) 21, 203-221; PLANINKA MIKULIĆ, *Iz likovnosti bosanskog srednjovjekovlja*, Naklada ZORO, Sarajevo-Zagreb, 2004, 61 sl.

⁸ Usp. JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo, 1912 (fototip, Svjetlost, Sarajevo, 1990), 125; MIJO V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, sv. II, Zagreb, 1883, 16, 32.

podignuti uz prethodno velike troškove za dobivanje dopuštenja za gradnju, ali se njihov broj postupno smanjivao.

Istina, Bosna Srebrena se tijekom XVI. stoljeća proširuje na područja osvojena od Osmanlija (Slavonija, Ugarska, Dalmacija...), tako da franjevci svojim pastoralnim radom pokrivaju sve veći prostor, ali podizanje novih samostana nije bilo moguće. Naprotiv, njihov je broj konstantno padao da bi se na tlu današnje BiH spustio na minimum koncem XVII. stoljeća. Tomu je svoj doprinos dao i tzv. Bečki rat, vođen između Austrije i Osmanskog Carstva (1683-1699), a koji je rezultirao oslobađanjem Ugarske, Slavonije i Dalmacije ispod osmanskog gospodstva. U Bosni je to za posljedicu imalo razaranje franjevačkih duhovnih središta i, najčešće, s tim povezan gubitak svih umjetničkih dragocjenosti, kao i odlazak velikog broja katolika i franjevaca u oslobođena prekosavska područja ili prema Dalmaciji. Računa se da ih je tada izbjeglo oko stotinu tisuća, a preostalo tek oko dvadeset tisuća. U isto vrijeme iščezli su samostani u Srebrenici, Visokom, Modriči, Olovu, Rami, Gradovrhu, Tuzli. Preostala su samo tri stara samostana s crkvama u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci i Kreševu uz još dvije crkvice u Podmilačju i Varešu. To je bilo gotovo sve od sakralnih objekata s kojima su bosanski franjevci i katolici raspolagali do sredine XIX. stoljeća, uz još poneku drvenu kapelicu krišom sagrađenu i odmah čađom premazanu da se ne prepozna kao nova, jer bi u protivnom uslijedili progoni i globe. Tek od sredine XIX. stoljeća osmanske vlasti liberaliziraju gradnju crkava i samostana.

3.

Opće prilike, dakle, nisu bile naklone franjevcima u razdoblju osmanske vladavine. Od zapaženog broja gotovo četrdesetak franjevačkih samostana i pripadajućih crkava, podignutih u vrijeme bosanske samostalnosti, kroz dva i pol stoljeća osmanske vlasti, odnosno do konca XVII. stoljeća, preostalo ih je, kako smo vidjeli, samo nekoliko. Crkve su porušene, a umjetnički sadržaji kao što su slike i predmeti primijenjene umjetnosti od kovine, najčešće od srebra s pozlatom, ili tekstila, koji su korišteni u crkvenom bogoslužju (kaleži, pokaznice, kazule, križevi, svijećnjaci, kadionice...) također su najvećim dijelom uništeni ili pak nekamo drugdje preneseni i više nisu vraćeni u Bosnu. Mnogo je toga nestalo i u požarima koji su zadesili 1658. Kraljevu Sutjesku, 1664. Fojnicu i 1765. godine Kreševo.

Samostani su zbog velikih nameta, napose sedamdesetih i osamdesetih godina XVII. stoljeća, bili prisiljeni uzajmljivati novac zbog čega su svoje dragocjenosti (kaleže, misnice, pokaznice...) stavljali pod hipoteku radi elementarnog preživljavanja. Istina, nema vijesti da su franjevci pod hipoteku stavljali i likovna djela, ali su neka od njih na drugi način nestala ili uništena, a koja su svojedobno bila glasovita zbog posebnog štovanja u širokim slojevima puka. To se

napose odnosi na Marijine slike, jer su franjevci njegovali kult Bogorodice, a nestale su u razaranju, požaru ili su iznesene s područja Bosne. Takvi su primjeri slikâ Gospe Olovske, Gospe Gradovrške (Zvorničke), Gospe Ramske (Sinjske), kojima se hodočastilo i koje su se smatrale čudotvornima. Napose to vrijedi za čudotvornu Gospinu sliku u Olovu kamo su, prema suvremenim izvješćima dolazili vjernici kako iz Bosne tako i iz okolnih zemalja. Uz njih su vezane vijesti o čudesnim događanjima, prije svega o ozdravljenjima duševnim i tjelesnim, ali i neke osebujne legende. Poseban primjer su povijesti Gospinih čudotvornih slika u Gradovrhu i Olovu. O Gospi Gradovrškoj koja je stigla iz Zvornika nakon što su franjevci bili prisiljeni napustiti tamošnji samostan i crkvu 1533, i otići najprije u Gornje Soli – Tuzlu, a potom zbog progona dalje u Gradovrh nedaleko od Tuzle, gdje su 1541. podigli samostan (neko vrijeme nazivan Gornje Soli – Tuzla), nemamo vijesti o podrijetlu, osim jednog podatka da su zvornički franjevci u Budimu kupili boje za njezinu izradu.⁹

Franjevci su u Zvorniku imali samostan i crkvu Svete Marije od XIV. stoljeća i tamo je bilo jedno je od najstarijih Marijinih svetišta u Bosni. Crkva je građena u gotičkom slogu. Sastojala se od dijela za vjernike (15 x 15 m) na koji se nadovezivao kor (8 x 7 m), a istočno uz kor je stajao zvonik. Crkva i samostan su opstali i nakon osmanskog osvojenja toga mjesta 1460. godine. Franjevci su 1533. (prema nekima 1538) bili prisiljeni napustiti Zvornik. Uskoro između 1548. i 1566. crkva je pretvorena u džamiju.¹⁰

Napustivši Zvornik franjevci su se trajno nastanili u Gradovrhu nedaleko od Donje Tuzle. Uspjeli su od sultana 1541. isposlovati dopuštenje za gradnju samostana u čemu su značajnu ulogu imali bogati i utjecajni katolici Ivan i sin mu Pavao Suić ili Sihić (Suichius, Sichius) odnosno Maglašević o čemu svjedoči fra Jeronim Lučić.¹¹

⁹ Đuro Srijemac u svom spisu "De perditione Hungariae" navodi da su zvornički franjevci u Budimu nabavili slikarske boje u vrijednosti od 50 maraka za izradu Marijine slike na dasci. Usp. MLADEN BARBARIĆ, "Još jedna znamenita slika Majke Božje čudotvorne", u: *Franjevački vijesnik*, 43 (1936) 9-10, 303.

¹⁰ Usp. JURAJ KUJUNDŽIĆ (= Đuro Basler), "Crkva Svete Marije u Zvorniku", 201, 205-206. Kako je Zvornik propadao tijekom XVIII. stoljeća ista je sudbina slijedila i tu džamiju (raniju crkvu). Tako ju je dolazak Austro-Ugarske 1878. zatekao kao ruševinu. Ona je kasnije iz temelja obnovljena, ali kao crkva, koja je od 1903. služila obnovljenoj župi. Nakon II. svjetskog rata građani Zvornika su je razrušili, a građu upotrijebili za gradnju spremišta žita. Usp. *ibidem*.

¹¹ Usp. EUZEBIJE FERMEDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892, 428 (=Monumenta spectantia historiam Slavorum meridiolanum XXIII); također: ROKO ŠPIO-NJAK, "Franjevački samostan u Gradovrhu", u: *Nova et Vetera*, god. 38, 1988, 175. Spominje se i ime grofa Pavčevića koji je 1541. dao izgraditi samostan vlastitim sredstvima: Usp. FRANJO SUDIĆ VARADINAC, *Descriptio provinciae Bosnae Argentinae facta per R.P.F. Franciscum a Varadino anno 1679*, 8; također: IGNACIJE GAVRAN, "Povijesna vrijednost Sudićeva djela 'Pastor bonus'", u: *Kačić*, XXV, Split, 1993, 522.

Marijinu je sliku, kada su franjevci krenuli iz Zvornika i sa sobom je ponijeli, prema tradiciji neki Osmanlija, jašući na konju, udario kopljem pored lijevog oka odakle je potekla krv. Taj se konjanik potom survao u rijeku Drinu i kasnije ga se, prema zabilježenoj predaji, uvijek uoči svetkovine Uznesenja Marijina moglo vidjeti kako se okamenjen valja u valovima rijeke. Takvu predaju o slici, kao i njezino štovanje i čudotvornost, zabilježili su kroničari, putopisci ili službeni pohoditelji franjevačkih samostana u svojim izvješćima nadležnim crkvenim ustanovama u Rimu tijekom XVII. stoljeća. Tako su s više ili manje pojedinosti o slici pisali fra Franjo Baličević (1600), fra Jeronim Lučić (1639), fra Pavao iz Rovinja (1640), fra Franjo Varadinac (1679), fra Nikola Ogramić Olovčić (1675), fra Filip Lastrić (1776) i dr.¹² Njihovi zapisi o zvorničkoj, odnosno gradovrškoj, slici uglavnom su, uz male varijacije, sadržajno identični.

Marijinu sliku iz Zvornika, po dolasku u Gradovrh, vjernici su častili kao čudotvornu. Prema svjedočanstvu fra Franje Baličevića iz 1600. godine, u to su svetište, zbog slike i glasa o njezinoj čudotvornosti, dolazili mnogi ne samo katolici, nego i pravoslavni i muslimani.¹³ Za crkvu gradovršku podignutu na brežuljku (478 m) Pavao iz Rovinja 1640. veli da je prostrana i lijepa a za sliku ponad velikog oltara da je od ponajboljeg umjetnika.¹⁴ Ipak tu sliku nitko od gore spomenutih nije tako detaljno opisao kako je, na primjer, opisana slika Gospe Olovske, osim što je fra Jeronim Lučić, kao očevidac, s nekoliko riječi dao naslutiti njezin izgled, naznačivši da se radi o božićnoj sceni rođenja, gdje Isus leži na slamici, a pored njega je njegova majka nagnuta nad njim i u klečećem stavu.¹⁵

¹² Fra Jeronim Lučić u svom izvješću iz 1639. i fra Pavao iz Rovinja u izvješću iz 1640. donijeli su opise događaja vezanih za tu sliku i njezino prenošenje iz Zvornika najprije u Gornje Soli (Tuzlu), a potom na Gradovrh gdje su 1541. uspjeli izgraditi samostan (Usp. EUZEBIJE FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, 426-427; STIPAN ZLATOVIĆ, "Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", u: *Starine JAZU*, knj. XXIII, Zagreb 1890, 32.) Sliku spominje i Nikola Ogramić Olovčić u svom izvješću iz 1675 (Usp. JULIJAN JELENIĆ, "Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca", u: *Starine JAZU*, knj. XXXVI, Zagreb, 1918, 150), koja je smještena na jednom od triju oltara u crkvi na Gradovrhu. Informaciju o slici nalazimo kod FRANJE SUDIĆA VARADINCA (*Descriptio provinciae*, 7-8), kao i kod fra FILIPA LASTRIĆA (*Epitome vetustatum bosnensis provinciae*, Anconae, 1776, 65-67; u prijevodu *Pregled starina Bosanske provincije*, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2003, 121-122). Slična svjedočanstva nalazimo kod L. WADDINGA (*Annales Minorum*, sv. XII, p. 31, & IX), V. GREIDERERA (*Germania Franciscana*, Oeniponte 1777, sv. I, br. 222). M. Barbarić spominje i djelo Marijanski atlas Guielma Gumpenberga: *Atlas Marianus, que S. D. Mariae imaginum miraculosarum origines, explicant Guielmo Gumpenberg S. Jesu. Monachii... anno MDCLXXVI*, u kojem je opisana povijest gradovrško-zvorničke slike pod brojem 710. (Usp. M. BARABRIĆ, Još jedna znamenita slika, 307).

¹³ Usp. KARLO HORVAT, "Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXI, 1909, 70-71.

¹⁴ Usp. STIPAN ZLATOVIĆ, *Izvještaj o Bosni*, 32.

¹⁵ "... il Bambino giacente sopra lo sieno, tanto bello, vago e gratioso, ch'è la pieta mirarlo. L'è imagine è natività del nostro signore: Quem genuit, adoravit." EUZEBIJE FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, 427; također: MLADEN BARBARIĆ, Još jedna znamenita slika, 308.

Lučić je, naime, po nalogu nadležnih iz Rima, nakon što ih je ranije obavijestio o čudotvornoj slici, ispitao one koji nešto više o njoj znaju. O tome je načinio iscrpno izvješće 29. rujna 1639. godine. Franjevci koje je ispitivao prenijeli su mu, kako kaže, ono što su sami čuli od svojih prethodnika, a uglavnom se to sve odnosilo na događaje oko slike, njezino prenošenje iz Zvornika, udarac kopljem u njezin lik... A sve to, što je rečeno u iskazu, posvjedočili su prisutni franjevci svojim potpisima.

Godine 1688. franjevci su morali, zbog teških općih prilika, s najnužnijim stvarima napustiti Gradovrh i potražiti sigurnije utočište. Prešli su rijeku Savu i naselili se u Bač koji je u međuvremenu oslobođen od osmanskog gospodstva. Što se dogodilo s čudotvornom slikom Gospe Gradovrške? Jesu li je franjevci u metežu rata uspjeli sa sobom ponijeti? Suvremenih vijesti o njezinu prijenosu u Bač, kao niti bilo kakvih drugih, nema. Tek je fra Grgo Čevapović, kroničar franjevačke kapistranske provincije, 1830. godine iznio mišljenje da su franjevci iz Gradovrha došli u samostan u Bač i pritom donijeli čudotvornu Gospinu sliku, čime je taj samostan, kako kaže, dobio na ugledu.¹⁶ To je mišljenje usvojio i fra Julijan Jelenić.¹⁷

U Baču u samostanu, na hodniku, danas se nalazi Gospina slika (rađena na orahovoj dasci, 96 x 62 cm) za koju postoji tradicija da su je sa sobom donijeli franjevci iz Gradovrha. Na slici je prikazana Marija kako drži dijete Isusa u lijevoj ruci, a Isus je desnom obrgrlio majku oko vrata. Zaogrnuti je u tamnocrveni plašt. Tu je sliku tamošnji narod častio pod imenom "Crna Gospa" ili "Radosna Gospa". Na njoj ima i natpis na staroslavenskom gdje se veli da je slika rađena 7192. od stvaranja svijeta i 1685. od rođenja Kristova s potpisom umjetnika imenom Dima koji bi možda mogao biti iz Makedonije ("*Siju ikonu pisa Dima pisac 7192 od stvorenja sveta ot roždestva Hristova 1685. Bog da prosti*").

Ima li ta slika ikakvu vezu s Gradovrhom i je li to možda slika Gradovrške/Zvorničke Gospe? Za to se pitanje prvi ozbiljnije zainteresirao sredinom tridesetih godina XX. stoljeća fra Mladen Barbarić, član hrvatske franjevačke provincije, koji je prikupio relevantne pisane informacije o čudotvornoj slici Gospe Gradovrške. To se, međutim, odnosi uglavnom na zvorničko-gradovrško razdoblje slike. Što se s njom zaista dogodilo kada su franjevci 1688. morali napustiti Gradovrh, podataka nema. Ne može se ničim potvrditi da bi ona slika u Baču bila identična gradovrškoj. U kronici samostana u Baču o tome nema ništa zapisano, niti bilo gdje drugdje. Stoga on misli da čudotvorna slika Gospe Gradovrške nije stigla u Bač, jer da je stigla po njoj bi se zvao i samostan, "a ne bi najstariji pečat, nacrtan u vrlo važnoj god. 1739 nosio naslov *Conventus B. Mariae Bacsini*".¹⁸

¹⁶ Taj je zapis o slici u Baču fra Grgo Čevapović donio u svom djelu *Synoptico-memorialis catalogus*, Buda, 1823. Usp. MLADEN BARBARIĆ, Još jedna znamenita slika, 302.

¹⁷ Usp. JULIJAN JELENIĆ, *Kultura*, I, 252.

¹⁸ MLADEN BARBARIĆ, Još jedna znamenita slika, 309.

O slici u bačkom samostanu pisao je i etnolog Milenko S. Filipović šezdesetih godina prošloga stoljeća. On smatra da ta slika po svojoj ikonografiji upućuje na ikonu makedonskog podrijetla. Taj tip slike poznat je napose u Rusiji, pod imenom “Bogorodica Umiljenija”. Stoga ona ne bi bila Gradovrška odnosno ranije Zvornička. K tomu, činjenica da je na njoj zabilježena godina slikanja 1685. i to u vrijeme kada su franjevci, zbog austrijsko-turskog rata, bili u vrlo teškom gospodarskom položaju govori da oni u takvim okolnostima nisu mogli naručiti izradu slike. Nadalje, ona se u Baču nikada nije štovala kao čudotvorna, što već po sebi govori da nije donesena iz Gradovrha.¹⁹ Filipović smatra da je ona mogla dospjeti u franjevački samostan samo na dva načina: ili iz pravoslavne crkve u Baču ili kao zaostavština od neke izumrle porodice koja je ranije bila pravoslavna.²⁰

Prema arheologu Đuri Basleru to što je rečeno o ikonografiji slike, prihvatljivo je, ona je “vrlo lijepa ikona makedonskog porijekla”, ali on smatra da je to čudotvorna slika Zvorničke odnosno Gradovrške Gospe. Nju je, tri godine prije preseljenja iz Gradovrha u Bač, 1685. popravio, a ne naslikao, umjetnik imenom Dima koji se na njoj potpisao. Sliku su franjevci, prisiljeni na selidbu, sa sobom ponijeli u Bač. No kako novonaseljeno stanovništvo Bača nije ničim bilo vezano za Gradovrh i Zvornik, štovanje Gospe Gradovrške pomalo se gubilo, odnosno kasnije i sasvim nestalo.²¹

Dimin zapis na slici, dakle, ne isključuje mogućnost da je ona starija i mogla bi se po svojoj ikonografiji pribrojiti slikama kretske-venecijanske škole (XV. st.) kakvih ima po franjevačkim crkvama u Dalmaciji, a karakteriziraju ih grčki natpisi, kakav postoji i na slici u Baču: Meter Theou (Majka Božja).²²

Postoji još jedno mišljenje da su tu sliku uistinu donijeli franjevci iz Gradovrha, ali da to ipak nije ona čudotvorna slika Gospe Gradovrške (Zvorničke). Naime, godine 1985. u povodu 300. obljetnice Gospine slike na inicijativu vlč. Lazara Ivana Krmpotića slika je dana na restauraciju ak. slikaru Stanku Zuboviću. On je tom prilikom skinuo obje krune kojima Gospin lik bio okrunjen. Na onoj jednostavnijoj kruni otkriven je natpis na bosančici koji glasi: “Ogradi o. p. fra Juro Bačvanin na poštenje Gospi u Gr/a/dovar/h/ 1685.” Fra Jure Bačvanin je, prema mišljenju Krmpotića, iz Bača otišao u Gradovrh i tamo okrunio i blagoslovio Gospin lik iste godine kada je ta slika nastala tj. 1685, te time, prema njemu, otpada tvrdnja o pravoslavnom podrijetlu slike.²³

¹⁹ Usp. MILENKO S. FILIPOVIĆ, “Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone *Crne Gospe* u franjevačkom manastiru u Baču”, u: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, IV, Tuzla, 1960, 90-91.

²⁰ *Ibidem*, 93.

²¹ Usp. JURAJ KUJUNDŽIĆ (= Đuro Basler), “Crkva Svete Marije u Zvorniku”, 208-209.

²² Usp. MLADEN BARBARIĆ, Još jedna znamenita slika, 306.

²³ Usp. LAZAR IVAN KRMPOTIĆ, “Milosni lik Radosne Gospe Bačke”, u: *Od Gradovrha do Bača. Radovi sa Znanstvenog skupa u povodu 300. obljetnice preseljenja franjevaca i puka iz*

No, ovdje ostaje problem ikonografije, zatim potpisanog slikara Dime, a najmanje je jasno zašto bi franjevci sa sobom ponijeli upravo tu sliku, a ne sliku Gospe Gradovrške (Zvorničke) koja se štovala kao čudotvorna i koja je opisana u nizu dokumenata?

Ostaje i dalje nejasno što se dogodilo sa slikom Gospe Gradovrške, a ona u Baču zacijelo nije identična s njom. Je li ona stradala možda u razaranju samostana i crkve 1636. godine ili se s njom nešto drugo dogodilo kada su franjevci zbog neprilika sredinom sedamdesetih godina XVII. stoljeća privremeno morali napustiti samostan kako to svjedoči fra Nikola Ogramić Olovčić? Možda je slika prenesena preko Save i negdje samo zagubljena ili je pak vremenom stradala!? Povijesni dokumenti o tome šute.

U tuzlanskom kraju nalazi se još jedna Gospina slika sačuvana u kapelici u Lipnici (od novijeg vremena u tuzlanskom samostanu), a poznata je u narodu kao *Gospa Lipnička*. Spominjemo je u kontekstu štovanja Gospe Gradovrške, premda je po nastanku mlađa od nje. Rađena je uljem na platnu (92,5 x 83 cm) i predstavlja Gospu s djetetom Isusom u naručju u okruženju anđela kojih se glave tek malo naziru, dok su u prvom planu sv. Petar i Pavao, a zapažaju se i obrisi crkve. Slika je rad domaćeg baroknog majstora iz XVIII. stoljeća.²⁴ Kao i oko nekih drugih zavjetnih slika i oko nje su se isplele legende. Narodna je predaja vezuje za tuzlanski samostan napušten 1690. godine. Nakon propasti samostana dospjela je, prema predaji, u ruke jednoga bega. Franjevci su se uskoro, nakon završetka Bečkog rata, vratili u tuzlanski kraj da bi se duhovno brinuli za preostale katolike. Tuzlanski župnik, koji je sjedište imao u Lipnici, za nju je saznao te ju je otkupio i stavio u tamošnju kapelu. Je li njezino štovanje u tom kraju ičim povezano sa štovanjem Gospe Gradovrške kao možebitni nastavak jedne nekoć vrlo žive vjerničke tradicije!? Za sada ne možemo o tome nešto pouzdano kazati.

4.

Svetište Gospe Olovske u XVII. stoljeću najznamenitije je u Bosni Srebrenoj. Franjevci su u Olovu, rudarskom naselju, podigli samostan s crkvom u XIV. stoljeću. Samostan, jedan od najstarijih u Bosni, spomenut je u popisu samostana Bartola Pizanskog iz 1385/90. godine. U vrijeme osmanskog zaposjedanja

Gradovrha (Tuzla) u Bač (1688-1988) održanog u Baču 1. listopada 1987, Sarajevo, 1988, 82-83. U povodu 300. obljetnice Gospina lika u Baču, izrađena je nova kruna od zlata po nacrtu kiparice Lojzike Ulman iz Vinkovaca. Gospin lik je u prigodnoj svečanosti okrunio apostolski pronuncij u Beogradu Francesco Colasuonno 15. kolovoza 1985. *Ibidem*, 83.

²⁴ Usp. SVETLANA RAKIĆ, "Slikarstvo i skulptura", u: *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1988, 47, 58; MIJO FRANKOVIĆ, *Šikara (Etno-povijesni, vjerski i kulturni osvrt uz 15. obljetnicu župe Šikara)*, Šikara, 2001, 30-31.

Bosne 1463. godine samostan i crkva su pošteđeni razaranja. Zahvaljujući rudarskoj tradiciji olovka je katolička zajednica, sa značajnim udjelom dubrovačkih kolonista, uspjela ne samo opstati nego također u prvoj polovici XVII. stoljeća i gospodarski prosperirati. Međutim, od sredine XVII. stoljeća vremena postaju nesigurna i katolici se sve više iseljavaju u prekosavske krajeve.

Od godine 1670. opće prilike u Olovu za franjevce i katolike su sve sumornije. Samostan je privremeno napušten. Službovao je samo jedan franjevac (rani-je ih je bilo i do trideset) koji je ostao na usluzi vjernicima. Godine 1672. biskup fra Nikola Ogramić Olovčić posjetio je samostan i pritom je vidio da je gotovo zarastao u raznoliko raslinje. I broj se katolika znatno smanjio. Franjevci su se nakon nekoliko godina vratili tražeći načina da opstanu. Glavni problem bila je velika zaduženost. Zbog toga su franjevci u Ankoni, u Italiji, založili veliku količinu dragocjenosti crkvenog inventara. Tako na sačuvanom popisu nalazimo 107 predmeta rađenih u tekstilu i metalu. Od toga su 4 pluvijala, 18 misnica (sa štolom, manipulom, naglavnikom), 11 srebrnih patena s pozlatom, 14 kaleža (9 srebrnih s pozlatom, 5 od mjedi), 1 srebrna monstranca s pozlatom, 9 srebrnih križeva (1 s pozlatom), 4 srebrna svijećnjaka, 3 srebrne svjetiljke i dr. Svaki je predmet u tom popisu dosta detaljno opisan. Tako se za plašteve i misnice navodi boja tekstila, ističu se kopče od srebra, ukrasni zlatni cvjetići i sl.²⁵ Popis založenih predmeta olovke crkve preko Filipa Brnjakovića u Dubrovniku iz 1690. također pokazuje da se radilo o velikoj brojci koja prelazi stotinu predmeta različite namjene načinjenih od različitog materijala²⁶, što potvrđuje činjenicu da je samostan bio prava riznica dragocjenih predmeta velike vrijednosti. Nažalost, to je sve otišlo u nepovrat, čak se ne zna ni gdje je konačno završilo.

Franjevci su činili sve da očuvaju samostan i svetište. U drugoj polovici sedamdesetih i početkom osamdesetih godina zatražili su dopuštenja da po Europi skupljaju priloge da bi otplatili dugove. Oni su se razmiljeli Europom s ciljem traženja novčane pomoći za spašavanje samostana. Neobična slika: putevi franjevaca križaju se od Italije na jugu do Poljske na sjeveru, te preko Francuske i Španjolske do Portugala na krajnjem zapadu kontinenta. I nije to bilo bez uspjeha. Skupljeni novac je pomogao da se vrati dio dugova.²⁷ Nakon što je došlo do blagog poboljšanja životnih prilika olovskih franjevaca, dogodilo se da je u hajdučkom napadu 1681. kod crkve na Bakićima, kamo se u procesiji nosila Gospina slika iz Olova prilikom proslave svetkovine Velike Gospe, ubijeno pet Turaka, zbog čega je samostan udaren visokim globama i time dospio u nove teškoće. Daljnjem pogoršanju prilika pridonio je početak rata između Austrije i Osmanskog Carstva 1683. godine (Bečki rat) kada je naišlo vrijeme još većeg straha

²⁵ Usp. DOMINIK MANDIĆ, Prilozi za povijest Franjev. samostana i crkve u Olovu, u: *Franjevački vijesnik*, 39(1932)7-8, 237-239.

²⁶ *Ibidem*, br. 9, 274-276.

²⁷ *Ibidem*, br. 7-8, 230-231; 235-236.

i neizvjesnosti. Zbog toga franjevci 1688. preseljavaju u Ilok, u kome smjeru iseljavaju, ili su već dijelom iselili, također i olovski katolici. Tijekom sljedećih petnaestak godina samostan životari s barem jednim franjevcem kao čuvarom svetišta. Tako je on preživio katastrofu Bečkoga rata kada je velika većina katolika napustila Bosnu, napose 1697. godine prilikom pohoda Eugena Savojskog. Konačni kraj samostana i svetišta bio je u noći 1. na 2. kolovoza 1704. godine kada su obje zgrade izgorjele u podmetnutom požaru.

Prema arheološkim iskopavanjima provedenim 1886. godine crkva je bila veličine 12,60 x 9,50 m. Imala je apsidu i dvojna ulazna vrata. Na lijevoj strani bila je kapelica 4 x 3,35 m. Pod je bio prekriven sa šest kamenih ploča ispod kojih su bile grobnice. Sačuvan je jedan oslikani fragment žbuke, koji ukazuje da je crkva bila urešena zidnim slikama na uokvirenim poljima.²⁸ U crkvi su se nalazile i dvije Marijine slike:²⁹ jedna na glavnom oltaru koja je predstavljala Uznesenje Marijino od istog slikara koji je naslikao sliku sv. Andrije u Rovinju, i druga, čudotvorna, u kapelici na kojoj je prikazana Marija s djetetom u krilu, a izradio ju je na dasci sveti Luka, kako je to zabilježio Pavao Rovinjanin 1640.³⁰ Čudotvornoj slici hodočastilo se iz svih krajeva Bosne i susjednih zemalja, među kojima su bili "Bugari, Srbi, Rašani, Albanci, pogani..."³¹ Da je svetište bilo na glasu već u XV. stoljeću ukazuje činjenica da su kraljica Katarina Kotromanić, žena kralja Tomaša, i njezina sestra Marija, žena Ivana Crnojevića gospodara Crne Gore, 1454. godine poslale "darove Gospinoj crkvi u Olovo".³² Tako je ono vremenom postalo "najglasovitije svetište Marijino u hrvatskim zemljama".³³

O podrijetlu čudotvorne slike postoji tradicija sačuvana u putopisu Splićanina Atanazija Grgičevića koji je u ime cara Ferdinanda posjetio Bosnu i Olovo 1626. godine. On je zabilježio o čudotvornoj Gospinoj slici ono što je čuo od olovskih franjevaca.³⁴ Njegova je pripovijest jednim dijelom istovjetna s onom o Gospi Gradovrškoj, tj. o dolasku slike iz Zvornika. Tako on piše da je slika, u vrijeme kada su Turci spremali zvorničku crkvu pretvoriti u džamiju, napustila crkvu i prislonila se uz jedno stablo pored rijeke Drine. Naišao je neki Turčin na konju i udario kopljem u krunu, a trag udarca ostao je vidljiv na slici. Ovaj se potom s konjem, koji se iznenada uzbunio, survao u rijeku Drinu i nestao u njezinim valovima.

²⁸ Usp. KOSTA HÖRMANN, *Olovo*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. I, knj. III, 1889, 69.

²⁹ O tome posebno: STJEPAN DUVNJAK, "Bogorodične slike u Olovu", u: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 300. obljetnice stradanja samostana i crkve u Olovu (1704-2004)*. U pripremi za tisak.

³⁰ Usp. STIPAN ZLATOVIĆ, "Izveštaj o Bosni", 27.

³¹ FRANJO SUDIĆ VARADINAC, *Descriptio provinciae*, 5.

³² Usp. BERNARDIN MATIĆ, "Dokumenti o prošlosti olovskog svetišta", u: *Bosna franciscana*, 5 (1997) 8, 267.

³³ DOMINIK MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1982, 107.

³⁴ Usp. MIJO BATINIĆ, *Njegovoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti*, Zagreb, 1885, 41 sl.

Od tada se svake godine na svetkovinu Velike Gospe tri puta moglo vidjeti kako se Turčin, držeći koplje u ruci, zajedno s konjem valja u rijeci. Nakon događaja na obali Drine, slika je otišla na jedan lijepi brežuljak, sat hoda od olovskog samostana, gdje su katolici, vidjevši je, sagradili crkvu njoj u čast. Prethodno su gradnju crkve htjeli pomaknuti na povoljnije mjesto, ali bi se prilikom gradnje zidovi stalno urušavali, te su se graditelji vratili na mjesto pronalaska slike gdje je gradnja crkve dovršena, bilježi Grgičević.³⁵ U nju se iz olovskog svetišta u procesiji nosila slika u ponoć uoči vigilijske Velike Gospe, gdje je ostajala do iza podne uoči svetkovine, odakle se opet na isti način vraćala. Zbog upaljenih svijeća i baklji noću je procesija izgledala impresivno. Grgičević također iznosi brojna i razna čudesa koja su se dogodila a vezana su za čudotvornu Gospinu sliku.³⁶ Olovski fratri nisu, međutim, Grgičeviću mogli ništa konkretno kazati kada je slika dospjela u olovski kraj. No, on spominje kako je od nekih trgovaca čuo da se jedan stariji čovjek, koji je umro godinu dana ranije, sjećao kada je ta slika stigla, pa je odatle zaključio da nema stotinu godina od njezina dolaska.

Obje slike, čudotvorna, kao i ona druga na glavnom oltaru, nestale su u požaru crkve i samostana u noći 1. na 2. kolovoza 1704. godine. Prema izvješću provincijala fra Gabrijela Gabrića, pisanog iz Osijeka 30. kolovoza 1704, dakle samo mjesec dana nakon požara, stoji da je sve izgorjelo osim raspela na glavnom oltaru i dvaju pozlaćenih stupića između kojih je bila čudotvorna slika, a za sliku veli da nije pronađena.³⁷ Nekoliko desetljeća kasnije to potvrđuju fra Filip Lastrić i fra Bono Benić.³⁸ Vremenom se zaboravilo kako je ta slika izgledala.

Ona je ponovno postala predmetom interesa koncem XIX. i u XX. stoljeću. Euzebijje Fermendžin, hrvatski franjevac, početkom devedesetih godina XIX. stoljeća u Rimu je ustvrdio da je otkrio kopiju čudotvorne slike Gospe Olovske, što bi, po njegovu mišljenju, bila jedina kopija. To je prenio fra Augustinu Zubcu generalnom definatoru Reda u Rimu, a ovaj fra Jeronimu Vladiću, uredniku *Glasnika jugoslavenskih franjevaca* u Sarajevu, koji je to dao u javnost.³⁹ Prema Zupcu Fermendžin je imao dva izvora na raspolaganju: jedan je "Lux Mariana" Jakova Liera, franjevca Bugarske provincije, a drugi arhiv iste provincije. Oba se izvora slažu da je slika stigla u Bugarsku iz Olova, jedino s razlikom u datiranju: prema prvom izvoru 1366, prema drugom 1396. Tada je, naime, na molbu

³⁵ Ovdje je riječ o crkvi Sv. Roka u Bakićima oko 4 km udaljenoj od Olova. Ona je arheološki istražena, a zidovi konzervirani.

³⁶ *Ibidem*, 43-44.

³⁷ Usp. DOMINIK MANDIĆ, *Prilozi za povijest*, 313.

³⁸ FILIP LASTRIĆ, *Epitome*, 68 (*Pregled*, 123). Sutješki ljetopisac fra Bono Benić govoreći o nestanku Gospine slike veli da su mnogi u vrijeme požara vidjeli kako je izašlo neko divno svjetlo i poput munje otišlo prema zapadu. Usp. BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003, 113.

³⁹ Usp. O. J. V/LADIĆ/, "Slika Majke Božje Olovske", u: *Glasnik jugoslavenskih franjevaca*, 7 (1893) 5, 71-75.

ugarskoga kralja Ludovika, koji je osvojio Bugarsku, u misiju tamo pošlo osam bosanskih franjevaca, koji su sa sobom iz Olova ponijeli sliku Majke Božje odnosno njezinu kopiju.

Fra Mladen Barbarić, uključivši se u traganje slike Gospe Olovске, iznio je neslaganja s Fermendžinovim tvrdnjama u *Franjevačkom vijesniku* 1935. godine. On ne razumije zašto Fermendžin tvrdi za sliku u Rimu da je to jedina kopija, budući da u crkvi u Iloku postoji slika na kojoj stoji “S. Maria Plumbensis” (Sv. Marija Olovska), koju je Fermendžin i sam mogao vidjeti dok je bio lektor filozofije u samostanu u Iloku osamdesetih godina XIX. stoljeća.⁴⁰ Barbarić ima objašnjenje za to. Vremenom je u Iločana nestalo sjećanja o dolasku njihovih predaka iz Bosne, pa tako i spomen na Majku Božju Olovsku. Drugo što je tomu pridonijelo, piše Barbarić, jest činjenica da je slika bila prekrivena bijelim čipkastim zastorom upravo tamo gdje je bio natpis “S. Maria Plumbensis”, a mogli su ga vidjeti samo oni koji su povremeno skidali zastor radi pranja, dok se jednom, kada je još bio dječak, za vrijeme mise taj zastor nije zapalio i izgorio te više nije zamijenjen drugim.⁴¹

Za Barbarića je iločka slika kopija čudotvorne Gospine slike iz Olova. Na njoj su predstavljena dva anđela koja nose ili uzdižu sliku u okruglom okviru na kojoj Marija u lijevoj ruci drži dijete Isusa. Kraj Marijine glave, lijevo i desno, nalazi se spomenuti natpis “S. Maria Plumbensis”. Pitanje je odakle ta kopija, tko ju je naručio? Do godine 1732. o njoj nema spomena, a te godine Ivan Brnjaković, iz ugledne olovске obitelji baruna Brnjakovića koja je izbjegla u Ilok, gradi kapelicu s oltarom na čast Uzenesenja Marijina, a taj je događaj uvijekovječio natpisom na kamenoj ploči. Spomenuti Brnjaković je umro iste godine u 46. godini, što znači da je mogao zapamtiti kako je slika izgledala, budući da mu je bilo 14 godina kada je 1700. ostavio Bosnu. On je, prema Barbariću, sjećajući se Gospine čudotvorne slike i htijući sačuvati uspomenu na Bosnu, dao nekom slikaru da mu prema njegovu opisu izradi kopiju,⁴² koja je potom bila u Iloku sve dok u XX. stoljeću nije prenesena u Bosnu.⁴³

Dalmatinski franjevac fra Petar Čapkun je, međutim, pokazao da iločka slika, o kojoj je pisao Barabarić, nije kopija čudotvorne slike, objavivši to u *Franjevačkom*

⁴⁰ MLADEN BARBARIĆ, “U traženju slike Majke Božje Olovске”, u: *Franjevački vjesnik*, 42 (1935) 4-5, 119.

⁴¹ Usp. *Ibidem*, 120.

⁴² Usp. *Ibidem*, 124-125.

⁴³ Na molbu provincijala fra Jose Andrića 1918. godine Starješinstvo hrvatske provincije Sv. Ćirila i Meotda ustupilo je sliku olovskom samostanu koja je 1920. prenesena na Petričevac, a potom 1931. u crkvu Sv. Ante u Sarajevu, da bi 1964. godine konačno bila postavljena u novoizgrađenoj crkvi u Olovu. Danas se nalazi na glavnom oltaru. Usp. Fr. LJ. Z/LOUŠIĆ/, “O sudbini crkvene riznice i o slici Gospe Olovске”, u: *Glasnik sv. Ante Padovanskog*, 36 (1931) 6, 147; ISTI, “Obnavljanje Gospina svetišta u Olovu”, u: *Franjevački vjesnik*, 37 (1930) 10, 320.

vijesniku 1938. godine. On je otkrio da je fra Jeronim Lučić u jednom svom do tada neobjelodanjenom izvješću iz 1638. godine dao opis čudotvorne Gospine olovске slike, koji je detaljniji negoli onaj Pavla Rovinjanina. Prema tom opisu Marija sjedi prekriženih ruku ispod prsiju, dok joj je u krilu položen Isus, koji u lijevoj ruci drži kuglu, a licem okrenut prema narodu kojega desnom rukom blagosivlje. Veličina je slike sljedeća: dužina lakat i pol, širina lakat i tri prsta (= ca 67 x 50 cm); sa strane je prikazano Isusovo rođenje, a povrhu se nalaze dva anđela koja pridržavaju krunu nad Marijinom glavom, ispod su stabla, cvijeće i neke životinje. Marijino lice je otamne boje, a u podnožju je natpis "Ave Maria". Slika je načinjena na dasci omorike.⁴⁴ Odatle je vidljivo da se iločka slika sadržajno ne slaže s Lučićevim opisom čudotvorne slike Gospe Olovске, što bi moglo značiti samo to da je kopija načinjena prema drugoj olovskoj slici koja je stajala na glavnom oltaru.

Nakon toga otkrivena je još jedna kopija Gospe Olovске u vrlo rijetkoj knjizi "Okolišenje i uzetje grada Budima od oružja svitloga cesara Leopolda", koje je autor "vojvoda Jure Radojević Gizdelin, knez od Bosne", izdane prvi put 1686. godine u Padovi, dakle, prije požara i uništenja olovskih slika, te ponovno u Veneciji 1703. godine.⁴⁵ Knjiga sadrži šest pjesama koje govore o zauzeću Budima od strane kršćanske vojske i njegovu oslobođenju ispod osmanlijske vlasti. Peta pjesma posvećena je Gospi Olovskoj, kojoj se zahvaljuje za kršćansku pobjedu nad Turcima kod Beča i Budima. U knjizi se, što je ovdje posebno važno, nalazi i slika Gospe Olovске. Ona predstavlja Uznesenje Marijino, doduše neuobičajeno, s djetetom Isusom u rukama, sa strana su dva anđela, a ispod Marijina lika vrlo velik mladi mjesec. Prema tom opisu, mogla bi to biti, jednako kao i iločka, po sjećanju naslikana kopija one slike Gospe Olovске koja se nalazila na glavnom oltaru, a ne one čudotvorne smještene u pokrajnjoj kapelici.

⁴⁴ Usp. PETAR ČAPKUN, "Kakva je bila čudotvorna slika Gospe Olovске?", u: *Franjevački vijesnik*, 45 (1938) 12, 399; Čapkun donosi i izvadak iz Liber arhivalis šibenskog samostana Sv. Lovre o stradanju olovskog samostana i crkve gdje se, između ostalog, veli da su u požaru stradali "veoma glasovita knjižnica" slike, oltari i drugi sveti i profani predmeti. (*Ibidem*, bilj. 5, 397). Lučićovo izvješće iz 1638. godine vidjeti: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće svetoj stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638)", u: *Croatica Christiana Periodica*, 6 (1982) 10, 73-99, ref. 96. Slikar Gabriel Jurkić je 1954. izradio sliku Gospe Olovске prema Lučićevu opisu, i ona se danas nalazi u olovskom svetištu.

⁴⁵ Usp. LJ/DEVIT/ ZLOUŠIĆ, "Najnoviji podatak o slici Olovске Gospe", u: *Dobri pastir*, 3 (1953) 1-4, 327-330. O Jurju Radojeviću vidjeti: IVAN NUJIĆ, "Jure Radojević, pjesnik-vitez od Bosne", u: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 300. obljetnice stradanja samostana i crkve u Olovu (1704-2004)*. U pripremi za tisak.

5.

Slika Gospe Ramske, danas Gospe Sinjske, imala je dijelom drukčiju sudbinu od slika Gospe Gradovrške i Gospe Olovske, premda su franjevački samostan i crkva u Rami nestali, poput gradovrškog i olovskog, u vrijeme Bečkoga rata koncem XVII. stoljeća. Slika je, međutim, sačuvana: prilikom selidbe u Dalmaciju, najprije u Split a onda u Sinj, ramski franjevci su je ponijeli sa sobom. Ponijeli su i drugih dragocjenosti koje su se do danas sačuvale u Sinju: nekoliko knjiga, srebrni pozlaćeni kalež na kojem je urezana godina 1402, te misno ruho.⁴⁶

Samostan u Rami podignut je vjerojatno već u XV. stoljeću. Kasniji spomen o njemu nalazimo iz 1514. Godine 1557. spaljeni su i samostan i crkva, a nekoliko franjevac je tom prilikom ubijeno. Ponovno je podignut prije 1587. Godine 1653. opljačkan je i tada je također stradalo nekoliko franjevac. Samostan su zadesili požari 1667. i 1682. godine. Kratko nakon zadnje obnove, franjevci zajedno s pukom sele iz Rame u Cetinsku krajinu 1687. Tom je prilikom samostan zapaljen da ne dopadne Turcima, a dragocjenosti, među kojima i Marijina slika, prenesene su u novu postojbinu. Tako je Gospa Ramska početkom XVIII. stoljeća promijenila svoje ime postavši Gospa Sinjska. Njezina daljnja povijest vezana je, dakle, za Sinj koji je još neko vrijeme, do podjele Provincije 1735. godine, pripadao Bosni Srebrenoj. Njezino štovanje na poseban način zaživljava nakon uspješne obrane Sinja od Osmanlija 1715, ostvarene po zagovoru i pomoći Gospe predstavljene na slici donesenoj iz Rame, u što su duboko bili uvjereni sinjski branitelji i vjernički puk.

Slika je rađena uljem na platnu veličine ca 58 x 44 cm. Marijin lik nije u cjelini prikazan nego samo poprsje. Njezina glava je nagnuta u smjeru lijevog ramena, čelo je visoko, obrve izdignute, pogled očiju oboren, obučena je u crvenu haljinu. Oko glave, preko koje je prebačena dvostruka koprena, uočljiva je velika svijetla aureola.⁴⁷ Marijin lik je kasnije, nakon sinjske pobjede nad Osmanlijama, okrunjen zlatnom krunom a vremenom su pridodani i drugi ukrasi različitog nakita (ogrlice i sl. od zlata i srebra), tako da je slika vremenom poprimila drukčiji izgled.⁴⁸

⁴⁶ Usp. LUCIĆ LJUBO, *Rama kroz stoljeća*, Rama-Šćit, 2002, 43.

⁴⁷ Opširnije o slici i njezinoj povijesti vidjeti: STANKO PETROV, *Gospa Sinjska. Povijest sinjskog prošteništa*, Zagreb, 1928; JERONIM ŠETKA, "Čudotvorna Gospa Sinjska", u: *Sinjska spomenica 1715 – 1965*, Sinj, 1965, 9 -38.

⁴⁸ Kopiju slike Gospe Sinjske/Ramske izradila je 1924. slikarica iz Maribora s. Rafaela Egger. Nju su sinjski franjevci 1938. donijeli u Ramu u povodu 250. obljetnice iseljavanja puka i franjevac u Cetinsku krajinu. Prilikom 300. obljetnice tog događaja, franjevci iz Sinja su donijeli originalnu sliku Gospe Sinjske, tako da je ta čudotvorna slika nakon tri stoljeća ponovno za kratko boravila u Rami, svojoj prvotnoj postojbini. Na likovnoj osnovi te slike kipar Kuzma Kovačić izradio je 1998. za ramsku crkvu brončani reljef Gospe od Milosti (Gospe Ramske). Veliku zidnu kompoziciju *Gospa u slavi* (freska-keim) u istoj je crkvi realizirao slikar Josip Biffel 1968. godine.

Kada je, odakle i pod kojim okolnostima slika stigla u Ramu, nije poznato. Dalmatinski franjevac fra Stanko Petrov, pozivajući se na sinjskog ljetopisca fra Petra Filipovića iz XVIII. stoljeća, koji je 1757. opisao povijest Gospe Sinjske,⁴⁹ tvrdi da su je franjevci prenijeli u Ramu iz cetinskog (sinjskog) samostana nakon osmanskog osvajanja toga kraja i njegova razaranja u prvoj polovici XVI. stoljeća. Pošli su u Ramu, kako misli Petrov, tražeći sigurnije mjesto, gdje su se mogli osjećati zaštićenijima s obzirom na povoljniju geografsku konfiguraciju tla, odnosno položaj ramske kotline okružene brdima. Prema Petrovu, slika potječe iz XV. stoljeća i od tog vremena su je “štovali u Cetini pod Sinjem”, a onda su je, bježeći pred nasiljem Osmanlija, “cetinski franjevci prenijeli u Ramu u prvoj polovici 16. vijeka”.⁵⁰ Slika se, prema autoru, u Rami nije štovala od najstarijeg vremena samostana, jer bi crkva u protivnom bila posvećena Mariji a ne sv. Petru, što je za autora još jedan dokaz da je ona kasnije donesena iz Cetine. Međutim, prema procjeni likovnih stručnjaka, ta je slika, koje je autor neki nepoznati mletački majstor, najvjerojatnije nastala u XVII. stoljeću.⁵¹ Zbog toga povijest o dolasku slike u Ramu nakon razaranja cetinskog samostana u prvoj polovici XVI. st. protuslovi činjenici njezina kasnijeg nastanka pa se ne može prihvatiti kao uvjerljiva.

Slika je u svom ramskom razdoblju bila smještena “u crkvi izvan oltara”⁵², tvrdi Petrov citirajući ljetopisca Filipovića, što je vjerojatno proizlazilo iz činjenice da ramska crkva nije bila posvećena Gospi. On također navodi da se slika već u Rami slavila kao čudotvorna i spominje jedan primjer kako je neki mladić, stasom premalen za fratra, po Gospinu zagovoru u kratko vrijeme porastao i mogao postati članom franjevačke zajednice.⁵³ Iako o njezinu štovanju u ramskom razdoblju ne raspoložemo s mnogo podataka, navedena legenda upućuje da se njoj tada iskazivalo posebno štovanje, koje će do izražaja doći nakon preseljenja u Dalmaciju. Još dok su ramski franjevci boravili u Splitu prije njihova trajnog nastanjenja u Sinju, uz sliku su se, prema predaji, vezivali neobični događaji koji su sve više učvršćivali njezino štovanje kao čudotvorne, što će, međutim, poprimiti daleko veće dimenzije nakon 1715. godine, ali to prelazi vremenski okvir ovoga rada.

Zaključak

U razdoblju bosanske samostalnosti, tijekom XIV. i XV. stoljeća, franjevci u Bosni grade crkve u gotičkom slogu u duhu tadašnjeg franjevačkog graditeljstva

⁴⁹ STANKO PETROV, *Gospa Sinjska*, 14.

⁵⁰ Usp. *ibidem*, 34.

⁵¹ Usp. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 2, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996, 237.

⁵² Cit. prema: STANKO PETROV, *Gospa Sinjska*, 14.

⁵³ Usp. *ibidem*, 16-17.

u Europi. Sve su te crkve porušene osim one u Podmilačju koja je opstala sve do naših dana kada je i nju zadesila ista sudbina. Pronađeni fragmenti freski potvrđuju da su zidovi crkava likovno ukrašavani, kao i to da su franjevci tražili tada poznate umjetnike i izvan Bosne, te da su od njih naručivali osim zidnih također i izradu slika na platnu ili dasci.

Marijine slike u svetištima u Gradovrhu, Olovu i Rami imale su značajnu ulogu u životu bosanskih katolika. Bile su predmet štovanja kao čudotvorne slike i privlačile su vjernike iz različitih krajeva, što napose vrijedi za Gospinu sliku u Olovu. O nastanku tih slika nemamo pouzdanih podataka, ali su se o njihovom dolasku u svetišta isplele pripovijesti koje imaju u sebi i stvarnog i legendarnog sadržaja, napose kada je riječ o gradovrškoj i olovskoj. Te dvije su nestale u vrtlogu povijesti ali su ostali zapisi o njima, dok je ramska nastavila živjeti novim i bogatim životom u Sinju kao slika Gospe Sinjske.

Franjevački se odnositi prema muslimanima

Razmišljanje koje slijedi neće imati istraživački karakter. Smisao mu je da informira i da pridonese, koliko je to moguće, boljem razumijevanju dviju bosansko-hercegovačkih stvarnosti: islama i franjevaštva, te njihovih, u življenom obliku, uzajamnih odnosa. Uz to, razmišljanje želi, što mu je drugotna namjena, pripomoći uklanjanju predrasuda o bosanskim franjevcima u okvirima hrvatskog-katoličkog naroda.

Polazište će biti sv. Franjo i njegov susret s muslimanima (življenim islamom) poslije čega će slijediti pregled franjevačke tradicije koja je iz toga susreta izrasla, da bi, na kraju, bilo razmotreno stanje danas i ovdje, na ovim našim prostorima.

1. Franjin susret s muslimanima. Sv. Franjo nije samo ono što je na zemlji, u svom životu, bio, on traje u franjevačkom pokretu. Utemeljio ga je na biblijskoj tradiciji: “Neki drugi temelj, osim onog koji je postavljen” (1 Kor 3,11) nije htio postavljati.¹ Poznavatelji franjevačkog pokreta će reći da njegov poziv leži na istoj razini kao i poziv Izraela. Radi se o tome da se Bog veže sa svojim narodom koji ponizno stoji pred njim, koji živi s njim u zajednici punoj ljubavi, koji svećeničkom službom druge privodi Bogu i koji je ispunjen Božjom svetošću.

O kakvom se pozivu Izraela radi? On je izrečen u knjizi Izlaska (19,5s): “A sada, ako čujete moj glas i ako držite savez, bit ćete između svih naroda moja posebna svojina. Meni pripada sva zemlja, ali vi mi trebate pripadati kao kraljevsko svećenstvo i kao sveti narod”. Očito su ovdje dvije strane: Na Božjoj strani stoji samo jedno: milost, izabranje, poziv; na ljudskoj strani stoje četiri elementa: slušati, držati savez, biti svećenik, biti svet. Ono što narod čini Božjim narodom je najprije i prije svega otvorenost za Boga, da bi se čulo što njegov glas kaže ovdje i sada. I kad se taj glas čuje mora ga se drugim posredovati. Zajednica upozorava druge na nazočnost živoga Boga, i to u onoj mjeri u kojoj

¹ Toma Čelanski, Prvi životopis sv. Franje, 18.

je ona živa, u kojoj ljubi, predaje se, slavi. Ona to može ukoliko je sveta, a bit svet znači: gledati život i svijet iz Božje perspektive, tražiti životni stil koji iz nje proizlazi.

Nažalost, izabrani je narod često prolazio kroz krizu identiteta, te je Bog morao u takvim trenucima intervenirati. On je to činio preko proroka. Proroci su se pojavljivali u vremenima “u kojima je zajednica zaboravila svoj poziv i na neki način postala nepokretna i samozadovoljna”, kaže R. Haughton,² da bi nastavio kako “ona tada ne može ispuniti svoje poslanje jer više ne vidi u čemu se sastoji njezino poslanje. Kad je narod ratom, spretnom politikom i uspješnim gospodarstvom dospio do zemaljskog blagostanja, zaboravljao je da je ovisan o Božjem pozivu i da u tome leži sva njegov smisao... Poslanje proroka se tada sastojalo u tome da narodu dozove u svijest njegov poziv”.

I Crkvi se, kao novom izabranom narodu, to događalo. Kao početak takvog događanja se najčešće navodi proglašenje kršćanstva državnom religijom početkom 4. stoljeća. Od tog trenutka Crkva ne mora više živjeti u podzemlju, nije tlačena, otpala je osobna odluka za vjeru, a posljedica je bila da se kršćanski život razvodnio. Morao je netko ustati i dozvati kršćanima u svijest zašto postoji Crkva. Iz tog je razloga nastao redovnički pokret. Bio je oblikovan po uzoru na prvu kršćansku zajednicu imajući za cilj da cijelu Crkvu pozove natrag k evanđelju. Bez ovog prioritetnog aspekta redovnički život postaje pukim socijalnim radom ili zamire u jeftinom nadničarenju. On tada gubi pravo opravdanje svoga postojanja.

Povjesničari će reći da su Franjo Asiški i njegov pokret bili najvažnija obnoviteljska snaga u srednjovjekovnoj Crkvi. Metoda je bila proročka: podsjećanje na evanđelje, na život po evanđelju. On i njegovi sljedbenici to čine na način proroka: žive nomadsku egzistenciju: neposjedovanje, putovanje svijetom, pokornička propovijed, poziv na obraćenje, solidarnost sa siromašnima i obespravljenima. Takav stav postao je tradicijom. Na općem kapitolu u Madridu 1973. godine napisan je jedan dokument u kojemu stoji: “Franjo je bio svjestan da je zajedno sa svojom braćom poslan u svijet kako bi svojim načinom života i svojom riječju naviještao obraćenje Evanđelju i kako bi svjedočio dolazak kraljevstva Božjega i djelovanje njegove ljubavi među ljudima. Svijest ovoga poslanja dala mu je njegovu duhovnu dinamiku, njegovu pokretljivost i hrabrost za novo započinjanje”.³

Sveti se Franjo poput Isusa osjeća ljudima poslan “da bi imali život i da bi ga imali u izobilju” (Iv 10,10), da bi imali život koji je nešto više od vegetiranja, život u punini, koji ovdje počinje i u Bogu se dovršava. U Nepotvrđenom pravilu

² Haughton, R., *The Church's Prophetic Vocation* (Colleville, Minn.). Citirano prema *Osnovni tečaj o franjevačkoj misionarskoj karizmi, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2003., Lek. 5, str. 9.*

³ Madrid, 1973., Poziv našega reda danas: izjava generalnog kapitula franjevaca, 1973.

sv. Franjo spaja dvije Isusove rečenice: “Oče, hoću da oni koje si mi dao budu gdje sam ja, da i oni budu sa mnom, neka gledaju tvoju slavu u tvome kraljevstvu”.⁴ U tom je izvor franjevačkog poslanja. U mnogim se životopisima sv. Franje navodi kako je on svoje sljedbenike često pozivao k sebi i kako im je pripovijedao o kraljevstvu Božjem i o pozivu koji trebaju ispuniti. Posije takvih “pouka” dijelio bi ih u skupine po dva čovjeka, te bi im govorio: “Idite, predragi, sve dvojica po dvojica u razne predjele svijeta i propovijedajte ljudima poruku o miru! Budite strpljivi u žalosti i puni pouzdanja da će Gospodin ispuniti svoje obećanje. Onima koji vas budu pitali odgovorite ponizno; one koji vas budu progonili blagoslivljajte; onima koji vam budu nanosili nepravdu zahvaljujte!”

Da bi se ispravno razumjelo sv. Franju i njegovo slanje braće u misije, treba na prvom mjestu ocrtati povijesnu pozadinu, posebno stav ondašnje Crkve prema muslimanima. Sveti se Franjo od prvih početaka shvaća kao misionar i poduzima različite pokušaje putovanja do Saracena, kako su onda muslimani općenito bili nazivani. Franjo živi u doba križarskih ratova. Oni su bili pokrenuti nakon što su islamski narodi osvojili Svetu Zemlju. Kršćanski je Zapad, pod vodstvom pape, osjećao svojom dužnošću ponovno osvajanje Svete Zemlje za kršćane. Stoga je papa Inocent III. godine 1213. izdao poziv na peti križarski rat. U Papinu pozivu Muhameda se naziva “lašcem” i “prvorodencem sotone”, koji širi pogansku predaju. Kur’an je, namjesto da bude Božja knjiga, zapravo “koprena tame”, i trebalo je da bude preveden kako bi ga se pobilo.

Sv. Franjo je pun želje da pođe u misije, da pođe k Saracenima odnosno k muslimanima. Propali su mu mnogi pokušaji, tako da istom 1219. uspijeva stići u Egipat i to na brodu koji je trebao dovesti pojačanje križarima u Damijeti. Došavši u Damijetu, gdje je naišao na razvratnosti u logoru križara, na svađe i pohlepu, ubrzo je shvatio da se ovdje ne radi o “pravednom ratu”. Pokušao je vođe križarskog rata potaknuti na primirje, no oni su htjeli potpunu pobjedu, što su skupo platili. 29. kolovoza 1219. napala ih je jedna muslimanska vojska, pri čemu je ubijeno 6.000 križara. Tek poslije toga dopustili su Franji da na vlastitu odgovornost posjeti sultana. Jakov iz Vitrija ovako opisuje taj posjet: “Nekoliko je tjedana sultan pozorno slušao Franju koji je njemu i njegovim ljudima propovijedao vjeru u Krista. No, na koncu se pobojavao da se neki od vojnika snagom njegovih riječi ne bi obratio i prešao kršćansku vojsku. Stoga je zapovjedio da ga se sa svim počastima i uz sigurnu pratnju vrati u kršćanski logor. Na rastanku je rekao: ‘Moli za mene da mi Bog objavi onaj zakon i onu vjeru koja se njemu sviđa’” (Povijest zapada, 32).⁵

Franjo nije ostvario ni jedan od svojih ciljeva, niti je obratio sultana niti je stvorio mir između kršćana i muslimana. Nije postao ni mučenikom. No, iz ovog

⁴ Nepotvrđeno pravilo manje braće u: Spisi svetoga Franje i svete Klare, Fram-Zoral, Mostar, 2005. s. 35-59.

⁵ Citirano prema: Osnovni tečaj o franjevačkoj misionarskoj karizmi, Lek. 6, s. 7.

susreta sa sultanom izraslo je pravilo koji je sv. Franjo dao svim svojim sljedbenicima: "Braća koja odu mogu na dva načina među nevjernicima djelovati. Jedan je način da ne izazivaju svađu, nego 'neka se pokoravaju svakoj ljudskoj ustanovi radi Gospodina' (1 Pt 2,13) i neka očituju da su kršćani. Drugi je način da, ako vide da se sviđa Gospodinu, propovijedaju riječ Božju kako bi nevjerici povjerovali u svemogućega Boga, Oca i Sina i Duha Svetoga".⁶

Prema ovom pravilu tko hoće Franju slijediti, mora "ići svijetom" kao brat, ne smije se uznositi iznad ostalih, nego biti ponizan i uvijek na raspolaganju. Braća ne smiju imati druge namjere osim donositi Kristov mir. Ne smiju se slaviti niti sebi što prisvajati. "Malenost" i "bratstvo" su za njih put k miru i način misionarskog zalaganja. Njihova briga za mir u svijetu pomaže im u otkrivanju načina kako trebaju među muslimanima i ljudima druge vjere naviještati Evanđelje. Oni Božju riječ naviještaju "više svojim primjerom nego riječima", u svakom slučaju bez svađe i polemika.

Poznato je, da je sv. Franjo, otkrivši u susretu sa sultanom Božju živu prisutnost i među muslimanima, sebi i svojoj braći postavio pitanje: "Sviđa li se Bogu da mi sada počnemo propovijedati Saracenima!", pa Bog je njihov "Stvoritelj i otkupitelj"⁷ i živo je među njima prisutan. Suvišno je njima naviještati svemogućega Boga, tu vjeru oni dijele s kršćanima. On od njih želi učiti. Dopada mu se poziv mujezina na molitvu (salat), po kojemu su se ljudi trebali skupljati na molitvu i pred Bogom se prignuti do zemlje. U jednom se pismu dotiče ovog islamskog običaja i želi sličan znak i na Zapadu. Pohvala Bogu treba da poveže kršćane i muslimane. On piše: "I tako ćete pucima naviještati i propovijedati o njegovoj slavi, da svakoga sata i kad zvone zvona, sav narod po čitavom svijetu, iskazuje, hvali i zahvaljuje Bogu svemogućemu".⁸

Ono što u citiranom Pismu odgovornima u Redu manje braće piše, ponavlja u jednom pismu političarima onoga vremena. Franjo je, naime, svjestan, da se ovdje radi o javnoj stvari, koju se može provesti samo uz pomoć "svjetovne ruke": "I u povjerenome vam narodu iskažite toliku čast Gospodinu, da se svake večeri, po glasniku ili po drugome znaku, obznanjuje da sav narod hvali i zahvaljuje svemogućemu Gospodinu Bogu".⁹ Ova Franjina želja je bila kasnije donekle zvonjenjem Angelusa ispunjena ali bez povezanosti sa salat i bez eku-menskog značenja kako je želio sveti Franjo.

Susret Franje i sultana, možemo zaključiti, bio je važan događaj u njegovom životu i njegovom duhovnom razvitku. Susret je produbio Franjinu misao. On se radovao živog nazočnosti Boga među muslimanima, koji mu se klanjaju na vrlo

⁶ Nepotvrđeno pravilo, 16.

⁷ Isto, 16,7.

⁸ Sv. Franjo, Pismo svim kustodima, u: Spisi svetoga Franje i svete Klare, s. 95.

⁹ Sv. Franjo, Pismo upraviteljima naroda, u: Spisi svetoga Franje i svete Klare, s. 94.

dojmljiv način i čije ime upoznaju iz jedne svete knjige, kao i kršćani. Izgleda da je Franjo sanjao o jednom svijetu u kojemu bi se muslimani i kršćani uzajamno obogaćivali svojom predstavom Boga. Ova nam predstava daje dublji uvid u njegov život. Za vrijeme misijskog putovanja potvrdilo se njegov shvaćanje Boga. U suprotnosti prema sasvim drugoj slici Boga koju su imali križari, čiji je Bog bio prije svega Bog moći, objavio se Bog njegovoj braći u Isusu kao poniznost. Ovaj Bog poniznosti i služenja, kako se objavio u zemaljskom Isusu, pomogao mu je da Sveto Pismo čita na nov način. Život mu postaje putovanjem na kojemu se otkriva Božja nazočnost i među drugim narodima i sluša se ono što im Bog u uvijek novim situacijama govori. Ljudi nisu ni gospodari ni posjednici istine, nego tragači istine gdje god se ona pokazivala u povijesti ljudi i svega stvorenoga. U odnosu prema islamu Franjo niti zauzima negativno držanje, niti sužava Boga na granice kršćanstva ili neke kulturno povezane teologije. On se, umjesto toga, prepušta božanskoj tajni otkupljenja, koja obuhvaća sve ljude, i čeka na božanski poticaj prije nego bilo što odluči ili učini.

2. Franjevačka tradicija naviještanja “mira i dobra”. Franjini su se nasljednici tijekom povijesti neprestano pokušavali vratiti njegovim idealima, nekada im je to uspijevalo, a nekad i nije, te se, stoga, može govoriti o vjernosti ali i povremenoj izdaji franjevačke misije. Bilo bi moguće navesti primjere i za jedno i za drugo, no to bi nas odvelo predaleko. Jedno je ipak sigurno: Franjevački se red smatra misionarskim, stoga svaki brat i svaka sestra mora ući u ovu misionarsku temeljnu dinamiku, pri čemu “spasenje” treba shvatiti šire nego što to mnogi čine, naime kao “mir i dobro”. Za “mirom i dobrom” treba težiti kao za osobnim stanjem spasenja a isto tako i u međuljudskim odnosima, u različitim zajednicama, u svim narodima i kulturama.

U dugoj franjevačkoj tradiciji naići ćemo na mnoge dokumente koji govore o specifičnosti franjevačke misije. Na primjer, u Medellinskom se dokumentu iz 1971. godine kaže: “Priznajemo religijske vrijednosti koje posjeduju narodi drugih religija i nikako ih ne želimo razarati. Uvjereni smo da su i one osvjetljene svjetlošću koju im je dao stvoritelj ljudi”¹⁰ ili, da citiramo riječi dokumenta iz Mattli-a iz godine 1978. : “Manji se brat veseli vrednovanju religioznog svijeta. On hvali Gospodina za čudesna djela koja on izvodi među narodima. On će tražiti dijalog i zajedničku molitvu. Tako dolazi do izmjene dara doživljaja Boga. Uzajamni posjeti, prije svega prigodom vjerskih svečanosti, bit će znakom rastućeg zajedničkog bratstva. Takvi će kontakti također krčiti put zajednički pothvatima kod ljudi dobre volje za više pravednosti i mira u svijetu”.¹¹ Znamenito je, da je papa Ivan Pavao II. izričito u svom pozivu na molitveni dan

¹⁰ Medellin, 1971., Manja braća i misija

¹¹ Mattli, 1978., u: W. Buelmann, Ein Missionsorden fragt nach seiner Zukunft

svjetskih religija za mir (Asiz, 1986) ohrabrio franjevence da i dalje idu putom međureligijskog dijaloga.

Put međureligijskog dijaloga franjevci, naravno, shvaćaju na svoj način: On je za njih hodočašće u velikoj poniznosti s ciljem postizanja međuljudskoga razumijevanja. Oni znaju da bez poniznosti i ljubavi nema dijaloga, drugim riječima, u pravom dijalogu nema ni prednosti ni podlaganja, ne smije se zahtijevati posjedovanje većeg udjela u istini. Dijalog može živjeti samo od jednako-pravnosti, od tolerancije i od potpune spremnosti kako davanja tako i primanja. Od ovog franjevačkog držanja mnogo je toga “ušlo” u dokumente Drugog vatikanskog koncila. Koncil na primjer priznaje da i druge religije posjeduju pozitivne vrijednosti kao što su istina, dobrotu, milost i svetost (Nostra Aetate, 2). U njima se krije Božja prisutnost. Druge se religije mogu smatrati putovima prema spasenju (Lumen Gentium, 16), iz čega je lako zaključiti da Crkva nije više jedini spasenjski put.

Dok govorimo o franjevačkom međureligijskom dijalogu važno je naglasiti da se dijalog između religija odvija prije na razini ljudskih susreta i iskustava nego na razini pojmova koji su često mnogoznačni i nepotpuni. U to spadaju, prije svega, zajedničko polje socijalne suradnje, te briga oko pravednosti i mira. Ne smije se zaboraviti ni zajednička molitva. Zajedništvo srdaca je najdublje u zajedničkoj molitvi, u pohvali i klanjanju Bogu. U molitvi se u drugome otkriva brat, sestra, sin ili kći Božja, kakvo god da je njegovo ime. Stoga dijalog iz molitvene dinamike nije puki susret na ljudskoj ravni. On je Božji dar. Prije nego što je Franjo išao sultanu, molio je za snagu i pouzdanje, pa nije čudo što se susret završio na iznenađujući način jer je sultan zamolio Franju: Moli za mene da bi mi Bog objavio zakon i vjeru koji se njemu više sviđaju!

Još je važno reći, da Franjo ne čeka da sultan dođe njemu, on ide sultanu da bi se s njim susreo. “Mi moramo kao prvi” opomenut će papa Pavao VI. kršćane, “moliti ljude za razgovor a ne očekivati da oni nas potaknu na razgovor”. (AAS 1964, 642).

Sve dosada rečeno trebalo je pokazati, kako je sv. Franjo svojim sljedbenicima ostavio primjerenu osnovu za susret s muslimanima. On je u svoju vjeru prenosio islamske običaje i temeljna iskustva. Na ovom temelju odvijala se 1982. Prva franjevačka konferencija o islamu, koja u jednom pismu u stilu sv. Franje opisuje temeljna držanja u susretu s muslimanima.¹² Ona ima, i to ne treba zaboraviti, svoje temelje i u dokumentima 2. vatikanskog sabora. U najkraćem saborskom dokumentu, “Izjavi o odnosu Crkve s nekršćanskim religijama” (Nostra aetate), Crkva potvrđuje jednostavno i izravno: “S visokim poštovanjem Crkva promatra i muslimane” (NA 3), da bi u istom dokumentu od svojih vjernika tražila da “prošlo ostavimo po strani, da se trudimo oko iskrenog i uzajamnog

¹² Tekst tog pisma u hrvatskom prijevodu u: Osnovni tečaj o franjevačkoj karizmi, Lek. 16., s. 10-14.

razumijevanja i da zajednički nastupamo u obranu i promicanje socijalne pravde, moralnih dobara i, ne na kraju, mira i slobode za sve ljude”.

Iz ovog proizlaze dvije važne posljedice kako za franjevce tako i za sve kršćane: prvo, u našim odnosima s muslimanima treba izbjegavati sve što riječju i činom ide za ponižavanjem njihove osobe, njihove vjere ili njihova ponašanja. Treba izbjegavati sva poređenja između “dobrih” kršćana i “loših” muslimana, i obrnuto. Drugo, postoji potreba premišljanja i novog formuliranja vjerskih postavki. One su nastale u drukčijoj socijalnoj i povijesnoj situaciji.

Naravno, da i u ovom razmišljanju ne smijemo previdjeti pojavu fundamentalizma, tu “najveću opasnost za građansko društvo” (Ralf Dahrendorf). Ima ga u svim vjerskim zajednicama, no, danas je potrebno otvorenije govoriti o “islamskom fundamentalizmu”, koji, istina, ne reprezentira “islam” ali želi kroz uvođenje šerijata uspostaviti idealno islamsko društvo. Gdje je militantan, fundamentalizam može značiti ugroženost dostojanstva i života drugih ljudi, može izazvati nemir, netrpeljivost, diskriminiranje, a može čak opravdati mržnju i ubijanje. Franjevački odgovor na fundamentalizam je jedna Franjina riječ: “Slovo je ubilo one, koji žele znati samo riječi, da bi ih držali mudrijima od drugih i da mogu steći veliko bogatstvo i davati ga rodbini i prijateljima. Slovo je ubilo i one redovnike, koji ne slijede duh božanskog slova, nego žele radije znati samo riječi i drugima ih tumačiti”.¹³ Ni u kršćanstvu ni u islamu nema fundamentalizam ništa s temeljem na kojemu počiva prava vjera. On je zabluda u kojoj se Boga pretvara u stvar kojom se raspolaže i zlorabi ga se za vlastite interese vlasti

3. Bosanski franjevci i bosanski muslimani. Nakon ovog načelnog govora o franjevačkom odnosu prema muslimanima red je, iz u početku spomenutih razloga, progovoriti i o odnosu bosanskih franjevaca prema bosanskim muslimanima. Naravno, da nije lako izreći tu kompleksnu stvarnost, jer je nisu određivale samo misli i upute sv. Franje nego više konkretna događanja koja su izvirala iz nečeg drugoga, što je prolaznog karaktera. Bila su to, kao što znamo, politička, ekonomska i nacionalna stremljenja. S njima ćemo i započeti.

Godine 1463. turskim zaposjednućem Bosne uništeno je Bosansko kraljevstvo. S njim su nestale sve institucije srednjovjekovne bosanske civilizacije i kulture. Na njihovom mjestu počeo se oblikovati jedan novi svijet, svijet drugačije kulture, duhovnosti i civilizacijskih obilježja, počeo se oblikovati orijentalno-islamski svijet. Ta u Bosni nezapamćena događanja preživjela je Bosanska franjevačka vikarija, kasnije nazvana Bosna Srebrena, odnosno zajednica bosanskih franjevaca, što će se poslije, kroz vjekove, biti od povijesnog značenja ne samo za bosansko-hercegovačko katoličanstvo i hrvatstvo nego i

¹³ Opomene braći, u: Spisi svetoga Franje i svete Klare, s. 29.

šire za cijelu povijest Bosne. Prvi čin te drame preživljavanja neraskidivo vezan za ime Fra Anđela Zvizdovića.

U trenutku nestajanja samostalne Bosne pred naletom tadašnje velike sile, bosanski su se franjevci i povjereni im katolici našli pred alternativom: napustiti zemlju i otići živjeti pod zaštitom kršćanskog vladara, ili ostati u njoj i pokušati naći *modus vivendi* pod osmanlijskom vlašću. Oni su izabrali ovo drugo, a odluka fra Anđela Zvizdovića da se susretne sa sultanom na Milodražu 1463. godine, zasigurno nadahnuta duhom sv. Franje, pokazat će se ispravnom za svekoliko bosanskohercegovačko katoličanstvo. Jednostavnije rečeno: Njegova je zasluga što u Bosni nisu ugašena sva ognjišta katolika i što nisu nestali svi samostani franjevac. Mogao je, dakle, u prvom redu njegovom zaslugom u Bosni započeti novi način života, u kom su se susreli katoličanstvo i pravoslavlje, islam i židovstvo, dakle žitelji različitih konfesija, civilizacija i kultura, što nije prestalo do dana današnjega. Nisu to, istina, uvijek bili idilični okviri zajedništva. Naprotiv. Bio je tvrd i opor život, na mahove i okrutan, no s vremenom se, sve više, pokazivao kao paradigma nove Europe.

Dubravko će Lovrenović u svojoj poetiziranoj "Milodraškoj zakletvi", "prateći" fra Anđelova razmišljanja na njegovom odlasku sultanu, napisati da "dolazi vrijeme u kojem ćemo se ili posvetiti ili propasti. Ako se posvetimo, slijedit ćemo primjer našeg uzora i učitelja iz Asiza, ako pak propadnemo (kao i toliki prije nas), onda bolje nismo ni zaslužili... Ova zemlja je sveta i pošćropljena krvlju mućenika; odemo li , izdat ćemo žrtvu staru tisuću godina".¹⁴ Nije, stoga čudo, što je takav postupak ostao inspirativnim i u kasnijim stoljećima, sve do danas, jer ukazuje na jedino mogući put ka ostvarenju jednakopravnosti u zajedničkom suživljenju zajednica koje dijele etničke, konfesionalne, kulturne, rasne ili neke druge različitosti, a to je put dijaloga i tolerancije. Taj čin nije bio puko podlaganje moćniku, kako to neki zlonamjerno ističu, no nije bio ni čin koji je dao takve rezultate koje bismo mogli označiti visokim dometima slobode i tolerancije. Zacijelo ni jedno ni drugo, ali ipak najviše što se tada moglo postići i tu mogućnost franjevci u liku fra Anđela Zvizdovića nisu proigrali i nisu smjeli proigrati. Postao je, stoga, znak za budućnost. Tko će u toj "igri" nadvladati? U spomenutoj "Milodraškoj zakletvi" D. Lovrenović pušta sultana ovako fra Anđelu govoriti: "Lako ćeš zato shvatiti da ja, baš kao i ti svoju, želim i trsim se proširiti moju vjeru. To jednostavan i razumljiv princip. Tko će u tom nadvladati, to je Allahova, a ne naša volja".¹⁵

Ovdje je i mjesto da se upitamo u čemu i na čemu se temelji ovakvo franjevačko ponašanje. Na ovo pitanje odgovor je pokušao dati jedan suvremeni bosanski franjevac, fra Mile Babić. U svom radu *Odnos između konkretne bosanske*

¹⁴ Dubravko Lovrenović, *Milodraška zakletva*, Bosna franciskana, Samobor 1/1993., s. 144.

¹⁵ D. Lovrenović, isto, s. 152.

*franjevačke prakse i izvornog Franjina duha*¹⁶. Babić naglašava, da se odgovor krije u “Franjinoj samoponiznosti”. On kaže: “Stvorenja trebaju živjeti i djelovati u skladu sa svojom stvorenošću, što znači da je čovjek pred Bogom uvijek beskorisni sluga, da ne može neovisno o Bogu steći nikakve zasluge, kojima bi mogao zahtijevati nešto od Boga”.¹⁷ U tom je sv. Franjo našao svoju inspiraciju: biti stalno manji (minor) od svih ljudi i od svih Božjih stvorenja. Želio se ostvariti u ljubavi kao samoponiznosti. Zašto upravo u samoponiznosti? Zato što samoponiznost može prerasti u samodarivanje, dok samouzvisivanje vodi samoobožavanju, tj. idolatriji, koja je temelj najokrutnijeg nasilja na ovoj zemlji. Dokle god ljudi budu imali potrebu da sami sebe uzvisuju ili da ih drugi uzvisuju, nasilje na zemlji neće prestati. Jedini put ka spasenju je put nenasilja, ljubavi kao samoponiznosti. To je logika franjevačkog stava: Protiv zla se boriti dobrom, kao što Franjo kazuje u Nepotvrđenom pravilu: “I kad vidimo ili čujemo da se zlo govori ili čini, ili da se huli na Boga, tada mi dobro govorimo i činimo i hvalimo Gospoda koji je blagoslovljen u vjekove”.¹⁸ Znamo, da je Franjo poštovao Crkvu, papu, kardinale, biskupe, no, on ne slijedi njihove pozive u križarski rat protiv islama. On jednostavno slijedi franjevačku odnosno Kristovu logiku ljubavi.

Pitamo se, koliko je taj duh sv. Franje prisutan u praksi bosanskih franjevaca. Odgovor je, načelno, pozitivan: Najčešće su strpljivo i radi Boga podnosili sva ponižavanja, udarce i progonstva, koja su im dolazila sa svih strana, od kršćana i nekršćana. Njihovo samoporicanje (Selbstverleugung) graniči s mučeništvom. Oni to podnose, naglašava fra Mile Babić u svom razmišljanju, radi Boga, radi vjernosti svojoj savjesti, radi spasenja svoje duše i duša drugih ljudi, što nije drugo doli spasenje konkretnog čovjeka.

Važno je primijetiti, u pokušaju da se bosanske franjevce razumije u ovoj “vjernosti svojoj savjesti” da oni nisu imali kroz svoju dugu povijest na koga bi se oslonili: ni na jednu političku stranku ili instituciju, nego samo Boga i dobre ljude, koje su nalazili posvuda, u svim narodima. O tom dojmljivo piše Fra Bono Benić: “Ovo velimo da olakšamo svoju bol pa se pred Vama, presvijetli i prečasnii gospodine, jadamo: zašto nas Sv. kongregacija nikad ne usliša kad se u svojim potrebama na nju obratimo? Zašto mi nikad ništa ne dobivamo kad (od nje) nešto tražimo? Zašto nas ona nikad ne tješi, kad joj se jadamo? A kad nas netko, makar i lažno, kao ovo sada, optuži, onda odjednom – i ne saslušavši drugu stranu – obaspu nas prijetnje i gromovi! ... Nikoga nema tko bi saslušao tužbe “sirota i udovica”. Zbog toga ovo patimo i pateći predajemo svoju stvar u Božje ruke”.¹⁹

¹⁶ Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću, Sarajevo-Fojnica, 2000., s. 207-216..

¹⁷ Isto, 208.

¹⁸ Nepotvrđeno pravilo, u: Spisi sv. Franje i sv. Klare, s. 48.

¹⁹ Ljetopis sutješkog samostana, Veselin Masleša 1979., s. 172.

Bosanski franjevci podnose zlostavljanja da bi sačuvali vjeru i žive ljude u Bosni. Netom spomenuti fra Bono Benić o tome piše: “Eto, dragi čitaocē, kakav su život provodili naši hrabri predšasnici i kakvim su se gorkim kruhom hranili. Pa ipak, nikad nisu uzmaknuli unazad, dok su vršili svoje dužnosti, nego su muževno podnosili teret i žegu dana. Tom ustrajnošću oni su ponovno zadobili i svoj predašnji položaj i oteto im mjesto”.²⁰ Istini za volju treba reći, da je u redovima bosanskih franjevacā bilo i onih koji su iznevjerili i izdali duh sv. Franje i njegovu logiku ljubavi.

Među bosanskim franjevcima koji su ostali “vjerni svojoj savjesti” kao što su Jukić, Martić, Nedić, Knežević, Šunjić, Baltić i drugi lako otkrivamo različite tipove. Tu je *klasični tip* intelektualca, koji se prema postojećem poretku svog vremena odnosi lojalno, uklapa se u njega i radi za njega, *ili romantični tip* koji se povlači izvan društva na svoj blaženi otok egzistiranja, ili pak *tragični tip* intelektualca, koji je svoju zemlju i svoje društvo budi iz mrtvila dok i jedno i drugo ne mora napustiti; jednom riječju, otkrivamo čitav niz prijelaznih stupnjeva između dvorskog pjesnika i dvorske lude, na jednoj strani, i proroka koji strada, na drugoj strani, odnosno čitav niz između fra Grge Martića i fra Franje Jukića, ako njih dvojicu definiramo kao ekstremne pozicije u ovoj plejadi.²¹

Neki povjesničari ovakvo ponašanje bosanskih franjevacā proglašavaju “europskom paradigmom”. Jedan od njih, Dubravko Lovrenović, u svom članku *Europska paradigma bosanskog franjevaštva* piše: “Usprkos golemoj i teško savladivoj poteškoći – slaboju očuvanosti izvorne građe – što se još uvijek postavlja kao prepreka konačnoj ocjeni franjevačke djelatnosti, osnovni sud, da su franjevci srednjovjekovnu Bosnu oplemenili zapadnoeuropskim kulturnim sadržajima, i pored toga ne može biti doveden u pitanje”.²²

Već ovdje možemo zaključiti, da su franjevci i oni katolici koji su ostali u Bosni, a nisu prešli na islam, prihvaćajući novi politički okvir kao nužni egzistencijalni kompromis, sačuvali svoj stari duhovni i kulturni identitet, vjerujući u trajnu otvorenost povijesti i nadajući se boljim vremenima. “To je bila historijska opcija fra Anđela Zvizdovića”, reći će Srećko Džaja, “odnosno franjevacā i bosanskih katolika kojima je on stajao na čelu”.²³ Tu pak opciju fra Anđela Zvizdovića treba procjenjivati prema političkim mjerilima 15. a ne 21. stoljeća. On je tada izborio za bosanske katolike princip tolerancije, dakle ono, što je tada bilo najviše moguće u suživotu dviju civilizacija. Da taj princip nije uvijek bio poštivan nego je bio često gažen kroz duga stoljeća osmanske vladavine u Bosni, kazuju povijesna ispitivanja. Stoga se na njega, s vremenom, morao nasloniti jedan drugi politički princip, naime princip ravnopravnosti.

²⁰ Isto, s. 107.

²¹ Prema: Srećko Džaja, Politički profil fra Grge Martića, Bosna franciscana, 2/1994, s. 54.

²² Bosna franciscana, 2/1994., s. 177.

²³ Srećko Džaja, Osmansko osvajanje Bosne i Rimska kurija, Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću, s. 227.

Ovim se želi reći, da današnji (bosanski) franjevci donekle drukčije razmišljaju nego je to činio sv. Franjo ili fra Anđeo Zvizdović. U političkom smislu nije više dostatna puka tolerancija, u čijem bi okviru jedni samo tolerirali druge i u isto vrijeme na razne načine ograničavali njihova prava i njihove mogućnosti razvitka, kao što je to bilo bivalo u minulim stoljećima i desetljećima. Nužan je novi model političke i kulturne ravnopravnosti, i to na individualnoj i kolektivnoj razini. To se odnosi na svaki narod i na svaku državu, pa tako i na Bosnu i Hercegovinu. “Ukoliko se ne oblikuje istinska politička volja za jednu takvu opciju”, reći će Srećko Džaja, “onda se svaki politički govor o Bosni pretvara u lanjski snijeg a njezina budućnost u vrela upitnik”.²⁴

Na primjedbu novinara iz *Glasa Slavonije* (1992) kako Muslimani kao tragične žrtve agresije prolaze kroz nacionalnu katarzu i osvješćenje, što se često iskazuje radikalnim stavovima i ponašanjima koja vode u vjerski ekstremizam, što dodatno može ugroziti bosanskohercegovački nacionalni i politički mozaik, ondašnji poglavar bosanskih franjevaca odgovara: “Pred novim prijetnjama ne treba zatvarati oči, no čini mi se da se bauk islamizacije često grubo dnevnopolitički iskorištava. Muslimanski narod mora odnekud crpsti snagu za obranu svoga nacionalnog bića, opasno napadnutoga. A nacionalno biće, narodnost Muslimana, svi priznajemo. Ne mogu vjerovati da se u tome može kriti neka opasnost za budućnost, barem ne za slijedećih 50 godina. U Bosni su tri, ali nije rečeno da bi se samo dva naroda lakše sporazumjela”.²⁵

U jednom drugom razgovoru (Vijesnik, 1993), provincijal bosanskih franjevaca kao njihov “glasnogovornik” će reći: “Mi fratri pripadamo jednom internacionalnom redu u čijem su krilu našli mjesta pripadnici raznih nacija i kultura i svi se mi osjećamo braćom. U tome je, vjerujem, podrijetlo naše tolerancije, vještina suživota, spremnost na prihvaćanje razlika. Takva je bila kroz cijelo vrijeme “naša” Bosna, zemlja različitih identiteta i njihova supostojanja, ‘maksimum različitosti na minimum prostora’, što bi rekao Kundera. Takva je naša Bosna bila rješenje kroz stoljeća, Uvjeren sam, rješenje je i za budućnost”.²⁶

U privođenju kraju ovog razmišljanja slijedit ću misli autora Gwenole’ Jusseta, čiji je tekst pod naslovom *Islam, bratski izazov* objavljen u časopisu Bosna Franciscana 2003.²⁷ On svoj tekst započinje mišlju jednog Libanonca, koji mu je u razgovoru rekao: “Kad se želi razgovarati o muslimanima, treba najprije gledati što je u njima dobro”. Da ga je slučajno čuo sv. Franjo sigurno bi rekao: “Evo pravog malog brata”. Još je zanimljivije, naglašava Jusset, što su takve misli našle mjesta u osjećajima Crkve, koja je na Koncilu u dekretu o *Ne-kšćanskim religijama* rekla: “Crkva s poštovanjem gleda na muslimane” (NA,3).

²⁴ Isto, s. 228.

²⁵ Fra Petar Anđelović, *Mi ostajemo*, AGM Zagreb, 1995, s. 32.

²⁶ Isto, s. 43.

²⁷ Bosna franciscana, 18/2003, s. 122-129.

Ovo s *poštovanjem* ima svoju težinu, barem tako razmišljamo mi, bosanski franjevci. Postoji, naime, određen broj kršćana koji ne s poštovanjem nego s prezirom gledaju kako na nauk tako i na praksu islama. Oni jednostavno nisu u stanju za razliku od sv. Franje i brojnih franjevaca u islamu vidjeti bratski izazov. Franjo i njegovi nikad se ne sukobljavaju sa sustavom, oni žele susresti ljude, žele među njima razabrati vjernike, s njima moliti. Franjo ne traži da se ide među križare, tražio je da se ide “među muslimane”.

Kad je o muslimanima riječ, onda naš autor izriče svoja iskustva na ovaj način: 1. Nakon 13. stoljeća islama, svjesni smo da muslimani ne uspijevaju prijeći od Krista proroka do Krista-Boga koji je čovjekom postao, osim u ponekim iznimkama. Postoji teološka blokada a da o sociološkom pritisku i ne govorimo. 2. Islam pri kraju 20. stoljeća je trijumfalistički islam, svjestan svoje snage i lako podložan preziru kad je gospodar politike. 3. To je islam u punom naletu, osim u Crnoj Africi. Na ovom prijelazu tisućljeća, broj muslimana po prvi put premašuje broj katolika.

Ovo su razlozi što neke kršćane hvata panika, stoga su važne slijedeće nijanse, misli Jusset. On ih nabraja ovim redom. 1. Islamska ekspanzija ne leži toliko na fenomenu obraćenja koliko na golemom demografskom rastu u Indiji i Maleziji; 2. Islam je evoluirao tijekom povijesti i znamo da se u najtvrdim zemljama muslimani, i to veoma vjernički jaki, bore za istinsko poštivanje drugoga; 3. Ne postoji samo jedan islam. U nekim njegovim varijantama je sve naglašeniji osjećaj za pluralizam i za toleranciju.

Kad se ovo uzme u obzir, lakše je shvatiti franjevački odnos prema muslimanima. On u sebe nužno uključuje:

- Odreknuće svetoga rata i religioznog rasizma. Franjevci poput sv. Franje žele izaći iz nekršćanskog mentaliteta križarskog rata. Jednostavno: nije moguće ubijati u ime Boga!
- Treba, na neki način, napustiti ideju povratka kršćanstvu. Kraljevstvo se Božje ne uvodi, ono je tu i ono je tamo. Prema sv. Pavlu, vjera je naš štit ali nije zid između vjernika i nevjernika. Odgovor na stavove nekih muslimana ne može biti kršćansko nasilje. Sv. Franjo je preskočio veliki zid: izašao je iz naoružana kršćanstva kako bi susreo drugoga na njegovoj obali. Bio je brodar koji spaja obale.
- Po franjevačku: Mučeništvo nije najbolji zbor. Amadou Hampate Ba, musliman, napisao je za sv. Franju: “Mogao je, kao što su to drugi drugdje učinili, vrijeđati vjerovanje svoga gostoprimca, i time čak na lagan način osvojiti, da tako kažem, palmu mučeništva. Ali onda ne bi bio sv. Franjo”.
- U knjizi *Cvjetici* piše, da je sv. Franjo rekao da je “Finoća jedno od Božjih svojstava”. Svojim prisustvom usred muslimanskih vjernika, Franjo je otvorio vrata Božjoj finoći koja nas uvijek poštuje. Pokazao je da je susret važniji od krvnog mučeništva.

- Franjevački je zalagati se za svijet nade, on je put duhovnog razvoja. Ivan Pavao II. je započeo hodočašće prema Asizu riječima: "Izabrao sam ovaj grad Asiz za mjesto našega molitvenog dana za mir zaradi osobita značenja svetoga čovjeka koji se ovdje slavi – svetoga Franje - kojega poznaju i uvažavaju brojne osobe po čitavom svijetu kao simbol mira, pomirenja i bratstva". Tim danom je započela revolucija međureligijskih odnosa. U 13. stoljeću Crkva nije razumjela Franju, možda mu se danas vraća, želimo u to vjerovati.

U svom pismu braći u povodu proslave 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića (1998) provincijal bosanskih franjevac je napisao ove riječi: "Bila je to hrabrost u ovom našem vremenu sjećati se čovjeka, koji je, da bi spasio svoju zajednicu i svoj narod, krenuo ka osvajaču, ne da na njega puca nego da s njim razgovara. Možda on nije imao drugoga izbora, a prije će biti da je odluka za taj "čin razgovora" u njemu izrasla iz franjevačke, odnosno kristovske duhovnosti, u čijem je središtu mir i izmirenje. Nisu mu, zasigurno, neki od "njegovih" odobrili taj čin, kao što neki od "naših" nisu prihvatili proslavu 500. obljetnice njegove smrti, uglavnom oni koji ratom žele stvarati mir. Mi smo mislili drukčije. Vjerovali smo da Bog činom fra Anđela, ali i našim nastojanjima potvrđuje Pavlovo kazivanje Korinćanima da "Bog bira što je ludo u očima svijeta, da posrami mudre i što je slabo da posrami jake".²⁸

Sa sv. Pavlom ćemo i završiti ovo razmišljanje: "Vrijeđaju nas, a mi blagoslivljamo; progone nas, a mi ravnodušno podnosimo; ocrnjuju nas, a mi uzvraćamo lijepim govorom" (1 Kor 4,12). Tako valjda trebaju radi kršćani a još više franjevci.

²⁸ Fra Petar Anđelović, Vjerni Bogu, vjerni Bosni, Rabic Sarajevo, 2002., s. 263.

Hannah Arendt – svjesni parija

Notre héritage n'est précédé d'aucun testament¹

Ove godine 4. prosinca navršava se točno 30 godina od smrti Hannah Arendt, a dogodine se slavi njezin 100. rođendan. U svijetu je danas mnogo stručnjaka koji se nazivaju arendtolozima, zanimanje za Hannah Arendt je veliko i ona se smatra jednim od najvećih političkih mislilaca dvadesetoga stoljeća. Pored mnogobrojnih međunarodnih konferencija koje se organiziraju njoj u čast, njezino ime nose škole, ali, primjerice, i Hannah Arendt centri u Oldenburgu, New Yorku, zatim institut u Dresdenu, itd. Postoji i *Newsletter Hannah Arendt* koji izlazi dva puta godišnje i koji obrađuje aktualna istraživanja o Hannah Arendt. Od 1995. godine osobama koje djeluju u sferi između akademskoga i političkoga života dodjeljuje se *Nagrada Hannah Arendt* za političko mišljenje, koju financiraju fondacija Zelenih i Senat grada Bremena.

Ukazat ću na osnovne biografske podatke o H. Arendt, jer je moguće da u Bosni i Hercegovini o njoj tek mali broj ljudi nešto zna, s obzirom da do sada nije objavljen niti jedan prijevod nekog njezinoga djela, te je recipiramo uglavnom tek preko prijevoda iz susjednih zemalja, a sekundarna literatura o H. Arendt je i u susjedstvu nažalost vrlo oskudna. Bio-bibliografski podaci o H. Arendt se primjerice mogu naći u hrvatskom prijevodu njezina temeljnog djela *Vita activa* (A. Cesarec, Zagreb 1991., str. 277-279.), a ovdje ću, kako rekoh, navesti ukratko tek par pojedinosti.

Hannah Arendt je rođena u mjestu Linden kraj Hannovera, Njemačka, a odrastala je u Königsbergu, Pruska (danas Kaliningrad, Rusija), gradiću iz kojeg se Immanuel Kant nije maknuo cijeloga života. Bila je jedino dijete Marthe Arendt, rođ. Cohn, i inženjera Paula Arendta. Njezini roditelji nisu bili ortodoksni Židovi, ali nisu bili ni Židovi asimilirani do te mjere da bi pristali krstiti je. Hannah Arendt je prema vlastitom priznanju znala još kao dijete da izgleda židovski. To

¹ Naše nam naslijeđe nije ostavljeno nikakvim testamentom, - omiljeni “aforizam” Hannah Arendt, autora Renée Chara.

je naprosto značilo *drugačije* od ostalih, ali ne u smislu nekog kompleksa manje vrijednosti. Bila je, dakle, Židovka, ne protiv volje, i mada se smatrala nereligioznom i asimiliranom, jer je intelektualno odgajana u tradiciji njemačke prosvjetiteljske filozofije, nikada se nije osjećala pripadnicom njemačkoga naroda. Nakon mature odlučila je studirati filozofiju, teologiju i grčki u Marburgu. Njezini profesori bili su poznati filozofi poput Heideggera, Husserla i Jaspersa. S Heideggerom joj se desila ljubav, a budući da je on bio oženjen i otac dvoje djece koji nije namjeravao napustiti obitelj, Arendt je nastavila studirati u Freiburgu te naposljetku u Heidelbergu. Diplomirala je kod Jaspersa 1928. na temu: "O pojmu ljubavi kod Augustina". Nakon završenoga studija Arendt odlazi u Berlin gdje se godinu dana kasnije udaje za filozofa Günthera Andersa. U Berlinu Arendt počinje pisati radnju o Rahel Varnhagen i njemačkom romantizmu. Isprva se zanimala za sudbonosni put ove zanimljive Židovke pri njezinu pokušaju da bude priznata i prihvaćena od okoline. Nije namjeravala napisati političku knjigu, niti je to trebala biti neka psihološka studija. Pokušala je ispričati Rahelinu životnu priču. Ali baveći se dulje tom temom sve više je u prvi plan izbijao problem židovske asimilacije. I sama Arendt je bila prisiljena doživjeti se i shvatiti *drugačijom*. Započetu biografiju je dovršila u pariškom egzilu 1938. s obzirom da je 1933. napustila Berlin iz političkih razloga, te je preko Praga, Đenove i Ženeve dospjela u Pariz. U Parizu je Arendt bila izbjeglica iz nacističke Njemačke. Dolaskom u Pariz imala je po prvi put potrebu organizirati se politički. Nemajući izbora, naučila je biti Židovka, jer je ta činjenica do 1933. godine za nju predstavljala tek konstataciju koja nije karakterno određivala njezin identitet. Međutim, u trenutku kada vas napadnu jer ste Židov, smatrala je Arendt, morate se braniti upravo s te pozicije, dakle, kao Židov. Arendt se priključila cionističkom pokretu, ali nikada nije postala židovski nacionalist. Njezin brak sa Sternom bio je de facto okončan još 1933., ali se razvela tek 1937. da bi se iznova udala 1940. za Heinricha Blüchera s kojim je sretno živjela do njegove smrti, 1970. Preko Lisabona je 1941. dospjela u Ameriku. Američko državljanstvo je dobila 1951. Do kraja života je živjela u Americi. Umrla je od infarkta, 4. prosinca 1975., u New Yorku.

Pitanje identiteta je pitanje koje se nameće svakome tko pokuša razmišljati o sebi i o svojem jastvu. U ovome tekstu bit će riječi o načinu na koji je H. Arendt doživljavala svoj vlastiti identitet.

Jednakost je, govoreći riječima H. Arendt, ograničena na oblast politike. Samo smo u politici svi jednaki. Pojam pluralitet je za H. Arendt iznimno važan. Kada se o njemu govori, to znači priznavati postojanje mnogih i različitih ljudi, to znači ne samo dopuštati razlike u stavovima i interesima kod ljudi, nego ih djelujući i domisliti u zajedništvu. U sredini pluraliteta osoba živi kao posebna i jedinstvena među drugima jednakima. Za razliku od političke sfere, društvena se svodi na razlike, jer se društveni život gradi na priznanju tih razlika. Biti drugačiji, razlikovati se i osnivati ekskluzivne grupe, u okvirima društva, sasvim je

normalno i poželjno, jer se osobe u društvu susreću u svojoj različitosti i tek u zajednici s drugima postajemo svjesni svoje vlastitosti. Nema individualnosti bez pluralističke jednakosti.

Kakvu društvenu ulogu ima pojedinac, Arendt je eksplicite pokazala uz pomoć dvije sociološke kategorije ljudskoga postojanja, konkretno- židovskoga, u knjizi o Rahel Varnhagen: životnoj priči jedne njemačke Židovke iz doba romantizma. Riječ je o terminima *parija* i *parveni* koje Arendt rabi kao sociokulturne obrasce za tumačenje židovske egzistencije.² Parija-model je, može se reći, njezin prvi teorijski i politički odgovor na totalitarizam.³ Za narod H. Arendt, za Židove, europska domovina je 1944. godine bila zauvijek izgubljena, nije je više bilo. H. Arendt je također godinama bila osoba bez državljanstva koja nigdje ne pripada. Bila je parija.

Termin parija Arendt je preuzela od francuskog sociologa Bernarda Lazarea. Taj pojam se može naći i kod Max Webera kod kojeg parija označava sociološku i društvenu marginalnu poziciju određene grupe.

Poimati židovski narod kao narod parija je, razumije se, sekularno razumijevanje židovskoga naroda. Od H. Arendt saznajemo da je parija način egzistiranja koji je u određenim situacijama, prije svega u “mračnim vremenima”, jedini moguć kako bi se spasila sposobnost rasuđivanja od prisile na konformizam i prilagodbu. Pojam suprotan pojmu parija je, prema H. Arendt, *parveni*.

Imenica parija (ind. *pareyera*: brđanin, gorštak) oznaka je za po rođenju “nečiste” i prezrene stanovnike gorskih predjela Indije, one na dnu hinduističkog kastinskog društva, za ljude koji ne pripadaju nijednoj kasti. U širem značenju, imenica označava bespravna, odbačena, potlačena i prezrena čovjeka, onog koji nije rado viđen u civiliziranom društvu, onog koji je izopćen iz njega.⁴

Max Weber će označiti Židove kao parija narod, rekavši: “Neobični religiozno-povijesno-sociološki problem židovstva da se najbolje razumjeti usporedbom s indijskim kastinskim redom. Jer što su bili, sociološki gledano, Židovi? Parija narod.”⁵

O tome da su Židovi kao narod veoma posebni ne treba trošiti riječi. Europa im je doista sve do 1944. bila domovina stoljećima, i usprkos činjenici da su se

² U Anić – Goldsteinovom *Rječniku stranih riječi* pod natuknicom *parija* stoji:

1. *pov.* čovjek najniže kaste ili koji ne pripada nijednoj kasti u Indiji

2. *pren.* obespravljen čovjek, potlačen čovjek ◇ *tamilski* *paraiyar* ← *paraiyan*:

bubnjar ← *parai*: bubanj (parije su tradicionalno bili bubnjari) Pod *parvèñ* stoji: onaj koji se odnedavna obogatio ili probio u više društvo, onaj koji oponaša stil višeg društvenog sloja; skorojević, arivist ◇ *fr.* *parvenu* = *parvenir*: stići, doseći. Usp., V. Anić, I. Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb 2000., str. 977 i 981.

³ H. Arendt, *The Jew as Pariah: A Hidden Tradition*, tekst objavljen 1944.

⁴ Usp. M. Stojić, *Parije*, tekst objavljen u rubrici *Riječ u fokusu*, bih-tjednik “Dani”, 23. ožujak 2001.

⁵ Citat iz M. Weber: *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*

u zapadnoj Europi, u XIX. i XX. st. gotovo svi asimilirali, nisu se integrirali u društvo.

Rahel Varnhagen (1771-1833) bila je Židovka koja je živjela u doba romantizma, općekulturnog pokreta koji se javlja krajem XVIII. st., u vremenu kada je antisemitizam bio consensus omnium. To je vrijeme u kojem još uvijek buja život salona. U salonima su se vodile burne rasprave i razgovori i oni su na neki način predstavljali društvenu platformu. Nosilac romantičarskog pokreta bila je građanska klasa, a nakon buržoaske revolucije kada je postalo jasno da su građanska ideologija i građanska stvarnost u neskladu, s obzirom da revolucija nije ostvarila proklamirane ideale - bratstvo, jednakost i slobodu, dolazi do razočaranja u sklad života kako ga je predočio racionalizam te se generacija romantičara odriče ideala o apsolutnoj vlasti razuma i traži uporište u emociji i jakom individualizmu.⁶

Mlada i pametna Židovka Varnhagen zatekla je se pred ozbiljnom dilemom. Arendt želi da ona ostane dosljedna sebi, kao što želi i da svi drugi ljudi budu sebi dosljedni. O čemu je riječ? Dilema se sastojala u tome što je trebalo odabrati između mogućnosti: ili biti drugačiji, ili prestati biti ono što jesi i asimilirati se. Varnhagen se odlučila asimilirati na postojeće društvo jer je željela biti društveno priznata, pa i pod cijenu da mora zaniijekati svoje cjelokupno stečeno židovsko naslijeđe, a to je podrazumijevalo čak i promjenu vlastitoga imena. Rahel Varnhagen se krstila i postala Friederike Robert kako bi postala *čovjek među ljudima*, ali sve uzalud.

Beskrajno je mnoštvo mogućnosti putem kojih se može biti drugačiji od onoga kakav jesi. U trenu kada se subjekt odluči negirati, ne postoje više neki osobiti izbori. Postoji tek jedan cilj: uvijek, u svakom trenutku biti drugačiji od onoga kakav jesi, nikada se ne pokazati, nego infinitnom preobrazbom postati bilo što, sve dotle dok to nešto nisi ti. Sve je naučljivo. Težeći ka cilju, pojedinac odbija prihvatiti činjenicu o tome da je svijet povijesno kondicioniran. Za Rahel je, u njezinom pokušaju da postane parveni, mišljenje postalo introspektivno i uzelo je oblik poricanja objektivnih činjenica putem laganja. Tek pred kraj života Rahel je prihvatila poziciju 'parije', židovstvo kao nepromjenjivu činjenicu, i počela se osjećati židovski, suosjećajući s ostalim Židovima. Do tada je živjela u laži, u laži poricanja. Glavni oblik poricanja bio je upuštanje u stalnu introspekciju, tražeći istinsku sebe, sebe koja nema niti jedno obilježje po kojem je svijet osudio Židove, svoju vlastitost koja je u stanju izmijeniti svijet tako što ga stalno pokušava anticipirati, ili ga nanovo tumačiti na način tako da se njegova zbilja poništava u mentalnim konstrukcijama. Parveni ulaže silan napor usmjeravajući sve svoje snage i talente samo kako bi se uspeo par stepenica više na društvenoj ljestvici. Najmanji uspjeh, tako teško postignut, nužno ga zaslijepi

⁶ Usp. D. Rosandić, Hrvatski jezik i književnost 2, Školska knjiga, Zagreb, 1998. str 178 -184

iluzijom: sve je moguće. Parveni je konformist koji nije u stanju uočiti ništa izvan vlastitog interesa. On nema kome biti zahvalan jer sve što posjeduje, posjeduje zahvaljujući vlastitim snagama.⁷ “Cijena koja se zahtijeva od parije ako želi postati parveni uvijek je previsoka i pogađa uvijek najljudskije stvari, one od kojih se zapravo sastoji njegov život”, napisala je Arendt.

Parija je autsajder, on predstavlja ono humano-specifično ljudsko. Način parijevske egzistencije je biti bez predrasuda, blizina realnosti, objektivnost, izoštrana sposobnost distanciranja. Ta obilježja proizlaze odricanjem od pripadnosti društvenoj većini i to po cijenu izгона iz političke javnosti.

Parveni je također autsajder, ali po vlastitom poticaju. On predstavlja model na koji bi se trebao ugledati njegov brat parija. Prototip za ljude koje je H. Arendt nazivala parveni može biti obitelj pariških Židova de Rothschild.

Parveni plaća gubitak svojih parija sposobnosti time što postaje sasvim nesposoban shvatiti opće, uočiti povezanosti i zainteresirati se za nešto drugo osim za svoju vlastitu osobu.⁸

Svjesni parija zbilja stoji izvan društva i kroz tu distancu ima bolji uvid u njega. Savršen primjer svjesnog parije koji nudi Arendt je Franz Kafka. To je autor koji je konstantno beskrajno iznenađen konstatacijom da svijet jest onakav kakav jest.

Hrabro očuvana kafkijanska naivnost je apolitičan opis onoga što je Arendt nazivala svjesno parijstvo. Takav parija osjeća zahvalnost i uočava druge. Njega karakterizira to što previše razmišlja o ljudskom usudu.

Rahel Varnhagen je potrošila život pokušavajući se svidjeti i prilagoditi društvu. Uspjela je shvatiti da problem nije bio u njoj, nego upravo u društvu, međutim, njezina kritika društva nije bila politička.

Pišući o životu Rahel Varnhagen, Arendt je u figuri parije otkrila bitne osobine koje su kasnije bile od značaja za njezino bavljenje sa sposobnošću rasuđivanja. Tumačeći svoje shvaćanje parije, Arendt nam pokazuje kako svjesni parija postaje osnova za razumijevanje neovisnog mislioca. Za Arendt je parija dekonstruktivni element društva sa značajnom subverzivnom potencijom. Svjesni parija se može politički osvijestiti i postati politički akter, revolucionar, voljan uspostaviti javno carstvo slobode.

Hannah Arendt je bila na čistu sa svojom vlastitom parija pozicijom i svjesno je odabrala egzistenciju društvenog autsajdera. Bila je svjesna da nijedna postojeća društvena grupa neće prihvatiti tu poziciju, ali je smatrala važnim iznijeti je u javnost kako bi ju se moglo čuti u diskusiji, za slučaj da se neki koji nisu ovisni

⁷ Usp. H. Arendt: Rahel Varnhagen: Lebensgeschichte einer deutscher Jüdin aus der Romantik, München 1981, str. 199.

⁸ Ibid.

o svojim vođama budu htjeli pozabaviti time. Nema čvrstog tla neupitno priznatih tradicionalnih vrijednosti na kojem je Arendt mogla stajati. Niti jedna tradicija nije joj mogla ponuditi takve temelje. Jednom je rekla: "Pitate me gdje stojim. Ne stojim nigdje. Ja se sa svojim političkim mišljenjem ne nalazim ni na jednoj današnjoj, ili već nekoj drugoj uhodanoj poziciji. Ne zato što želim biti osobito originalna, nego zato što se uvijek nekako dogodi da se ja ne uklapam".

H. Arendt je uspjela sačuvati potrebnu distancu spram vlastitog iskustva, koju dugujemo jedino mišljenju i njegovim mogućnostima. Ostala je parija- moćni autsajder, ironični, s vremena na vrijeme zgroženi, i često angažirani suvremenik, koji si je zabranio samosažaljenje i zaboravnost. Ona se nikada, a kušnji je bilo napretek, nije željela prilagoditi društvu koje nije spremno prihvatiti je.

"Ima nešto zadivljujuće u tome da je čovjek nedodirljiv", rekla je Arendt u jednom govoru (smatram da je mislila nedodirljiv u smislu da se čovjek odupre i ne podleigne svim tim mračnim i amoralnim ponudama koje ga za života salijeću).

H. Arendt je vrlo cijenila javnost, jer je smatrala kako sve nas samo javnost može, ako uopće nešto može, spasiti od barbarstva. U eseju *Što je sloboda?*, ona veli: "Najprije postajemo svjesni slobode ili njezine suprotnosti u našem odnosu s ostalima, a ne u odnosu s nama samima."⁹

Hans Jonas, njezin prijatelj, rekao je jednom prilikom: „Što god je imala za reći bilo je uvijek važno, često provokativno, ponekad i pogrešno, ali nikada trivijalno, nikada ravnodušno, nikada više za zaboravit ...“

LITERATURA

Arendt, Hannah: Rahel Varnhagen: Lebensgeschichte einer deutscher Jüdin aus der Romantik, München 1981.

Arendt, Hannah: Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlass, (hg.) von Ursula Ludz, München/Zürich 1993.

Arendt, Hannah: Vita activa, August Cesarec, Zagreb 1991.

Arendt, Hannah: Politički eseji, Antibarbarus, Zagreb 1996.

Heuer, Wolfgang: Hannah Arendt, Rowohlt Monographie, Reinbeck bei Hamburg 1987.

Young-Bruehl, Elisabeth: Hannah Arendt: For Love of the World, Yale U. P., New Haven & London 1982.

Nordmann, Ingeborg: Hannah Arendt, Tradition als Bruchstück, u: Bruch und Kontinuität: Jüdisches Denken in der europäischen Geistesgeschichte, Hg. Von Eveline Goodman – Thau und Michael Daxner, Akad. Verlag, Berlin 1995.

⁹ Citirano prema H. Arendt, Politički eseji, Antibarbarus, Zagreb 1996., str. 63.

Srednjovjekovne latinske povelje

(izbor i prijevod)

“Historiografija srednjeg vijeka, da bi se uspješno razvijala, zahtijeva posebno školovane kadrove, što je opet uslovljeno materijalnim sredstvima. Da bi mlad historičar, koji se priprema za naučni rad u ovoj oblasti, mogao uspješno da napreduje neophodno mu je znanje latinskog jezika, posebno srednjovjekovnog. Naime, najveći dio građe koja se odnosi na bosanski srednji vijek pisana je na latinskom ili talijanskom jeziku (a na tim jezicima su objavljeni i izvori). Danas je vrlo teško naći studenta historije koji bi se opredijelio za srednjovjekovnu historiju upravo zbog ovih teškoća. Potpuno ukidanje klasičnih gimnazija prilično je zamračilo perspektivu razvoja rada na srednjovjekovnoj historiji (isto to važi i za antičku historiju).”

s internet stranice filozofskog fakulteta u Sarajevu

(1326 – 1329. godine)

In nomine patris et filii et spiritus sancti. Invoco s. Gregorium. Ego comes Stephanus banus, filius domini bani similiter Stephani, necnon frater meus comes Ladislaus ex gratia dei domini universis terris Boznensis, Zoli, Uzori necnon confinibus inferiorum terrarum neve terre Hwmonensi. Obtinuit gratiam apud nos comes Wlkozlaw natus comitis Herwathin vocati de castro Klweh, in co, quia idem amisit dominium Croatorum, ideo dignus est mercede. Quare notum facimus, quod nos comiti Wlkozlaw prefato pro nonnullis servitiis per ipsum nobis exhibitis et impensis eidem duas provincias Banycze neve Werbana vocatas in eisdemque duo castra constructa, Klwch et Kottor vocata, dedimus, donavimus sibi suisque heredibus et posteritatibus universis, usque unicus ex nostris in Bozna perseveraverit, et hoc a meta ad metam tali conditione, quod, donec idem comes Wlkozlaw perseveratur in nota fidelitatis, si autem idem comes Wlkozlaw careret prole, extunc cui vult dare donare, plenam habeat potestatis facultatem. Se quod servitia exhibant cum annis domino bano. Etiam

neque proventus neque descensus in eisdem provinciis exigere valcamus, excepto si descensus posset fieri ex amicitia sua bone voluntatis. Insuper officiales nostri in antelatis provinciis nullam habeant potestatis facultatem. Ideo illas antelatas provincias sepefato comiti donavimus pro fidelitate per ipsum nobis impensa. Ille autem provincie fuerunt infidelium, qui contra nos insurrexerant unacum Croatis. Huic autem donationi nostre fuerint observantes. Testes sunt hi: thepnych Radozlaw unacum fratribus, comes Dabyso unacum fratribus, comes Dragos unacum fratribus, supan Kersa de Zagorja unacum fratribus, alter supan Poznan de Rama unacum fratribus, comes Ozthoya de Vzkopal unacum fratribus, Herwathyn Wlkchkowyh de Vzora unacum fratribus, waywoda Voyko unacum fratribus, Branos Chespernich de Zola unacum fratribus, supan Bodos unacum fratribus, rusticus Chelnyk de Trebothy unacum fratribus, Johannes Supanus similiter cum fratribus. Istis autem premissis est pristal-dus Wlk Schytkowyh waywoda Boznensis unacum Vitano Thihwradyh. Quis autem istis contravenerit aut ista anichilaverit absque nota infidelitatis eiusdem comitis Wlkozlawi sepefati, extunc sit excommunicatus a patre et filio et a spiritu sancto et a quatuor ewangelistis necnon a duodecim apostolis neve ab omnibus deo fideliter servantibus in presenti seculo et in futurum. Presentem autem litteram scripsit Priboye notarius invictissimi gloriosissimi domini bani in Melch ignaro quid sit.

(1287. godina)

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Priyezda domino concedente banus Boznensis universis Christi fidelibus salutem in omnium salvatore. Cum ea, que geruntur aut conferuntur per principes, ingenti rebore debeantur perenniter observari per fideles, ad universorum notitiam harum serie presentum et futurorum volumus pervenire, quod nos de prompta intentione et desiderio cordis nostri, ut decet patri filio amabili, et de benivolentia filiorum nostrorum Stephani, Priyezda et Vlch ac etiam ex c(ons)ensu baronum et nobilium regni nostri quandam terram nostram, videlicet totam supam Zemlenyk vocatam cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis, prediis, villis et universis populis silicet in eadem existentibus et congregandis karissimo genero nostro et filio in deo, primogenito nobilis viri et honesti Stephani bani et karissime corporalis filie nostre coniugi eiusdem ac per oesdem suis heredibus heredumque successoribus dedimus, donavimus et contulimus libere, secure et absolute habendam, tenendam et iure perpetuo irrevocabiliter possidendam pacifice et quiete sub iisdem metis, terminis et limitationibus, quibus predecessores nostri et nos possedimus (h)ucusque. Cuius quidem terre mete tali ordine distinguuntur, videlicet prima meta incipit in Bulchazka in terminis Glas et ascendit ad Scotesnicha, deinde vadit ascendendo in Cola, deinde superius in Ruysche, hinc vadit in Sepyna, hinc transit fluvium Vrbaz et vadit superius in Cerminam, abinde vadit in

Podolucham, hinc in Goricham et de Goricha vadit in Banua semper ascendendo, hinc revertitur ad occidentem et transito fluvio antedicto pervenit ad Lizkouch, deinde in eodem girat et vadit ad Podscuycha, inde vadit ad Sutyzkam, hinc vadit in Clukam et de Chuka transit in Ponikuam, deinde vadit in Ereheuam, hinc vadit in Strazicham, deinde in Mochilcham, hin(c) vadit in Corbauzkam, abhinc in Wlchiam, inde vadit in Lupchinam, deinde vadit in Hemelninam, abhinc in Biztricham, deinde vadit in Grabroam et sic girando determinatur et iungitur mete priori. Ut autem huius rei donatio et confirmatio salva semper et inconcussa sine omni contradictione perpetua perseveret, presentem paginam supranominato in deo filio nostro ac filie nostre corporali ac heredum eorundem successoribus contulimus munimine autentici pendentis sigilli nostri roboratum. Datum in Zemlenik, octavo die mensis maii, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo octuagesimo VII.

(10. prosinca 1334. godine)

Die sabati decimo decembris. Hoc est exemplum quarumdam (licterarum) missarum pro parte domini Stephani bani (Bossone) nobili viro domino Marcho Justiniano honorabili comiti Ragusii, consilio et comuni Ragusii sigillatas sigillo cere gialle ipsius domini Stephani, in quo erat sculptus unus homo armatus ad equum. Quarum licterarum tenor talis est: Die X. Decembris.

Stephanus dei gracia banus Bossine amicis suis veris Marcho Justiniano comiti Ragusii, iudicibus, consilio et comunitati de eadem salutem cum amore. Noverit vestra universalis amicitia, quod nos anno domini millesimo CCCXXXIII, in festo videlicet beati Luche evangeliste proxime preterito cum nobilibus viris Clime Dersia, Valle, Misce et Boguno sociis ipsorum et ciuibus nostris super foro vel mercato nostro de Narento, quod ipsi ex dono nostro et voluntate tenuerunt, nec non aliis debitis, que inter nos et prenotatos viros fuerunt, posuimus debitam et convenientem rationem. Itaque ratiocinantes inuenimus, quod neque nos prenotatis viris, neque nobis sepefati viri in aliquo remanserunt debitores. Si ipsi nobis et eo modo quomodo nos ipsos super omni debito et actu inter nos usque dictos presentium factis et actis sumus e mercatione expediti, facientes tam ipsi nobis quam nos ipsis plenum et perfectum finem et remissionem et securitatem tam de mercato quam de quibusuis debitis inter nos existentibus usque dictos ut prescriptum est. Item sal quod est in Narento est Clime Dersich prenotati. Datum in Bossina in curia nostra die et anno prenotato. Quas quidem dominus comes cum suo minori consilio ad conservationem iurium dictorum Clime, Valis Misce ac Bogun et de eorum voluntate fecit totaliter registrari.

(15. veljače 1333. godine)

*In nomine sancte et individue trinitatis amen. Anno domini millesimo trecentesimo tricesimo tercio, indictione prima, die decimo quinto mensis february. Stephanus dei gracia banus Bosne, Sale, Vzore ac dominus generalis totius terre Chelmie. Si amicos deuotos et seruitores nostros diligimus et eis gratiam nostram inpendimus cum amore sicut expedit immutatam bona singulis ostendentes. Notum igitur facimus vniuersis tam presentibus quam futuris, quod nos inspecta deuocione ac beniuolencia sincera nec non prerelata seruicia, que comune et homines Ragusii (**ei**)¹ sui successores nobis et nostris ante(ce)soribus magnifice prestiterunt et sunt prestituri annuente domino in futuram, per nos et nostros filios heredes et descendentes ex linea masculina vsque ad finem mundi damus, concedimus et donamus comunitati et hominibus Ragusii amicis predictis et deuotis nostris karissimis totam Puntam Stagni cum Preulaca et omnibus suis pertinenciis supra se et infra se habitis et constitutis, et cum omni iuris accione et iurisdiccione, que modo quolibet ad illas pertinere noscuntur et cum omnibus villis, planis, montanis, siluis, buscis, aquis, bannis, placitis, seruiciis et sanguine in pariter et quiete vsque ad caput Loyste habendas, tenendas, possidendas et (**vsufragandas!**), et de ipsis perpetuo quodlibet eorum velle faciant tamquam de eorum propria re. Et quod dictum comune et homines Ragusii ipsas (**Pontam!**), Preulacam murare et fortificare possint et foveam facere a vno mari vsque ad aliud et alibi vbicunque eis videbitur et placuerit intus ad eorum beneplacita uoluntatis. Et si quo tempore ipsa Punta et (**Preulach!**) seu pars ipsius aut terra seu pertinencia ipsarum intra uel intus murum existencia mole starent uel inquietarent (**dicto!**) comune Ragusii et hominibus suis in generali uel speciali per aliquam seu aliquos locum, (**uniuersitus!**) et homines Ragusii, vsque ad finem mundi illam defendere auctoritate et disbrigare toto nostro posse. Cuius rei (**causam!**) nos comune et homines Ragusii cum obligatione omnium bonorum dicti comunis promittimus et nos obligamus eadem domino bano recipienti et stipulanti pro se et suis heredibus et successoribus et descendantibus ex linea masculina dare et soluere pro tributo et censu dicte Punte et Preulache omni anno in festo beati Blasii vsque ad finem mundi perperos quingentos in Ragusio, illa in moneta, que tunc temporis habebit cursum in ciuitate Ragusii, tam si ipse dominus banus et eius filii et descendentes ex linea masculina tenerent terram Chelmi quam non, nichilominus habere et recipere debeat omni anno a dicto comuni in festo dicti Blasii supradictos quingentos perperos modo predicto vsque ad finem mundi. Et si accideret, quod ipse dominus banus uel eius filii masculini seu descendentes ex linea masculina vellent venire aliquo tempore ad habitandum Ragusii, nos comune et homines Ragusii teneamur eis dare et concedere vnam domum decente (**p...**) et calcineas pro sua habitacione, donec staret in Ragusio, sine aliquo affictu solu-*

¹ Riječi istaknute masnim slovima u izvorniku nisu čitke te su pretpostavljene

endo, promittentes eciam nos et comune et homines Ragusii non tenere vel receptare in Stagno vel Preulacha siue in (**ysulis!**) nobis datis et concessis a dicto domino bano aliquem eius nobilem hominem qui fuerit rebellis uel inobediens eidem domino bano et suis filiis uel descendentibus ex linea masculina vsque ad finem mundi. Que omnia nos Stephanus banus predictus per nos et nostros filios masculinos condescendentes et successores ex linea masculina usque ad finem mundi iuramus ad sancta dei evangelia et quatuor ewangelistas et XII. apostolos et omnes uirtutes, que sunt in ciuitate Ragusii habere firma et rata omnia suprascripta et non contrafacere uel uenire de iure uel de facto aliqua ratione uel causa. In cuius rei testimonium et veritatem euidentie pleniorum presentes scribi fecimus et nostro aureo pendenti munimine roborari. Actum sub Zerebernich, presentibus nobilibus uiris Vilano Thehoradich, Radozlao Hlapouich, Milos Vlkazoch, Horuatin Sthepanich, Sthepano Druschich, Tuerthko Anachnouich; pristaldi autem huius rei hii sunt: Diuosius uidelicet Tehoradich, Stechko Hlapovich, Mihael de Menche ciuis Ragusinus. Et de predictis omnibus facta et scripta sunt quatuor priuilegia simile vnum alteri, duo scripta in grammatica latina, et alia in sclauonico, de quibus idem dominus banus habet duo, vnum uidelicet in latino et aliud in sclauonico, et comuno et homines Ragusii similiter habemus alia duo vnum in latino aliud in sclauonico.

(13. veljače 1355. godine)

Milos Radoslauich, homo domini Tuertchi, incliti bani Bossine, presentauit nobili et potenti viro domini Nicolao Barbadico, honorabili comiti Ragusino et suo minori consilio unum instrumentum cum una litera sclauonescha pro parte dicti domini bani, scriptum dictum instrumentum manu Bernabay Thome, clerici Bosinensis diocesis, publici imperiali auctoritate notarii, cum bulla anuli dicti bani in ipso instrumento impressa et cum duabus bullis pendentibus cum syricho calo, una uidelicet fratris Pellegrini episcopi Bossine, et alia capituli sui. Quod quidem instrumentum de mandato domini comitis et sui minoris consilii registraui, prout infra proxime continetur, nichil addens vel minuens, quod sensum uel sententiam mutet. Cuius tenor per omnia talis est Tuerthko dei gracia banus Bossine nobili viro Nicolao Barbadico, comiti **Rag(usino)**, iudicibus, consilio et communitati **Rag(usine)** salutem et bonorum omnium incrementa. Cum dudum, cum felicis recordationis domino Stephano, bano Bossine, patruo nostro dilecto, Klime filius Junii de Dersia et Biste de Bona, uestre municipes ciuitatis, haberint negotiationes, mercantias, fora et tributa sub certis pactis et conditionibus, et specialiter ab ipso patruo nostro fora tenuerunt in Narento et Ostrusnica et de hoc, sicuti informati sumus bonorum hominum testimonio fide digno iustam et sufficientem eidem domino bano, patruo meo, reddiderunt rationem et prout nobis dicitur, idem patruus noster in puncto seu articulo mortis existens, ipsos de omni debito dixerit et pronuntiauerit satisfecisse et plenarie persoluisse,

nos ob salutem anime eiusdem patruī et predecessoris nostri ac etiam proprie contemplationis salutem, prefatos cives vestros, scilicet Klyme et Biste ac ipsorum filios et heredes de omnibus illis foris, tributis, (precis) et rationibus inter prefatos dominum Stephanum quondam banum, patrum nostrum, et ciues uestros habitis plenarie presentium tenore quitamus et quietatos ac absolutes esse ab omnibus preteritis usque in presens pronunciamus et presentium serie declaramus, nolentes, ut propter hoc a quoque nostro vel cuiusvis nostrorum aut prefati patruī nostri nomine debeant unquam seu aliquam molestari. In quorum omnium testimonium presentes fieri fecimus literas in presentia reuerendi in Christo patris domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, spiritualis patris nostri et religiosi vir fratris Francisci de Florencia, vicarii Bosnensis, ac honorabilium dominorum Nicolay prepositi et Petri lectoris ecclesie memorate, nec non nobilium virorum comitis Volkoslay Nahoieulich et comitis Mastanj Bubanich, Stepoie Cheruatinich et Stepse filii Stephani Drusich, nostrorum nobilium, et magistri Nicolay filii Michaelis suppani de Bresna, Clechinj suppani de Dyacou, officialium et servitorum domini episcopi memorati per notarium publicum infrascriptum et ad maioris roboris firmitatem eiusdem domini episcopi et capituli ipsius ac etiam nostri anularis, quia ad presens aliud nostrum sigillum maius penes nos non habuimus, sigillorum munimine roboravi. Actum et datum in Dyaco prope ecclesiam catedralē, XIII. die mensis february, anno domini millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto. Et in dicto instrumento manu propria predictorum fratris Peregrini episcopi et fratris Francisci vicarii est subscriptio facta.

(29. ožujka 1366. godine)

Littera banni Bosne missa ducali dominio, cuius superscriptio talis est. Insigni, et glorioso domino Marco Cornario dei gratia duci Venetiarum, ac laudabilibus viris consiliariis et universis civibus de eadem dominis et amicis ipsorum plurimum honorandis. Reverendissima salutatione laudabilique recommendatione premissa. Noverit vestra honorabilis magnificentia nos vestre magnitudinis littera credentiales in corda canapari sigillo plumbato roboratas per honorabilem virum magistrum Anastaxium vestre magnificentie notarium nobis revera directas omni quo debet honore plenariaque cordis iocunditate, uti tenemur, recepisse, sub quarum litterarum credentia ipsius magistri Anastaxii dicta, et per ipsum vestras honorabiles relationes seu legationes perfecte percepimus, ad quorum tenorem vestre laudabili amicitie seriatim taliter duximus respondendum. Quod nos omni loco et tempore opportunis ad omnia vestra iura, iustitias et equitates, sicut promisimus, ita tenemur, et toto cordis affectu, labori non parcendo, thesaurum exponedo, ymo si necesse fuerit usque ad mortem corpori non parcendo, vestra iura et iustitias, ut premittimus, adimplere conamur, et volumus plene et integre. Porro de vestra iniuria propter falsariam monetam

et iniquam actionem per homines nostrorum nobilium vobis illata multum aggravamur, et deo celi teste dicimus sicut vos proprii in personis contristamur. Cum enim ipsi nobiles nostri regni sicut primo deo et nobis aliquo modo infideles, nosque miserabiliter de nostro regno una cum nostra genitrice pepulerant et totaliter eiecerant. Nosque per misericordiam omnipotentis dei et gratiam incliti principis domini Lodovici dei gratia regis Hungarie, iustitia nostra et fidelitate requirente, simus iterum in nostrum regnum aliquo modo recepti, licet non in toto, non valentes ita subito ipsos nobiles pro nostra et etiam pro vestra iniuria punire et incarcerare. Igitur vestram reverendissimam magnificentiam presentibus postulamus valde dignanter et diligenter, quod quousque simus stabiliti et in nostro regno bene confirmati, nostram voluntatem bonam profecto reputare vellitis. Nos itaque deo permittente de omni vestra iniuria parvo tempore expectato, omnimodam iusticiam faciemus plene et integre. Sperantes a vestra magnificentia in centuplo similia seu maiora nobis affuisse. Scripta in Bosna dominica Ramis Palamarum anno domini MCCCLXVI. Tuerto dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne, ac domina Elena genitrix ipsius carissima, vestri intimi amici.

(1. studenog 1356. godine)

Thverdeo dei gratia Banus totius Bozne, necnon et totius Vzura ac Solle, frater noster carissimus, una cum dilecta matre nostra domina Elena, universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in domino sempiternam. Cum ad veri christicolos principesque christiani fidei partium ecclesiarum Dei in suis roborare muribus, et non solum perdita restaurare sed etiam propria donare, ut ipsa utroque vallata presidio et spiritualis in Christo pater, dominus Petrus, premissa Dei et apostolice sedis gratia episcopus ecclesie Boznensis, accedens ad presentiam nostram et omnium baronum nostrorum, proposuit querelam, quod a quibusdam iam elapsis temporibus per potentiam et iniustitiam quorundam, quamdam possessionem ecclesie sancti Petri in Vsura, nomine Dubimcham, concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim Bano, avo Stephani magni pridem similiter patrui nostri, necnon et confirmatam per eundem Stephanum magnum similiter Banum patruum nostrum carissimum, insuper quibus eorum privilegia formaliter ostendit non vitiata non abolita nec in aliquo suspecta. Et quia nos statum ecclesie dei ampliare volentes pro salute nostra ac predecessorum nostrorum, qui primo hec ecclesie Dei contulerunt, ac ad petitionem serenissimi principis domini nostri Ludovici prefata gratia regis Hungarie illustris eidem ecclesie prelibate sancti Petri in Vsura, predictam possessionem Dubicham cum omnibus terris, villis, fructibus et proventibus eius, secundum terminos et proventus, qui in privilegio predicti magni Prezdi Bani continentur in perpetuum reddimus et confirmamus. In cuius rei testimonium presentes litteras nostras pendenti sigillo nostro roboramus. Datum in curia nostra

sub castro Boboch in festo omnium Sanctorum, anno domini millesimo CCC mo quinquagesimo sexto.

(6. rujna 1310. godine)

Altro Privilegio rinovativo del Bano di Bosina. (1310. 6. Settembre). Nos Stephnus Cotromanovich Dei Gratia Banus Supremus Bosinae & c. omnibus nostris Vajvodis, Judicibus, Comitibus, Serdariis, & aliis Offitialibus Militiae Civitatum, & Locorum Nostrorum dilectione, & salutem auguramus. Voluntas nostra est perpetue conservare Subditos Nostros in omnibus eorum Privilegiis quae habuerunt a Regibus Bosinae, & Legibus, & Consuetudinibus Locorum eorum qui sunt fideles nobis. Cum sint etiam fideles Bannachi nostro Spectabiles Nobiles Loci vocati Rogoznizza in Dalmatia supra Mare Comites Diklicich, Blaxevich, Rubnich, Davidovich, Miculich, Vojnich, & Radich, & eorum Populus, qui Nobiles cum eorum Consilio, & cum Spectabili Comitibus Vajvoda, & Judicibus miserunt Nobiles Nuntios, ut praesentent Nobis honorabile Privilegium eidem concessum a Stephano Nemagnich dignae memorie Rege Rassiae, Dalmatiae, & Bosinae de die 4. Octobris 1289., & a Nobis bene examinatum, humiliter orantes Nos, ut eis confirmamus illud, & ab omnibus exequi faciamus, & ut nemo Subditorum Bannatus Nostri audeat eis inferre ullum fastidium, nec facere ullam novitatem contra ipfos. Nos igitur confirmamus Privilegium de die 4. Octobris 1289. concessum illis ab ipso Rege, & sicut ille concessit ipfis, ita etiam nos eodem modo concedimus, confirmando eorum Leges, consuetudines omnes, & judicia nec debebunt folvere tributum de Proventibus propriis, nec de Negotiis in Locis, & Civitatibus universis Bannati Nostri, nec quiddam de Herbaticis, & sicut in ipso Privilegio totum concedimus ipsis, & confermamus. Et Privilegia omnia quae obtinuerunt praedicti Nobiles temporibus transactis a Seren. Regibus Hungariae, Nos ipsis confirmamus ob potentes eorum actiones, & fidelitates quas demonstrant Nobis, & sicut juraverunt pro semper esse fideles. Si quis has nostras violare praesumat, Bona sua sint occupata, & reposita in Thesauro Bannatus Nostri, & ipse depellatur ab eodem, & Sigillo Nostro Argenteo pendente munimus. Datum in Civitate Milloszero die 6. Septembris 1310. (Stephanus Cotromanovich Bannus Supremus). Domagna Divolcich Bobulich Secr. Primus Potentis Stephani Cotromanovich Banni Supremi Bosinae.

(21. svibnja 1360. godine)

Altro Privilegio Rinovativo del Re di Dalmazia & c. 1360. 21. Maggio. Stephanus Tuarco Dei Gratia Rex Rasiae, Bosinae, Partium Maris, & Dalmatiae. Omnibus in Christo fidelibus Banis, Judicibus, Comitibus, Vajvodis, Serdariis, &

aliis cujusvis generis Offitiales Militiae, & Locorum Nostrorum praesentibus, & futuris pacem, & salutem auguramus. CUM reverentia, & humilitate praesentavit se ante Majestatem Nostram Spect. Nuntius Comes Diklicich missus a Spect. Nobilibus loci Rogoznizza posita parvum supra Mare in Dalmatia, & ab universo suo Concilio, & a Spect. Co: Vajvoda, & a Judicibus Subditis nostris dolendo quosdam Subditos nostris ponere eis onera contra Privileja, quae eisdem concessa fuerunt a Sereniss. Regibus Hungariae, & Bosinae, & similiter ab Illustr. Banis Bosinae, sicuti videtur in Privilejs praedictis Regis Praedecessoris Nostri Stephani Nemanich, & Stephani Cotromanovich Bani Supremi Bosinae de die 4. Octobris 1289., & 6. Septembris 1310.; Ideo cum Majestas Nostra non possit tollerare injustitias, quae siunt praedictis Nobilibus de Rogoznizza, videlicet Comitibus Diklicich, Blaxeovich, Davidovich, Rubnich, Vojnich, Miculich, Radich, & aliis Nobilibus, & eorum Populo, qui exorant confirmationem eorum Legum, Privilegiorum, & consuetudinum, cum sint fideles Majestati Nostrae, sicut fuerunt Regibus Praedecessoribus Nostris, & beligeri potentes; Confirmamus illis omnes praedictas Leges, consuetudines, & privilegia non folum illa, quae eis concessa fuerunt a Regibus Hungariae, fed etiam illa concessa a Regibus, & Banis Bosinae de die 4. Octobris 1289., & 6. Septembris 1310.; ita ut in omnibus exequenda erint; debebunt iidem Nobiles facere juditia omnis generis ex fe ipsis, & creare suum Comitem Vajvodam, Judices, Justitierem, & Provisores Sanitati: & totum quod ab ipfis judicatum, & sententiatum fuerit tam in Criminali, quam in Civili sit tamquam a nobis judicatum, & sententiatum; nec ab ipsis solvendum erit tributem ullum Nobis, nec Subditis nostris, nec haerbatia; idest tributum nullius generis de fructibus eorum nec de Effectibus Negotiatoriis in Locis, & Civitatibus Regni Nostri, & ut possint tenere Naviculas pro omni eorum neceffitate, & piscatione. Nemo Subditorum Nostrorum conditionis cujusvis has contradicere audeat, & si quis contradixerit, omnia sua deveniant in Regium Phiscum, & ipse expelletur a Regno Nostro, & si rediret, morte damnetur. Privilegia haec concedimus praedictis Nobilibus ob dignas eorum actiones pro semper, & Sigillo Nostro Regali Argenteo pendente munivimus. Datum Pristinae die 21. Maii 1360. Praesentibus DD. Co: Pribojo Masnovich, Gladich Masnovich, & Magnif. Viro Comite Dabissa Stephanus. Thomas Lusach loco Segr.

(7. listopada 1339. godine)

Stephanus dei gratia banus Bosine nobili et sapienti viro Philippo de Molino comiti Traguriensi, iudicibus, consilio et communi ciuitatis eiusdem reverendis amicis suis salutem et sincere dilectionis affectum. Propterea, quod nobilitati vestre complectimur sinceris affectibus et propter mentis nostre proprie bonitatis, quam nos ex visitatione nobilis viri amici nostri domini Daniel veri est concivis vobis redunt benevoles, et exinde vobis debitam complacentiam et amicitiam

in fructus profectuosos possit provenire. Ecce nobilitati vestre tenore presentis fidem et securitatem damus et conferimus, ut mercatores seu cives vestri per nostrum districtum, iurisdictionem, forciam liberum et securum introitum te egressum habeant, quando placet ita quidem, ut predicti mercatores, seu cives vestri eorum quilibet et mercatores ipsorum possint et valeant in predicta fide nostra, ubique locorum per regnum nostrum cum personis et mercimoniis et rebus omnibus eorum, et cuiuscumque ipsorum ire, stare et redire salvi et securi cum omnibus auri, argenti, cupri et cuiuslibet metalli, cere atque martiramis pecorum et aliorum, sicut eorum de more mercimonio videbitur sine contradictione aliqua. Offerentes insuper ad omnem dubitationes materiam auferendam, quod per vos, aut aliquem hominem et subiectum nostrum vestris civibus vel mercatoribus et personis eorum, et mercimoniis vel accipiendo in credentia violenter, vel alio colore quesito nulla violentia inferatur. Datum per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii, 7. die octobris. 1339.

(23. lipnja 1345. godine)

Nos Stephanus dei gratia banus Bosne, nec non terrarum Vsure, Salis, (Dolmine), Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus, publice recognoscimus in (hiis) scriptis, quod cum nuper ex mandato serenissimi principis et domini nostri, domini Ludouici dei gratia regis Hungarie ad recuperandum et recipiendum pro prefato domino nostro rege terras, castra (villas) et possessiones, que ad ipsum dominum nostrum et ad ius regni et sancte corone de iure pertinere noscuntur, et ad cohercendum brachio potentie nostre quosuis rebelles et infideles regie maiestati cum potentia nostri exercitus Croatiam intrassemus, magnifico et illustri viro domino Nicolao totius Sclauonie bano cum tota exercitus sui fortitudine una nobiscum eunte, habitis una cum prefato domino bano inter nos ex una, et nobilem adolescentem comitem Johannem filium quondam comitis Nelypcii de Tigninio et nobilem dominam dominam (Velislatiam) matrem predicti comitis Johannis parte ex altera, diuersis placitis et tractatibus, tandem ex utraque parte in formam et modum conuenimus et concordauimus infrascriptum, videlicet quod idem comes Johannes ante omnia castra quatuor videlicet (Vnaz), Potcitel, Serb et (Stole) ad manus regias (libere) cum omnibus (suis iuribus pertinentiis et possessionibus) que in suis sunt manibus, resignabit, et castrum (Tign) ac castrum (BreCs) cum omnibus suis debitis pertinentiis retinebit, quousque sibi Cethina cum suis pertinentiis debitis et castrum Clissia insimul (presententur) et (assignetur) nostra seu regia potestate, et tune, cum prefata castra scilicet Cethina et (Clissa) et ad ipsa spectantia habuerit, dictus comes castra predicta videlicet (Tigni) et (BreCs) ad manus regias sine questione ac more subterfugio resignabit, Quamdiu vero dictus comes castra (supradicta), scilicet (Tign) et (BreCs) tenuerit, nobiles in tenutis et pertinentiis dictorum castrorum (Tign) et (BreCs) manentes, nulli nisi (predicto) comiti

*seruire et a nullo, nisi ab eodem comite debeant iudicari; omnia etiam preter predicta que in prefatis literis privilegialibus regiis continentur, salva eidem comiti Johanni et domine matri sue, prout inibi sunt expressa, inviolabiliter permanebunt. Nosque ipsum comitem Johannem ad obtinendum, possidendum et retidendum omnia, quecumque sibi per prefatum dominum nostrum regem et nos ac dictum dominum Nicolaum banum donata, concessa seu promissa existunt volumus et assumimus fideliter pro viribus adiuuare, ad hec contra omnem hominem, solo prefato domino nostro rege excepto, qui ipsi comiti Johanni inimicari vellet, ipsum in suis rebus, possessionibus, iuribus vel hominibus indebite notabiliter offendendo, et idem comes talibus iniuriatoribus sua propria potentia resistere non valeret, nos eidem, cum per ipsum fuerimus requisiti, assistemus consilio et auxilio efficaci. Prefata igitur omnia et singula de benignitate ac auctoritate prefati domini nostri regis confisi de consensu et plena voluntate predicti domini Nicolai bani sepedicto comiti Johanni promissimus, ac insuper unacum predicto domino bano tactis sacrosanctis evangeliis et sanctorum reliquiis cum duodecim de nostris comitibus, baronibus et nobilibus iuravimus, ut hec ei, quamdiu in predictis et aliis prefato domino nostro regi fidelis existet, firmiter observentur. Prefati quoque comes et domina mater ipsius unacum venerabili patre et domino domino Nicolao episcopo (**Tigninii**), ac aliis viginti et uno nobilibus suis in literis suis super hec confectis expresse nobis ac predicto domino Nicolao bano multis nobilibus et notabilibus viris presentibus ut semper sint prefato domino nostro regi et sancte corone fideles, ac ut hec omnia, in quantum eos tangunt, inviolabiliter debeant observari, tactis eisdem sacrosanctis evangeliis et reliquiis iuraverunt. Super quibus omnibus literas nostras fecimus fieri et nostri sigilli appensione muniri. Nomina autem nostrorum nobilium nobiscum coniurantium hec existunt: Wolk voyvoda, Paulus filius Chorvatini, Dabissa, Horvatinus Stefani, Stefanus Drusik, comites Pribislaus Chlappouik, Stefanus Chelnik, Dragissa filius comitis Stipkonis, Ticheinus filius Vitani, (**Merkoe**), Ostoya, Rogata, Stipan (**Goislauik**), nobiles et iupani. Actum et datum Tigninii in vigilla b. Johannis baptiste anno domini MCCCXLV.*

(8. prosinca 1374. god.)

Ad perpetuam rei memoriam. Hiis, que pro ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum utilitatibus provide acta sunt ut illibata consistent, libenter adicimus apostolici munimis firmitatem. Sane peticio pro parte venerabilis fratris nostri Petri episcopi Boznensis nobis nuper exhibita continebat, quod olim dilectus filius nobilis vir Tuertko banus Boznensis, attendens quod prefatus episcopus multifaria fidelissima, servicia in eiusdem bani negociis exhibuerat, una cum dilecto filio nobili viro Stephano eius fratre iuniore bano Boznen., nec non dilecta in christo filia nobili muliere Helena ipsorum banorum genitrice ac nobilibus terre ipsorum unanimi et pari uoluntate prefato episcopo, tam pro

premissis suis fidelibus serviciis et ipsorum seruiciorum digne meritis, quam eciam pro remedio et salute suarum ac parentum et predecessorum suorum animarum quandam possessionem dicti Tuertkonis Jelsauicha vocatam cum pertinentiis possessionibus prefate ecclesie Boznen. Dubnicha appellate adiacente Boznen diocesi cum omnibus suis utilitatibus, uidelicet terris arabilibus, silvis, pratis, aquis et nemoribus ac quibuslibet pertinentiis eiusdem, prefato Petro episcopo suisque successoribus et per eos ecclesie Boznen., prelibate donauit et contulit, perpetuo et irreuocabiler per eos possidendam, tenendam pariter et habendam, prout in litteris antecitatis, inde confratris dicti Tuertkonis banni sigillo munitis, quarum tenorem de uerbo ad uerbum presentibus inferi fecimus, plenius continetur. Quare pro parte dicti episcopi nobis fuit humiliter supplicatum, ut premissis robur confirmationis adicere de benignitate apostolica dignaremur. Nos itaque premissis supplicationibus inclinati huiusmodi donationem et colacionem per dictum Tuertkonem banum, ut premittitur, factas, ratas habentes atque gratas ea ex certa sciencia auctoritate apostolica tenore presencium confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Tenor autem dictarum literarum talis est: Tuertko dei gracia banus Boznen omnibus christifidelibus presentibus pariter et futuris presentem paginam intuentibus salutem in omnium saluatore. Quum obliuio nouerca est memorie, prouida et circumspecta mens hominum adinuenit res gestas literarum patrocinio perfulcire, proinde ad universorum noticiam harum serie uolumus peruenire: Quod, quia venerabilis in Christo pater et dominus, dominus Petrus, sancta Dei et apostolica sedis gracia episcopus ecclesie Boznen., in nonnullis arduis negociis et expedicionibus nostris, tam apud dominum regem Hungarie specialiter, quam eciam aliis ubilibet in locis debitis et temporibus opportunis sua fidelissima et multifaria seruicia studuit exhibere indefesse, ideo nos una cum Stephano fratre iuniore bano, nec non serenissima domina, domina Helena genitrice, nostris carissimis ac nobilibus terre nostre unanimi et pari uoluntate sanoque et maturo consilio ac salubri deliberacione inter nos prehabitis, prefato domini episcopo tam pro suis fidelibus serviciis et seruiciorum digne meritis, quam eciam pro remedio et salute nostrarum ac parentum et predecessorum nostrorum animarum, atque ad laudem et honorem beatissimorum Petri et Pauli apostolorum, in quorum honorem dicta ecclesia Boznen., fundata existit, maxime autem et specialiter, quia solempnitates nostrarum nuptiarum in possessione dicte ecclesie, que uulgariter Zenthilie nuncupatur, ymo uero apud eandem sedem solempniter celebrate extiterunt... et retribucionis brauium facere cupientes quandam possessionem, Jelsauicha vocatam, in pertinentiis possessionis prefate ecclesie Boznen., Dubnicha appellate adiacentem cum omnibus suis utilitatibus, uidelicet terris arabilibus, siluis, pratis, aquis et nemoribus ac quibuslibet pertinentiis eiusdem universis prenonimato dicto Petro, episcopo suisque successoribus, nec non per eosdem ecclesie Boznen., prelibate dedimus, donauimus et contulimus perpetuo et irrevocabiler possidendam, tenendam et habendam, vigore presencium liter-

arum nostrarum mediante, nullum ius, nullamue proprietatem amodo et deinceps nobis et cuipiam alteri in eadem reseruantes. In cuius rei memoriam premisseque nostre donacionis firmitatem perpetuam presentes concessimus litteras nostras privilegiales pendentes et autentica sigilli nostri munimine roboratas. Datum in uilla seu loco Elye in festo conceptionis beate Marie uirginis, anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo quarto. Nulli ergo etc., nostre confirmationis infringere etc. Datum Avinion. II. kal. Nouembris ano quinto.

(1. rujna 1355. god.)

Nos Tuertcho dei gracia Bozne banus amicis suis fidelibus nobilibus et comunitati de ciuitate Ragusiensi fauorem ac amicie largitatem. Misistis ad nos nobiles uiros dominum Symonem de Resti et dominum Clime de Dessa, uestros ciues dilectos, cum uestris legacionibus, quas legaciones et uestra uota prout petiistis et desiderastis ac decet nostram magnificentiam anuentes, quorum legaciones audiuiimus et atente intelleximus, et dicimus per ipsas legaciones ac uota nostra prout desiderastis et nostram decet magnificentiam gratanter acceptauimus, uosque et uestram ciuitatem ac omnes cum omnibus suis ad ipsam pertinentes ad nostram gratiam et fidem nostram una cum nobilissimo iuvene comite Vuk nostro fratre karissimo ac plurimum honestissima domina domina Helena nostra genitrice predilecta suscepimus et suscipimus ad omnem fiduciam et ad omnem consuetudinem et ad omnem ius ac protectionem et libertatem sicut prius habuistis clare memorie tempore predecessoris et patruui nostri Stephani olim bani Bozne, uosque copulantes inseparabiliter nostre amicie et omnium nostrorum nostram uoluntatem exequencium. In cuius rei testimonium as litteras sigillo Stephani condam Bozne bani assignatas prelibatis nobilibus, comunitatique eiusdem ciuitatis Ragusiensis tradimus ac dedimus, quia ad presens nostrum proprium sigillum nondum habebamus. Data et acta in nostro castro Vizoka uocatum, prima die mensis septembris, anno domini MCCC quinquagesimo quinto.

(14. ožujka 1356. god.)

Tuerdco dei gracia Bozne banus, una cum dilecto fratre suo comite Vulk ac karissima matre nostra domina Helena, nobilibus uiris Nicolao Barbadico comiti Ragusiensi, iudicibus, consiliariis et uniuersitati predictae ciuitatis salutem et gratiam ac favoris beneplacitum. Litteras uestras suscepimus, in quibus nobis promittitis et uestram communitatem obligatis seruare iura, libertates, consuetudines, pacta, protectiones, que habuistis cum bone memorie Stephano olim bano Bozne, karissimo patruo et predecessore nostro. Vestre benevolentie uicissitudinem impendere uolentes eodem modo nos uobis obligamus, quod omnes mercatores uestre ciuitatis cum suis mercantiis ad fidem et fiduciam et

protectionem nostram suscipimus, et uestram communitatem seruare in iuribus, libertatibus, consuetudinibus, protectionibus, prout a prefato Stephano bano, predecessore nostro, nouimus uobis concessum et conseruatum. In cuius rei testimonium sigillum pendens supradicti Stephani bani, quia adhuc nostro proprio caremus, cum serico fecimus apponi. Data in curia nostra in Nerethua, feria 2. post dominicam primam quadragesime, anno domini M CCC quinquagesimo VI.

PRIJEVOD POVELJA:

(8. 5. 1287.)

U ime svetoga Trojstva i nedjeljivog Jedinstva. Ja, Prijezda, po Božjem dopuštenju bosanski ban, svim Kristovim vjernicima želim izbavljenje po Spasitelju!

Budući da vjerni podanici moraju svim bićem poštovati djela i odluke svojih vladara, želim svima, i današnjim i budućim pokoljenjima, obznaniti važnu vijest:

Pri nepomućenoj svijesti i po želji svoga srca, uz dobrostiv pristanak svojih sinova Stjepana, Prijezde i Vuka te s odobrenjem plemenitaša naše zemlje, onako kako dolikuje da učini otac voljenome sinu, ja svome najmilijem zetu, kao djetetu po Bogu, prvorodnom sinu plemenitoga i časnog čovjeka, bana Stjepana, i njegovoj supruzi, svojoj najdražoj kćeri, te njihovoj djeci i nasljednicima, dajem, dodjeljujem i ostavljam na sigurno i bezuvjetno korištenje jedan svoj posjed – cijelu župu koja se zove Zemljenik, i to sa svime što joj pripada: sa seoskim imanjima, ljetnikovcima i stanovništvom koje ondje živi i koje se tek ima naseliti. Neka njome vladaju, neka je zauvijek i neopozivo s pravom posjeduju u miru i dobru i unutar istih granica, međa i ograda koje smo poštovali moji prethodnici i ja.

Ovim redom ide granica pomenutog teritorija: počinje od (Bulchazka)² koja pripada Klasnici, penje se do (Scotesnicha), zatim ide uspinjući se na/do (Cola), onda naviše u (Ruysche), a odatle do (Sepyna). Tu prelazi rijeku Vrbas, penje se na (Cermina), otuda ide u (Podolucha) i u (Goricha). Iz (Goricha) ide u (Banua) stalno se uspinjući pa se okreće na zapad te nakon što opet pređe istu rijeku dolazi do (Lizkouch), zatim se u njemu okreće i ide k (Podscuycha), nastavlja do Sutiske pa do (Chuka). S (Chuka) prelazi u Ponikvu, odakle ide u (Ereheua), u (Strazicha) pa u (Mochilcha), potom u (Corbauzka), odatle u (Wlchia), u (Lupchina) pa u (Hemelnina), onda u Bistricu, odakle ide u (Grabroa). Tako obišavši krug, međa se zatvara na mjestu od kojeg smo počeli.

² Toponimi u zagradama jesu u latinskim nominativnim oblicima.

Da ovaj dar bude zavazda valjan i u vijeke nepovrijeđen i oslobođen svih prigovora, pomenutom sinu po Bogu i kćeri svojoj ovozemaljskoj, njihovoj djeci i nasljednicima predao sam ovu ispravu ovjerenu svojim autentičnim pečatom.

U Zemljeniku, osmoga dana mjeseca svibnja, godine 1287. po utjelovljenju Gospodina.

(1326.-1329.)

U ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Zazivam svetoga Grgura! Ja knez Stjepan, ban i sin gospodina bana Stjepana, zajedno sa svojim bratom, knezom Ladislavom, po milosti Božjoj vladar svih bosanskih zemalja, Soli, Usore, Donjih Krajeva i Huma.

Nas je dobročinstvom obvezao knez Vukoslav, sin kneza Hrvatina Ključkoga, time što se odrekao vlasti nad Hrvatima. Zato zaslužuje nagradu.

Obznanjujem, stoga, da pomenutome knezu Vukoslavu za mnoge usluge koje je učinio u našu korist, mi dajemo i dodjeljujemo dvije župe – Banicu i Vrbanju, i u njima dva utvrđena grada, Ključ i Kotor – njemu i svim njegovim nasljednicima i potmcima dokle god ijedan od nas u Bosni bude živio. Cijeli pomenuti teritorij darujemo mu pod uvjetom da nam ostane vjeran. Ako ne bude imao potomstva, ima potpuno pravo posjede zavještati kome god želi. Da godinama služe gospodinu banu. Također, mi nemamo pravo ni na kakvu korist ili profit iz tih župa, ni na konačenje osim ako to on prijateljski, svojom voljom ne dopusti. Naši službenici, isto, neće u tim župama imati nikakvih ovlasti. Dakle, zbog njegove neprocjenjivo vrijedne vjernosti, pominjanom knezu darovavimo ove župe, dok njihovi žitelji nisu bili odani pobunivši se protiv nas zajedno s Hrvatima.

Ovom činu darivanja bili su nazočni sljedeći svjedoci: Radoslav Tepčić s braćom,³ knez Dabiša s braćom, knez Dragoš s braćom, župan Krša iz Zagorja s braćom, drugi župan – Poznan iz Rame s braćom, knez Ostoja iz Uskoplja sa svojom braćom, Hrvatinić Vučković iz Usore sa svojom braćom, vojvoda Vojko s braćom, Branoš Čeprić iz Soli zajedno s braćom, župan Budoš s braćom, seljak Čelnik iz Trebotića s braćom te župan Ivan također s braćom. Njima je od dvora pridodan pristav Vuk Šitković, vojvoda bosanski, i Vitan Tihoradić.

Tko se ovome usprotivi ili tko ovo porekne, a bez ikakve naznake vjerolomstva od strane višeput pomenutog kneza Vukoslava, neka je proklet po Ocu, Sinu i Duhu Svetome, po četirima evanđelistima, po dvanaest apostola i od svih koji vjerno služe Bogu, danas i vazda!

³ Za značenje *unacum fratribus*, pogledati u Brković str. 316.

Ovu je ispravu pisao Priboje, pisar nepobjedivoga i nadasve slavnoga gospodina bana,⁴ ne znajući o čemu se radi, u Milama.

(15. 2. 1333.)

U ime svetoga i nedjeljivoga Trojstva. Amen. Godine Gospodnje 1333., indikcije⁵ prve, na petnaesti dan mjeseca veljače.

Ja, Stjepan, po Božjoj volji ban Bosne, Soli, Usore i glavni vladar cijele humske zemlje, volim svoje odane prijatelje i vjerne podanike i s ljubavlju im iskazujem svoju nepokolebanu zahvalnosti, kako i dolikuje, čineći svakom ponaosob protuusluge.

Odnos dubrovačke komune i stanovništva Dubrovnika prema meni i mojim prethodnicima uvijek se sjajno odlikovao dokazanom vjernošću, iskrenim prijateljstvom i već pominjanom odanom službom, što će se uz Božju pomoć i ubuduće nastaviti. Uzevši sve ovo u obzir, ja u svoje ime i ime svojih sinova, nasljednika i potomaka po muškoj liniji do kraja vremena, dajem, darujem i dodjeljujem komuni i stanovništvu Dubrovnika - pomenutim prijateljima i svojim najdražim podanicima - cijeli teritorij Stona, Stonskog Rata i Prevlake, te sve otoke oko Rata i sve što ide uz te posjede. Tu spadaju sudska i poreska nadležnost, pravo postupanja po svojoj volji, sela, ljetnikovci, livade, brda, šume, gajevi, vode. Dakle, neka se u ratu i miru služe, koriste i uživaju u svemu što je između Prevlake i Lovišta, neka s tim područjem čine što im je volja kao sa svojim vlasništvom. Također, dubrovačka komuna i njeni žitelji mogu dizati zidine, prokapati kanale da spoje zaljev s otvorenim morem ili u unutrašnjost koliko im je na volju i kako im se slobodnom ocjenom učini ispravnim. A ako bi kada Ston ili Prevlaka ili bilo koji njihov dio audio Dubrovniku i uznemirio Dubrovčane, ja se obvezujem pomoći svom svojom moći koliko budem u stanju bilo osobno, bilo posredno te braniti ih i osloboditi napasti.

Zato se i mi, dubrovačka komuna i njeni žitelji, uz jamstvo svih odličnika pomenute općine, obvezujemo i obećajemo da ćemo gospodinu banu, njegovim nasljednicima i potomcima po muškoj liniji isplaćivati svake godine do kraja vremena, na dan sv. Blaža⁶ 500 perpera⁷ kao naknadu za Ston i Prevlaku, i to u

⁴ Ćirilski pisar Stjepana II. Kotromanića.

⁵ Indikcija jest razdoblje od 15 godina što ga je uveo car Konstantin (1. siječnja), a koje je dijelilo dva izvanredna ubiranja poreza; kasnije su se po indikcijama počele računati godine uopće, pa se takvo računanje još i danas primjenjuje u papinskim bulama (broju tekuće godine doda se 3 i taj se broj podijeli s 15: ostatak kazuje redni broj godine u nekoj indikciji; ako nema ostatka, broj godine je 15).

⁶ 3. veljače

⁷ Zlatni ili srebrni novac određene težine (bizantski, mletački, dubrovački) (<hypérpyros grč. 'sjajan')

onoj moneti koja bude u budućnosti u Dubrovniku u optjecaju. Ako i ne budu gospodin ban, njegovi sinovi ili muški potomci vladali humskom zemljom, svejedno će svake godine do kraja vremena o sv. Blažu od nas dobivati pomenutu sumu u protuvrijednosti od 500 perpera.

A ako se nekad zgodi da gospodin ban sam, njegovi sinovi ili nasljednici i potomci po muškoj liniji budu htjeli doći u Dubrovnik i proboraviti u njemu neko vrijeme, obvezujemo se dati im i ustupiti jedan pristojan dom za boravak, dokle god ostali u Dubrovniku, i to bez plaćanja ikakvog zakupa. Isto tako mi, komuna dubrovačka i njeni žitelji, obećajemo da Ston, Prevlaka ni otoci, koje nam je ustupio gospodin ban, nikada neće primiti pod svoje okrilje nekog plemenitaša koji je bio buntovan i neposlušan istomu gospodinu banu, njegovim sinovima ili potomcima po muškoj liniji dok je svijeta i vijeka.

Ja, rečeni ban Stjepan, u ime svoje, svojih sinova i nasljednika po muškoj liniji, kunem se svetim Božjim evanđeljima, četvoricom evanđelista, dvanaestoricom apostola i svim dobrom što je u Dubrovniku, da je ovaj ugovor vjerodostojan i pravovaljan i da ga nećemo prekršiti niti se oko njega sporiti bilo pravno, bilo praktično ili iz kojega god razloga – ni ja ni moji sinovi ni nasljednici i potomci po muškoj liniji dok je svijeta i vijeka. Dakle, tako mi svetih Božjih evanđelja, četvorice evanđelista, dvanaestorice apostola i svega dobra što je u Dubrovniku, sve što je gore napisano vjerodostojno je i pravovaljano i nećemo to prekršiti niti se oko toga sporiti, pravno, stvarno ili bilo kako. Kao potvrdu istinitosti i autentičnosti ovog ugovora jest veliki broj svjedoka i utisnut žig moga zlatnog pečata.

Pod Srebrenikom (Zerebernik?) u nazočnosti plemenitaša Vitana Tihoradića, Radoslava Hlapovića, Miloša Vukosića, Hrvatina Stepanića, Stjepana Družića i Tvrtka Anahnovića, pristava Divoša Tihoradićai i Srećka Hlapovića te dubrovačkoga građanina Mihovila Menčetića.

Ovaj je ugovor načinjen u četiri primjerka, dva pisana latinskim jezikom, dva slavenskim, od kojih će gospodin ban zadržati dva, jedan na latinskom, jedan na slavenskom te isto tako, po jedan latinski i slavenski primjerak ugovora zadržat će dubrovačka komuna i njeni žitelji.

(10. 12. 1334.)

U subotu, desetoga dana prosinca.

Ovo je prijepis pisma poslanog od strane gospodina Stjepana, bana Bosne, plemenitome mužu, gospodinu Marku Justinijanu, časnome knezu dubrovačkome, vijeću i komuni. Na pismu je u žutom vosku utisnut pečat samoga gospodara Stjepana; na pežatu je lik čovjeka s konjem. Sadržaj je pisma kako slijedi:

Desetoga dana u prosincu.

Stjepan, po božjoj milosti bosanski ban, šalje iz Bosne ljubazne pozdrave svojim istinskim prijateljima Marku Justinijanu, knezu dubrovačkom, sucima, vijeću i općini dubrovačkoj.

Vaše dokazano prijateljstvo upoznato je s tim da sam ja godine 1334. na prošli spomendan sv. Luke evađelista⁸ s plemenitim muževima Klimom Držićem, Valom, Mišom i Bogunom, njihovim prijateljima i sugrađanima uredio obveze i izmirio dogovoreni račun za trg odnosno trgovište na Neretvi koje su oni držali kao dar od mene i po mojoj volji. Između mene i pomenute gospode nema više nikakvih dugova. Izračunavši sve, došli smo do zaključka, dakle, da ni ja njima nisam ostao ni u čemu dužnik, a ni oni meni. Budući da na koncu nema nikakvih zapreka što se tiče dugova i trgovačkih poslova između mene i pomenute gospode, kako s moje, tako i s njihove strane, raspustimo i zaključimo onda u sigurnosti i obostrano i trgovačke poslove i obveze među nama onako kako je prije rečeno. Isto tako, što je ostalo soli u trgovištu na Neretvi, pripada pomenutom Klimi Držiću.

Naprijed već rečenoga dana, u mojoj kuriji u Bosni.

Ovo pismo, koje sadrži ugovor Klime, Vale Miše i Boguna, gospodin knez sa svojim manjim vijećem dao je po njihovoj volji u cijelosti registrirati da bi se sačuvalo.

(7. 10. 1339.)

Ja, Stjepan, po Božjoj volji bosanski ban, uz iskren izraz štovanja pozdravljam plemenitog i mudrog muža Filipa de Molinu, kneza trogirskog, suce, vijeće, cijeli grad i njegove cijenjene prijatelje.

Zato što prema vašoj plemenitosti gajimo iskrene osjećaje i zbog našega duha sklonoga dobroti, u koju ste se uvjerali po posjeti plemenitog muža, našega prijatelja gospodina Danijela.

Zato vašoj plemenitosti ovom zakonskom uredbom potvrđujemo i jamčimo sigurnost da vaši trgovci ili građani imaju slobodan i bezbrižan ulazak na naš teritorij i izlazak s područja pod našom jurisdikcijom, i to kad god žele. Kako pomenuti trgovci, tako i bilo tko njihov ili njihovi poslovni povjerenici smiju, odnosno imaju naše dopuštenje ići kuda žele, boraviti ili prolaziti po našem kraljevstvu s ljudstvom i robom i prtljagom cijele posluge, tko god da putovao. Jamčimo im nepovredivost i sigurnost sa svim zlatom, srebrom, bakrom ili bilo kakvim metalima, voskom, staklom i drugom robom, već prema njihovu običaju trgovanja – bez ikakvih protuslovlja. Osim toga jamčimo da smijete slobodno odbaciti i najmanju mrvicu sumnje, te da prema vama, vašim građanima i nji-

⁸ 18. listopada

hovoj posluži, vašoj robi i pri poslovima neće biti postupano nasilno ili na bilo koji način grubo.

Svojom rukom pisao vrsni pisar Vito, naš pouzdani vjerni tajnik, sedmoga dana listopada 1339. g.

(23. 6. 1345.)

Ja, Stjepan, po Božjoj volji ban Bosne, prvak i gospodar zemalja Usore, Soli, Doline (?), Krajine, Rame i cijeloga Huma, u ovoj ispravi obznanjujem: nalog je presvijetlog vladara, gospodina Ljudevita, Božjom voljom kralja Ugarske, da uredim da mu se izruče i vrate zemlje i gradovi zajedno s građevinama i posjedima za koje se zna da s pravom pripadaju pod našu vlast i vlast svete krune, te da svojom vojnom moći uđem u Hrvatsku i suzbijem eventualne pobunjenike i sve nevjerne kraljevskom veličanstvu. Sa mnom je došao slavni i presvijetli gospodin Nikola, ban cijele Slavonije, zajedno sa svom svojom vojskom. Nakon različitih rasprava između mene i pomenutoga gospodina bana s jedne i mladog plemenitaša, kneza Ivana, sina kninskog kneza Nelipčića i njegove plemenite majke, gospođe Belislave s druge strane, složili smo se i dogovorili oko ove stvari – ovako kako je napisano dalje.

Pomenuti se knez Ivan ima u kraljevo ime odreći gradova Unca, Počitelja, Srba i Stoga zajedno sa svim posjedima koji im pravno pripadaju. Ti su gradovi sad u njegovim rukama. Nadalje, gradove Knin i Breč s posjedima koji im pripadaju neka zadrži dok mu se s moje ili kraljevske strane ne dodijele gradovi Cetina i Klis, opet, s posjedima koji im pripadaju. Kada pak dobije gradove Cetinu i Klis i sve što uz njih ide rečeni knez ima bez mogućnosti žalbe ili ikakvih izgovora predati gradove Knin i Breč, plemenitaši s posjeda koji pripadaju njima, moraju se pokoravati samo njemu te samo on smije suditi u njima.

Dakle, isti knez Ivan i njegova gospođa majka smiju nepovredivo zadržati sve krajeve i posjede koji nisu pomenuti u ovoj kraljevskoj ispravi.

Mi još želimo da sam knez Ivan ima, drži, vlada svim krajevima koje mu je darovao, ustupio ili obećao gospodar naš, kralj Ljudevit, ja ili gospodin ban Nikola, te uzimamo na sebe obvezu vjerno pomagati, braniti ga od svakoga s kim dospije u neprijateljski odnos, zato što su njegovi posjedi, dobra, prava ili ljudstvo u opasnosti. Od ovog se izuzima neprijateljstvo protiv gospodara kralja Ljudevita. Ako se isti knez, dakle, neprijateljskim napadima ne bi mogao oduprijeti svojom vlastitom silom, mi bismo mu na njegov zahtjev bili na pomoći, bilo savjetom, bilo vojnom silom.

Obvezali smo se, tako, dati pominjanom knezu Ivanu posjede o kojima je bilo riječi – po dobrostivosti i ugledu gospodara našega kralja Ljudevita, u kojeg se uzdamo, i po suglasnosti i punoj volji gospodina bana Nikole.

Ja, gospodin ban Nikola i dvanaest mojih kneževa, barona i plemenitaša, spustivši ruku na svete knjige evanđelja i relikvije svetaca, zakleli smo se da će mu ti krajevi u časti pripadati dokle god bude u dogovorenim i svim drugim stvarima vjeran gospodaru našem kralju.

Također su knez Ivan, njegova gospođa majka zajedno s časnim ocem gospodinom Nikolom, kninskim biskupom i dvadeset i jednim plemenitašem obvezali u jednoj drugoj ispravi meni i gospodinu banu Nikoli, uz svjedočenje mnogo plemenitih i značajnih ljudi, da će uvijek biti vjerni našem gospodaru kralju i svetoj kruni. Nad istim svetim knjigama evanđelja i svetačkim relikvijama zakleli su se da će oni sa svoje strane poštovati dogovor i da ga neće oskrvniti.

Povrh svih ovih potvrda utisnuo sam još ovoj ispravi svoj pečat.

Imena plemenitaša, koji su se sa mnom zakleli, jesu: Vuk vojvoda, Hrvatinov sin Pavao, Dabiša,⁹ Hrvatini Stjepanov, Stjepan Družić, Knez Pribislav Hlapović, Knez Stjepan Čelnik, Dragiša, sin kneza Stipoja, Tičina, sin Vitanov, Žerko, Ostoja, Rogata i Stipan Gojislavić, plemići i župani.

U Kninu uoči dana blaženog Ivana Krstitelja, godine 1345.

(13. 2. 1355.)

Miloš Radislavić, štićenik gospodina Tvrtka, slavnog bosanskog bana, predao je plemenitom i uglednom mužu, gospodinu Nikoli Barbadiku, časnom dubrovačkom knezu i njegovom manjem vijeću jednu ispravu popraćenu tekstom na slavenskom jeziku pisanu od strane pomenutoga gospodina bana. Ispravu je pisao Toma Barnabaj, svećenik bosanske dijeceze, javni bilježnik velikoga ugleda. Na ispravi je u tvrdu sirijsku kožu utisnut pečat bana Tvrtka te dva druga pečata, jedan biskupa fra Pelegrina, a drugi njegova svećeničkog zbora. Ovu sam ispravu zabilježio po nalogu gospodina kneza i njegova manjeg vijeća ne dodajući niti oduzimajući išta što bi tekstu koji slijedi promijenilo smisao ili značenje.

Ovo je sadržaj cijele isprave: Tvrtko, po Božjoj volji ban Bosne, šalje pozdrave i želi svako dobro plemenitom mužu Nikoli Barbadiku, dubrovačkom knezu, sucima, vijeću i općini dubrovačkoj.

S gospodinom Stjepanom, pokoj mu duši, bosanskim banom, mojim voljenim stricem, dva su vaša građanina, Klime, sin Junija Držića, i Biste Bunić, imali pod točno određenim uvjetima sklopljene poslove, ugovorenu trgovinu – držali su tržnice uz doprinos. Ovo se osobito odnosi na trgovišta u Neretvi i Ostrožnici, koja im je moj stric ustupio. Kako sam ja doznao prema vjerodostojnom svjedočenju poštenih ljudi, oni su gospodinu banu, mom stricu isplatili

⁹ U Brkovića iza 'Dabiša' nema zareza.

pravednu i zadovoljavajuću sumu. Isto mi je rečeno da ih je moj stric pred smrt razriješio svakog duga i javno objavio da su podmirili sve obveze i isplatili sve što su trebali.

I ja, radi pokoja duše svoga strica i da umirim vlastitu savjest, pred prisutnim svjedocima potvrđujem da su pomenuti vaši građani Klime i Biste, te njihovi sinovi i nasljednici potpuno oslobođeni svih prinosa, poreza i računa koje su imali s tadašnjim banom, gospodinom Stjepanom, mojim stricem. Proglašavam, dakle, pred nizom svjedoka da su oslobođeni i razriješeni prošlih dugova do dana današnjeg, zato da ne bi mogao tko od mojih u ime pomenutoga strica ikada po tom pitanju vas uznemiravati.

Da posvjedočim vjerodostojnost ove isprave ona je napisana u prisutnosti prečasnog oca u Kristu fra Peregrina, biskupa bosanskog, mog duhovnog oca, zatim su bili prisutni poštovani vikar bosanske biskupije fra Franje iz Firence te presvijetla gospoda: prepozit¹⁰ bosanske biskupije Nikola, lektor¹¹ bosanske biskupije Petar te plemenitaši knez Vukoslav Nahojević, knez Mastanj Bubanić, Stipoje Hrvatinić, Stepsa, sina Stjepana Družića, magistar Nikola, sina Mihočila, župana iz Bresne, župan Klečina iz Đakova, službenici i podanici pomenutoga biskupa.

Povrh toga radi vjerodostojnosti isprave utisnut je pečat gospodina biskupa, zbora svećenika te moj mali pečat s prstena budući da uza se nemam svoj veliki pečat.

U Đakovu, pored katedrale trinaestoga dana mjeseca veljače, godine 1355.

Na ispravi su se i svojeručno potpisali biskup fra Peregrin i vikar bosanske biskupije fra Franjo.

(1. 9. 1355.)

Ja, Tvrtko, po Božjoj volji bosanski ban, svojim vjernim i plemenitim prijateljima i dubrovačkoj općini iskazujem naklonost i obilje prijateljske ljubavi.

Poslali ste k nama vaše poslanstvo s plemićima gospodinom Šimom Restićem i gospodinom Klimom Držićem. To poslanstvo s vašim zahtjevima, kako i dolikuje našoj veličini, primili smo rado te pomno saslušali vaše želje. Poručujemo po istom poslanstvu i naše odgovore, kako ste to tražili – dakle, kako se pristoji našoj veličini, ja, moj najdraži plemeniti mladi brat knez Vuk i daleko najčasnija gospođa, naša ljubljena gospođa majka Helena – radosno primamo u

¹⁰ Prepozit ili prepošt bio je svećenik na čelu kanoničkog zbora ili starješina katoličkog samostana.

¹¹ Drugi po redu od četiriju nižih činova u katoličkom svećenstvu.

našu zahvalnost i pouzdanje vas, vaš grad i sve što ima veze s njim. Potvrđujem da se u svemu uzdamo u vas, u vaš dosadašnji prijateljski odnos te obećajemo vam sva prava, protekcije i slobodu koje ste uživali za vrijeme pokojnog bosanskog bana, moga strica Stjepana. Vi ste nerazdvojivo vezani prijateljstvom, našim i svih onih koji izvršuju našu volju.

Za svjedočanstvo vjerodostojnosti ove isprave općini i gradu Dubrovniku predata je s, pred očima pomenutih plemenitaša, utisnutim pečatom Stjepana, nakadašnjega bosanskog bana, a iz razloga što još nemam svoj vlastiti pečat.

U gradu Visokom, 1. 9. 1355. godine.

(14. 3. 1356.)

Ja, Tvrtko, po Božjoj volji ban Bosne, zajedno s dragim bratom svojim, knezom Vukom, i najdražom majkom gospođom Jelenom, šaljem pozdrave i izražavam zahvalnost i blagonaklonu odanost plemenitoj gospodi knezu dubrovačkom Nikoli Barbadiku, sucima, vijećnicima te cijeloj dubrovačkoj općini.

Primio sam vaše pismo u kojem obećajete i obvezujete se da ćete se vi i vaša općina pridržavati prava, sloboda, običaja, ugovora i protekcija kojih ste se držali za vrijeme pokojnog Stjepana, nekadašnjeg bosanskoga bana, najdražeg strica, moga prethodnika na banskom prijestolu. Želeći vašoj dobrostivosti uzvratiti jednakom mjerom i mi vama obećajemo i jamčimo da ćemo sve trgovce iz vašega grada i njihovu robu uzeti pod svoju zaštitu. Također, pridržavat ćemo se prava, ustupaka, sloboda, običaja i protekcija u odnosu prema vama i čuvat ćemo ih onako kako znamo da je bilo i za vrijeme vladanja moga prethodnika, pomenutog bana Stjepana.

Za svjedočenje vjerodostojnosti ove isprave utisnut je u sirijsku kožu pečat pomenutog bana Stjepana jer ja još nemam svoj vlastiti.

U mojoj kuriji u Neretvi.

(1. 11. 1356.)

Ja, Tvrtko, po Božjoj volji ban cijele Bosne, cijele Usore i Soli, zajedno sa svojim najdražim bratom i našom milom majkom gospođom Jelenom, želim vječni spas svim Kristovim vjernicima koji pred sobom budu imali ovu ispravu.

Pravi kršćani i prvaci kršćanske vjere i Božje Crkve jačaju njene bedeme, i to ne samo da obnavljaju uništeno, nego se u korist njoj odriču svoga imutka, da ona ojačana duhovnim i zemaljskim snagama može što bolje služiti Kristu.

Odatle, časni i po Kristu duhovni otac, gospodin Petar, nama poslan od Boga i apostolske stolice, biskup bosanski, pristupio je meni i svim mojim baronima

te se požalio da su neki nepravredno koristeći svoju moć u posljednje vrijeme iskazali sumnju u to da je posjed Dubica vlasništvo crkve sv. Petra u Usori, iako im je pokazao nekrivotvorenu i neponištenu darovnicu – koja dokazuje da je posjed crkvi ustupio veliki Prijezda, nekadašnji ban Bosne, djed jednako velikog Stjepana, moga strica. I veliki je Stjepan, moj najdraži stric u svoje vrijeme potvrdio crkvi sv. Petra vlasništvo nad Dubicom. Želeći poboljšati stanje Božje Crkve, u spas svoje duše i za pokoj mojih predaka, koji su i dodijelili posjed, na zahtjev najsajnijeg vladara, našega gospodara Ljudevita, po Božjoj volji kralja slavne Ugarske, potvrđujem i zavazda crkvi sv. Petra u Usori vraćam pravo na rečeni posjed Dubicu, i to sa svim dobrima, građevinama, prinosima i prihodima unutar granica koje su iskazane u ispravi pomenutog baba Prijezde.

Za svjedočanstvo vjerodostojnosti ove isprave utisnut je žig moga pečata.

U mojoj kuriji pod gradom Bobočem na blagdan Svih svetih godine 1356.

(29. 3. 1366.)

Pismo bosanskoga bana poslato mletačkom duždu. U njemu stoji:

Gospodinu znamenitome i slavnome, gospodaru Marku Kornariju, po Božjoj volji mletačkom duždu, hvale vrijednim muževima vijećnicima i svim građanima te cijenjenim prijateljima šaljem pozdrav, iskazujem poštovanje i toplo se preporučujem.

Poznato je Vašem časnom veličanstvu da smo Vaše pismo, ovjereno pečatom Vašega blagajnika, poslano po časnom savjetniku Anastaksiju, pisaru Vašega veličanstva, a upućeno nama, primili kako dolikuje, sa svim poštovanjem i radošću u srcima. Sam Anastaksije prenio nam je i povjerenje i Vaše časno izvješće, što smo poslušali u cijelosti. Na sadržaj pisma odgovaramo ovako redom:

Kako smo obećali, svugdje i u svako doba štitimo vaše zakone, pravdu i pravednost, srdačno i ne štedeći ni truda ni troška, a ako bi bilo potrebno ni života, samo da ispoštujemo vaše zakone i pravdu kako smo obećali. To želimo u potpunosti i bez izuzetka. Teško smo potreseni nepravdom koju su vam krivotvoreći novac nanijeli ljudi naših plemenitaša. Svjedok nam je Bog na nebu da zbog toga žalimo kao da smo vaši najbliži. Upravo plemići iz našega kraljevstva mene su i moju majku bijedno otjerali iz države i s prijestola. Zahvaljujući Božjoj milosti i velikom vladaru Ljudevitu, po Božjoj volji kralju Ugarske te svojoj pravednosti, obrtivši se za pomoć, vraćena mi je vlast nad kraljevstvom, ali opet ne potpuno, pa nisam u mogućnosti pomenute plemiće istog trena kazniti i zatvoriti zbog nepravde koju su počinili vama i meni. Mi se s poštovanjem pozivamo na Vaše mnogocijenjeno veličanstvo te dokle god smo čvrsto na prijestolu, slobodno možete računati na našu dobru volju. Učinit ćemo sve da u što kraćem vremenu u potpunosti nadoknadimo štetu koja vam je učinjena.

Nadamo se da će Vaše strpljenje biti i mnogostruko veće nego što je dosad bilo. U Bosni, u Rami (Rama Palamarum?) godine 1366.

Ja, Tvrtko, zahvaljujući Bogu i gospodaru našem kralju Ljudevitu, bosanski ban i moja najdraža majka – najiskreniji smo Vam prijatelji.

(8. 12. 1374.)

Za vječnu uspomenu. Onim djelima koja su učinjena na dobro i korist Crkvi i crkvenim dostojanstvenicima, da bi ostala neokaljana, s radošću potvrđujemo ugled apostolskoga značaja. Sadržaj nedavno nam upućene molbe od strane našega časnog brata Petra, bosanskog biskupa bio je ovaj:

Dragi sin, plemeniti muž, bosanski ban Tvrtko s njegovim bratom, dragim sinom plemenitim mužem mlađim banom Stjepanom i njihovom majkom, po Kristu kćeri, plemenitom ženom Jelenom, jednostušno je i drage volje pomenu-
tom biskupu zaslugom njegove vjerne službe darovao i dodijelio u trajno i neopozivo vlasništvo posjed pomenutoga Tvrtka – Jelsavicu – zajedno s pripadajućim dobrima i takozvanom Dubicom koja je susjedna bosanskoj dijecezi. Uz nju idu i njive, šume, livade, rijeke i gajevi.

Tako stoji u pomenutom pismu koje je ovjereno pečatom pomenutoga bana. Njegov je sadržaj donesen detaljnije dalje u tekstu.

Iz ovoga, dakle, razloga nas je pomenuti biskup zamolio da ovoj darovnici dademo ugled apostolskog značaja. Budući da nam je drag ovakav i manji dar pomenutoga bana Tvrtka, rado taj čin odobravamo ovim spisom i svojim apostolskim ovlastima to i potvrđujemo.

Sadržaj isprave bana Tvrtka:

“Ja, Tvrtko, Božjom voljom bosanski ban, želim spasenje po Kristu svim kršćanima – današnjim i onima koji u budućnosti budu imali pred sobom ovu darovnicu. Budući da je zaborav maćeha pamćenja, razboriti i oštromni ljudski duh dovinuo se povijesne događaje zapisati te na taj način uvijekječiti. Tako i ja svima obznanim ovu vijest:

Časni, po Kristu otac i gospodar, gospodin Petar, zahvaljujući Bogu i apostolskoj Svetoj stolici biskup bosanski, svojom je vrlo vjernom i mnogostruko vrijednom službom neumorno nastojao pomoći u mnogim teškim situacijama i pri vojnim pohodima, osobito kod gospodina kralja Ugarske, ali i u drugim prilikama.

Stoga ja, zajedno sa svojim bratom Stjepanom, mlađim banom i presvijetlom gospođom, gospođom majkom Helenom, sa svojim najbližima te s plemićima naše naše zemlje – nakon što smo voljno, zrelo i čiste pameti među sobom

razmislili i razgovarali – pomenutom biskupu kako za vjernu službu i mnoge zasluge, tako i za spas naših duša i duša naših roditelja i prethodnika te na slavu i čast blaženih apostola Petra i Pavla koji su zaštitnici bosanske biskupije. A osobito i zato što je i svečanost mog vjenčanja svečano obavljena upravo u toj crkvi koja se u puku naziva (Zenthilie). Kao nagradu i plaću želimo ustupiti rečenoj bosanskoj biskupiji posjed pod imenom Jelsavica te susjednu Dubnicu sa svime što ide uz posjed – oranicama, šumama, livadama, vodama, gajevima i drugim – to dobro, dakle, prije pomenutom biskupu Petru i onima koji će doći na njegovo mjesto, a preko njih bosanskoj biskupiji, dajemo poklanjamo, ustupamo za sva vremena i neopozivo na korištenje, držanje i posjedovanje.

Ovom se ispravom potvrđuje da nitko više, pa ni mi sami, nema pravo na to dobro.

Da se ne zaboravi ovaj naš dar, da ima snagu, prilažemo i ovu ispravu na koju je utisnut naš pečat.

Na seoskom imanju u mjestu (Elye) na blagdan začeca Blažene Djevice Marije”.

Neka nitko ne prekrši ovoga. U Avignonu 31. 10. 1374.

(6. 9. 1310.)

Ja, Stjepan Kotromanić, po Božjoj volji viši ban Bosne sa svim svojim vojvodama, sucima, kneževima, serdarima i drugim službenicima – želim svako dobro.

Moja je volja trajno čuvati svoje podanike sa svim pravima koja im pripadaju po bosanskim kraljevima, zakonima i običajima mjesta iz kojih dolaze moji vjerni podanici.

Ima poštovanih vjernih podanika našoj kraljevini u mjestu Rogožnica u primorskoj Dalmaciji – to su plemići Diklić, Blažević, Rubnić, Davidović, Mikulić, Vojnić, Radić i njihov narod. Ti plemići, njihovo vijeće, poštovani vojvode i suci poslali su nam plemićko izaslanstvo da nam predstavi časnu ispravu koju su dobili od Stjepana Nemanjića, pokojnog kralja Raše, Dalmacije i Bosne od dana 4. 10. 1289. Ponizno nas mole da potvrdimo tu ispravu, da zapovjedimo da je imaju svi poštovati i da se nitko od podanika naše banovine ne usudi povrijediti tu odredbu niti učiniti išta našao njima samima.

Dakle, mi potvrđujemo ispravu od dana 4. 10. 1289. koju su dobili od samoga kralja. Ono što im je kralj odobrio i mi ustupamo – potvrđujemo zakone, sve običaje i prava. Neće morati plaćati ni prinos od vlastite dobiti, ni od poslova u mjestima i grdovima naše banovine, niti će plaćati pristojbe za ispašu – potvrđujemo sve kako stoji u ispravi. I sva prava koja su pomenuti plemići dobili u vrijeme presvijetlih ugarskih kraljeva, mi potvrđujemo zbog usluga i vjernosti koju su nam isti plemići dokazali te što su obećali vjernost i ubuduće.

Ako bi tko htio povrijediti što je ovdje rečeno ili ako tko zaposjedne njihova dobra, naša će se banovina potruditi da ih povрати, da otjera neprijatelja.

To se potvrđuje našim srebrnim pečatom.

U Miločeru 6. 9. 1310. Stjepan Kotromanić, viši ban.

Pisao: Domanja Divolčić Bobulić, prvi pisar moćnoga višeg bana Bosne Stjepana Kotromanića.

(21. 5. 1360.)

Stjepan Tvrtko, po Božjoj volji kralj Raše, Bosne, Primorskih krajeva i Dalmacije. U miru pozdravljamo sve u Kristu vjerne banove, suce, kneževe, vojvode, serdare i druge službenike po našim gradovima – kako one koji sada službuju, trako i buduće.

S poštovanjem i ponizno predstavio se pred našim veličanstvom cijenjeni glasnik knez Diklić poslan od vijeća, poštovanog kneza vojvode i nama vjernih sudaca iz Rogožnice, mjesta u primorskoj Dalmaciji. Žale se da neki naši podanici krše prava koja su Rogožnici data od strane kraljeva ugarskih i bosanskih te banova Bosne. Ta se prava očituju u ispravama kralja Stjepana Nemanjića, moga prethodnika, i Stjepana Kotromanića, višega bana Bosne – od dana 4. 10. 1289. i 6. 9. 1310.

Moje veličanstvo ne može trpjeti nepravde koje su počinjene pomenutim plemićima iz Rogožnice – kneževima Dikliću Blaževiću, Rubniću, Davidoviću, Mikuliću, Vojniću, Radiću i drugima te njihovom narodu. Oni traže potvrdu svojih zakona, prava i običaja budući vjerni našem veličanstvu kao što su bili i kraljevima – mojim prethodnicima usluži i u artu.

Potvrđujemo im sve zakone, običaje i prava, i to ne samo ona koja su im odobrena od ugarskih kraljeva, nego i ona koja su im dali i bosanski kraljevi i banovi 4. 10. 1289. i 6. 9. 1310.

Ove se isprave moraju u svemu poštovati. Ti plemići, još, smiju sami suditi, sami birati kneza vojvodu, suce, sudbene službenike i nadzornike. Sve što oni presude i kakve god odluke donesu bilo u krivičnim, bilo u građanskim parnicama ima se poštivati kao da smo mi sudili.

Oni ne trebaju plaćati nikakve doprinose ni pristojbe za ispašu ni nama ni našim podanicima. Tj. ne trebaju u našim mjestima i gradovima plaćati nikakve poreze – ni na voće, ni na zaradu ili poslove.

Lađe smiju koristiti za potrebe i ribarenje.

Nitko od naših podanika ni pod kojim uvjetima neka se ne usudi ovome proturječiti – a ako to učini, sav će mu se imetak konfiscirati, on će se prognati iz našeg kraljevstva, a ako se vrati, bit će pogubljen.

Ova prava dajemo im zauvijek – zbog zasluga. To potvrđujemo našim srebrnim pečatom.

U Prištini 21. 5. 1360. u nazočnosti Priboje Masnovića, Gladića Masnovića i veličanstvenog muža Dabiše Stjepana.

Pisar: Toma Lusak.

Literatura:

Pregled historiografskog rada u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas”, Sarajevo, decembra 1966., str. 12-20.

1. Ivan Frano Jukić, Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, Svjetlost, Sarajevo 1953.
2. Božidar Petranović, Bogomili. ”Crkva bosanska i krstjani”, Zadar 1867.
3. Franjo Rački, Bogumili i patareni, Rad JAZU, Zagreb, VII 1869, (84-179); VIII 1869, (121-188); X 1870, (166-263). Objavljeno i u cjelini, Rački F., Bogumili i patareni, Posebna izdanja SAN 87, Beograd 1931.
4. Vjekoslav Klaić, Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.
5. Ljubomir Jovanović, O Bosni s početka VII do svršetka XII veka, Brankovo kolo VI (399, 428, 460, 493, 559, 626, 659, 689), Beograd 1900.
6. Lj. Jovanović, Stjepan Vukčić Kosača, Glas SKA 28, Beograd 1891; Isti, Ratovanje hercega Stjepana i Dubrovčana godine 1451-1454, Godišnjica Nikole Čupića 10, Beograd 1888, 87-198; Jovan Radonić, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača, Archiv für slawische Philologie XIX, Berlin 1897, 380-466.
7. J. Radonić, O knezu Pavlu Radenoviću (Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka), Letopis Matice srpske, Novi Sad 1902, 211/1 (39-62); 211/2 (34-61); Aleksa Ivić, Radoslav Pavlović veliki vojvoda bosanski, LMS, Novi Sad 1907, 245/1 (1-32); 245/2 (24-48).
8. Ferdo Šišić, Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.), Izdanje ”Matice hrvatske”, Zagreb 1902.
9. Ilarion Ruvarac, O natpisu na crkvi hercega Stefana u Goraždu, Glas SKA 16, Beograd 1889, 1-30; Isti, Draga, Danica, Resa, Glasnik Zemaljskog muzeja 3, Sarajevo 1891, 226-238; Isti, Katarina, kći Tvrtka I bana (od 1353-1377) i od 1377-1391. kralja bosanskoga, GZM 4, Sarajevo 1892, 205-211; Isti, Dvije bosanske kraljice, GZM 5, Sarajevo 1893, 467-477, 565-574; Konstantin Jireček, Glasinac u srednjem vijeku, GZM 4, Sarajevo 1892, 99-101; Isti, Vlastela humska na natpisu u Veličanima, GZM 4, Sarajevo 1892,

- 279-285; Isti, Toljen, sin kneza Miroslava humskog, Glas SKA 35, Beograd 1892, 1-15; Isti, Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku, (prevod Đorđe Pejanović), Sarajevo 1959; Thallóczy Lajoš, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, GZM 5, Sarajevo 1893, 3-34, 175-229; Isti, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914.
10. L. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva, GZM 18, Sarajevo 1906, 401-444.
 11. Ćiro Truhelka, Testament gosta Radina, GZM 23, Sarajevo 1911, 355-375.
 12. Ć. Truhelka, Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka, GZM 13, Sarajevo 1901, 155-199; Isti, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM 27, Sarajevo 1915, 109-218.
 13. Vladislav Skarić, Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni, Posebna izdanja SKA 52, Beograd 1937; Isti, Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni, GZM 30, Sarajevo 1918, 219-265; Isti, Župa i grad Borač u Bosni, Prilozi za istoriju, jezik, književnost i folklor 2, Beograd 1922, 184-188; Isti, Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje, GZM 49, Sarajevo 1937, 37-53; Isti, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo 1937.
 14. Gregor Čremošnik, Naša trgovačka društva u srednjem veku, GZM 36, Sarajevo 1924, 69-81; Isti, Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu, GZM 41, Sarajevo 1929, 57-61.
 15. Vladimir Ćorović, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem vijeku, Glas SKA 167, Beograd 1935; Isti, Ban Kulin, GNČ 34, Beograd 1921, 13-41; Isti, Kralj Tvrtko I Kotromanić, Posebna izdanja SKA 56, Beograd 1925.
 16. V. Ćorović, Historija Bosne I, Posebna izdanja SKA 129, Beograd 1940.
 17. Mihailo Dinić, Trg Drijeva i okolina u srednjem veku, GNČ 47, Beograd 1938, 109-147; Isti, Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina, Jugoslovenski istorijski časopis III, Beograd 1937, 119-146; Isti, Dubrovački tributi: Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića, Glas SAN 168, Beograd 1935, 203-257; Isti, Zemlje hercega svetoga Save, Glas SAN 182, Beograd 1940, 151-257; Isti, Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, I-II, Posebna izdanja SAN, Beograd 1955, 1962.
 18. Aleksandar Solovjev, Pravni položaj seljaka u srednjovekovnoj Bosni, Pregled 2, Sarajevo 1947, 244-250.
 19. Vojislav Spaić, O baštinskom sistemu u srednjevekovnoj Bosni, Istoriskopravni zbornik I, Sarajevo 1949, 107-115; Isti, Nasljedno pravo u srednjovekovnoj Bosni, Godišnjak Pravnog fakulteta I, Sarajevo 1953, 103-121.

20. Desanka Kovačević, Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak Društva istoričara BiH 6, Sarajevo 1954, 229-248; Ista, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, GDI BiH 10, Sarajevo 1959, 279-296; Ista, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales, Les mines d'or et d'argent, Annales 2, Paris 1960, 248-258; Ista, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela Naučnog društva BiH 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1961.
21. Marko Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo 1957.
22. Anto Babić, O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države, Radovi Naučnog društva BiH III, Sarajevo 1955, 57-79; Isti, O odnosima vazalite-ta u srednjovjekovnoj Bosni, GDI BiH 6, Sarajevo 1954, 29-44; Isti, Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Radovi ND BiH V., Sarajevo 1960, 11-70.
23. Vladimir Jakanović, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi ND BiH 2, Sarajevo 1954, 119-145.
24. Marko Šunjić, Prilozi za izučavanje bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463, Historijski zbornik 14, Zagreb 1961, 119-145.
25. Pavao Andelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine", Veselin Masleša, Sarajevo 1966, 405-536.
26. M. Dinić, Za istoriju rudarstva... (kao u napomeni broj 18); Isti, Državni sabor srednjovekovne Bosne, Posebna izdanja SAN 231, Beograd 1955.
27. Sima Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Posebna izdanja SANU 376, Odeljenje društvenih nauka 48, Beograd 1964; Isti, Istorija srednjovekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd 1964.
28. A. Solovjev, Gost Radin i njegov testament, Pregled 2, Sarajevo 1947, 310-318; Isti, Vjersko učenje "Bosanske crkve", Rad JAZU, Zagreb 1948, 5-46; Isti, Prilog pitanju "Bosanske crkve", HZ 3, Zagreb 1950, 213-215; Isti, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, GDI BiH 5, Sarajevo 1953, 1-103.
29. A. Babić, Bosanski heretici, Svjetlost, Sarajevo 1963.
30. Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim bogumili-ma, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 5-166.
31. M. Dinić, Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni, Zbornik Filozofskog fakulteta 1, Beograd 1948, 33-44.

Prilog za bibliografiju tuzlanskoga kraja

Opći prikaz

O povijesnoj prošlosti Tuzlanskoga područja i grada Tuzle postoje arheološke iskopine i eksponati iz najstarije prošlosti. Postoje i mnogi upravni, sudski, trgovački, vjerski, darovnički pisani spisi kao izvori povijesnih činjenica vezanih za grad i okolicu, koji se nalaze u arhivima, zbirkama i knjižnicama *Tuzle, Sarajeva, Zagreba, Beograda, Beča, Budimpešte, Istanbula, Dubrovnika, Venecije i privatnim ostavštinama*.

Sačuvano je donekle i bogatstvo predmeta društvenog razvoja i duhovne kulture, tradicijskih narodnih običaja, nošnji, plesova i pjesama tuzlanskoga kraja kroz stoljeća u *etnografskim odjelima Muzeja BiH, Muzeja istočne Bosne u Tuzli, i u raznim godišnjacima (analima), časopisima i glasnicima udruga i društava*.

Objavljeni su mnogi pojedinačni radovi o arheološkim, geološkim i gospodarskim istraživanjima, rasprave o tumačenju pojedinih povijesnih izvora, prilozi i članci za razne pojedinačne radove znanstvenoga karaktera. Prvi autori objavljenih radova na zapadu bili su istraživači montan-geolozi kao što su u XIX. stoljeću geolog i ljekar Ami Bue, s opsežnim radom "*Esquisse geologique de la Turquie d'Europe*", izdanim u Parizu 1840. i raspravom na njemačkom jeziku "*Mineralogisch-geologisches Detail uber einige meiner Reiserouten in der europaischen Türkei*" iz 1848. godine. Općim promatranjem, uz suradnju sa A. Viquesnelom i J. Montalebertom, daje glavne karakteristike geologije Bosne i Hercegovine, a u tuzlanskom području sjeveroistočne Bosne izvješćuje o pojavama pješčara, glina i laporaca i ugljena. Isto tako, austrijski državljanin D. Wolf je svoje znanstvene rezultate geoloških i društvenih istraživanja s putovanja po europskoj Turskoj objavio 1847. godine u Beču u dijelu "*Ansichten uber geognostisch-montanistischen Verhaeltnisse Bosniens*". U djelu se navode lokacije ugljenih i rudnih ležišta u središnjoj Bosni, zatim kamene soli i nemetala u kod Gornje i Donje Tuzle. Pred kraj sedamdesetih godina XIX. stoljeća H. Rittler poslije posjeta Turskoj podnosi izvještaj Austrougarskoj Vladi o ležištu ugljena u Bosni i Hercegovini kod Donje Tuzle. Poslje 1878. godine u Bosni i

Hercegovini istraživali su za potrebe rudarskoga gospodarstva austrougarski geološki stručnjaci Aleksandar Bitner, Edmund Mojsisović, Emil Tice i dr. Friedrich Katzer. Njihovi stručni radovi se nalaze u Beču, Budimpešti i Sarajevu. Međutim, poznati su znanstveni radovi s tuzlanskoga područja austrougarskih mineraloga, kristalografa, paleontologa, geologa. Friedrich Berwerth, mineralog, i Aristides Brezina, kristalograf, proučavaju mineralošku građu odlomaka meteorita koji su 1897. godine pali kod Zvornika na lokalitetu sela Zavida i Ravne Njive. Franz Herbich, geolog, 1879. godine geološko-stratigrafski definira ugljena ležišta kod Dolnje Tuzle kao potencijalna nalazišta lignita. Herman Engelhardt već 1883. godine pod rukovođenjem poznatoga paleontologa H. Renitz-a proučava floru iz tercijara u okolini Dolnje Tuzle, a Spiridon (Špiro) Brusina, paleontolog iz Zagreba, 1897. godine proučava tercijarne fosile iz laporovitih stijena tuzlanskoga područja. Theodor Fuchs, paleontolog, 1889. nastavlja određivati tercijarne fosile tuzlanskih ugljenih bazena. Isto tako, baron Heinrich Foullon kao rudarski tajnik pri bosansko - hercegovačkoj Zemaljskoj Vladi 1892. godine daje veliki doprinos znanstvenoj postavci orudnjenja kamene soli kod Dolnje Tuzle. Johann Grimmer, montanist, 1895. godine dolazi u tuzlansko područje da provjeri nalaze poznatih montan-geoloških istraživača C. Paula i M. Neumayra iz 1872. godine o pojavi sirove nafte. Nakon provjere sa dvije relativno plitke bušotine (oko 150 m) Grimmer je 1896. godine objelodanio pojave sirove nafte u tuzlanskome bazenu na području južne padine planine Majevice, s napomenom da se iste pojave mogu očekivati i na posavskoj strani Majevice.

Značajan doprinos istraživanjima prošlosti Župe Soli u doba turske vlasti dao je povjesničar G. Pray, radom *"Epistolae pocerum regni Hungariae"* iz 1806. godine. Povjesničari autori potkraj XIX i početkom XX. stoljeća bili su K. Jireček (1879 i 1915); Čiro Truhelka (1895, 1900 i 1911); M. Batinić (1881 i 1887); Vjekoslav Klaić (1882 i 1904); Safet-beg Bašagić (1900 i 1912); V. Čurić (1908); Milenko Filipović (1934 - 1964); Julijan Jelenić (1912, 1924 i 1926); Hamdija Kreševljaković ([1915], 1935, 1941, 1953); Dominik Mandić (1934); Fehim Spaho (1913); Ferdo Šišić (1925, 1928); Vladislav Škarić (1918, 1930, i 1939); i dr. Iz druge polovice XX. stoljeća su poznati autori: Pavo Anđelić, Ante Babić, Đuro Basler, Milica Baum, Alojz Benac, Ambrozije Benković, Ivan Brabec, Borivoje Čović, Muhamed Hadžijahić, Adem Handžić, Hazim Šabanović, Andrija Zirdum i dr. *Radovi i članci su izdavani u publikacijama sljedećih institucija: Naučno društvo - ND BiH, danas ANU BiH, Sarajevo; Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti - JAZU Hr, danas HAZU, Zagreb; Matica Hrvatska - MH Zagreb; Srpska kraljevska akademija - SKA Sr, danas SANU Beograd; Orijentalni institut - OI Sarajevo; Glasnik Zemaljskog Muzeja - GZM., Sarajevo; Godišnjak istorijskog društva BiH - GID BiH, Sarajevo; Publikacije Muzeja istočne Bosne - MIB, Tuzla.*

Značajno je spomenuti pisane radove o pojedinim kulturnim, sportskim, vjerskim, društveno-sociološkim zbivanjima i događajima u gradu Tuzli i okolici,

koji su objavljeni u mjesečnim časopisima i godišnjacima: *Napretkov kalendar, Sarajevo*; *Franjevački vjesnik, Sarajevo*; *Danica (kalendar), Zagreb*; *časopis Obzor, Zagreb*; *razni katolički glasnici; kalendar Prosvete, Sarajevo*; *kalendar Gajreta, Sarajevo*; *Glasnik Islamske vjerske zajednice - GIVZ, Sarajevo*; *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo*.

Primjereno sročeno, usklađeno, konformno i prilagođeno za široku javnost prikaz arhivskih spisa, crteža, slika, zapisa i legendi je *Tuzlanski vremeplov u tri knjige*, pedagoga i likovnog umjetnika Dragiše Trifkovića kao povijesna vizija stare Tuzle.

Povjesničar Ambrozije Benković u knjizi "Tuzlansko područje nekad i sad" koristio je povijesne izvore iz franjevačkih samostana, i to najviše iz izvještaja crkvenih vizitatora, koji su obilazili provinciju Bosnu - Srebrenu i koji su u svojim izvješćima ostavili relativno puno podataka o stanju katoličke crkve, franjevačkoga reda i prosvjećenosti pučanstva, ali i o društvenim zbivanjima u vrijeme turske vladavine. Povjesničari orijentalne škole smatraju da je ovaj povijesni prikaz nastao pretežito na temelju neobjavljenih izvora, te kao takav ne doprinosi povijesnom sagledavanju pojedinih pitanja tuzlanskoga područja, a povjesničari zapadnih škola smatraju da je ovaj povijesni prikaz u stvari povijest katoličkoga življa tuzlanskoga područja i da je poseban doprinos rasvjetljavanju života katoličkog življa na području Tuzle za turske vladavine, te služi za uspoređivanje sa prezentiranim činjenicama drugih izvora sa istoka (orijenta).

Međutim, do danas nije napisana cjelovita studija koja bi proučavala prošlost Tuzle i okolice.

Dio referentne literature

1. *Dr. Luka Đaković:*
Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, Edicija: Privredna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1980.
2. *Schuellerov leksikon:*
Povijest svijeta od prahistorijskog doba do danas, Stvarnost, Zagreb, 71
3. *Ferdo Šišić:*
Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Matica Hrvatska, Zagreb, 1902.
4. *Dr. Vinko Mikolji:*
Rudarstvo Bosne za turskog gospodstva, Napretkov calendar, Sarajevo, 1945.
5. *Dr. Fridrich Katzer:*
Historičko razvijanje i stanje geološkog proučavanja Bosne i Hercegovine, GZM XVI., Sarajevo, 1894.
6. *Dragutin Tibold:*
Značaj rudarstva i metalurgije Bosne i Hercegovine za narodnu privredu (rukopis iz vlastitoga arhiva), Institut Tuzla
7. *Dr. Muris Osmanagić:*
Energija - krv civilizacije, I. II. III., Svjetlost, Sarajevo, 1973.
9. *Ambrozije Benković:*
Tuzlansko područje nekad i sad, Knjižnica samostana u Kreševu
10. *Dr Adem Handžić:*
Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
11. *Dragiša Trifković:*
Tuzlanski vremeplov I. II. III., , Pres kliping NIRO agencija dokumentacije, 1981, 1983, i 1988.
12. *Ferdinand Ferdo Pudelko:*
Lipa čuva sjećanja na kreševsko rudarenje početkom dvadesetog stoljeća, Rudarsko-geološki glasnik, br. 1 / 1997. **Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar**
Povijest razvoja rudarstva i talioničarstva u Bosni i Hercegovini,

Rudarsko-geološki glasnik, br. 2 / 1998., Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar

Boksit, *ruda stoljeća*,

Rudarsko-geološki glasnik, br. 3 / 1999., Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar

Energija . *Povijesno tumačenje značenja vrijednosti energije* , Rudarsko-geološki glasnik, br. 4 / 2000., Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar

Industrijska epoha u Bosni i Hercegovini, Rudarsko-geološki glasnik, br. 5 i 6 / 2002., Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar

Pogled u prošlost i budućnost izvora energije, Rudarsko-geološki glasnik, br. 7 / 2003., Hrvatsko rudarsko-geološko društvo, Mostar

13. *M. Baum i M Filipović:*

Članci i građa Muzeja istočne Bosne u Tuzli /1957.i IV/1960.

14. Separat Bosna i Hercegovina, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983.

15. Opća Enciklopedija Leksikografskog Zavoda, Zagreb, 1959.

16. Napretkovi kalendari, Glasnik sv Ante, Gajretov kalendar i drugi glasnici i kalendari

GRADOVRIH

LJUDI I DOGAĐAJI

Trajnost socio-kulturne poetike manifestovane u svojevrsnom sinkretizmu

Kreativno uobličavanje stvarnosti je kreativni dar koji imaju rijetki umjetnici. Bitišući u trenu svakidašnjice umjetnici imaju hrabrosti da se upuste u tražanje za uobličavanjem društvenog ambijenta, pri čemu se kosmički prostori reflektuju u mikrokosmičke, a ne obrnuto.

Stvaralaštvo akademskog slikara i džez muzičara Zdravka Novaka je spoj forme, boje i džeza kao različitih filozofsko-estetskih i esnafsko-kreativnih promišljanja. Kroz taj spoj raznovrsnih segmenata ispoljavanja stvaraočeve ličnosti može se govoriti o socio- kulturnom miljeu i egzistiranju konkretnog , užeg i šireg društvenog realiteta. Očiti je primjer preko analize društvene ambijentalnosti Tuzle i Bosne kroz djelo Zdravka Novaka uočavanje uticaja društva na umjetnost, odnosno umjetnosti na društvo.

Stvaralac Novak je sastavni dio socio-kulturnog i društvenog miljea Tuzle preko svojih crteža, grafika i slika koje puno govore o djelovima grada kojih više nema. Crteži “Strme ulice” i “Stare pošte” govore mnogo više od bilo kakvih tekstova i riječi. Živi na tim crtežima jedan grad kojeg više nema i kojeg se njegovi stanovnici srednje i starije generacije sjećaju sa sjetom. Na ispoljene i vidljive tendencije modernizacijske urbanizacije početkom trećeg milenijuma u odnosu na one 50-ih i 60-ih godina XX vijeka uticali su društveni razlozi i činio- ci. Na identičan način je društvo uticalo, manje ili više , i na umjetnost. Međutim, razvoj društva i umjetnosti nije bio istovjetan i uslovljavan je sa četiri različita, ali međusobno povezana faktora: ekonomskim razvojem društva, odnosom društva prema umjetnosti, kontinuitetom umjetničkog razvoja i talentom umjetnika. Intuicija umjetnikovog stvaralačkog nerva ponekad je značajnija od tri prethodna činio- ca. U slučaju tuzlanskog društva, jer o njemu se može govoriti kao sociološki konstituisanom, taj osjećaj je stopljen u svojevrsnu vezu stvaraoca Zdravka Novaka i Grada. Na sličan način može se govoriti i o drugoj neraskidivoj vezi umjetnika i nešto opštijeg društva, onog bosanskog. Taj spoj je

ispoljen u izražajnoj likovnoj formi u drvetu i metalu (kucane pločice), a koja se naziva pafte ili pavte, kako voli da kaže Novak, i koja predstavlja metalnu poja-snu sponu ili ukras na nošnji, prslucima, pojasevima i drugim tradicijskim obi-lježjima. U toj formi se susrijeće spoj stvaralačke autonomnosti i tradicijske dugovječnosti.

U stvaralačkom djelu Zdravka Novaka postoji spoj i jedinstvo između autora i društvenog ambijenta, između dvije ili više umjetničkih formi, kao i između ra-zličitih oblika ispoljavanja unutar iste forme. Zbog toga se može govoriti o više-strukom sinkretizmu stvaraoca Novaka, i to onome koji se odnosi na jedin-stvenost i tešku raščlanjivost između:

- a) umjetnika – likovne umjetnosti – džeza,
- b) umjetnika – crteža – grafike – slike – kucanih pločica,
- c) umjetnika - tradicije – znaka , i
- d) umjetnika – grada Tuzle – države Bosne.

U tome i takvom sinkretizmu Zdravko Novak ne izgrađuje samo likovnu i mu-zičku poetiku, već mnogo širu , onu socio- kulturnu. Prostorni realitet u kojem egzistiraju pojedinci-stvaraoci osnov je nastajanja društvenog miljea. Na taj način oni postaju svojevrsna društvena institucija koja konstituiše konkretno društvo.

Posebnost socio- kulturnog miljea tuzlanskog i bosanskog društva predstavl-jaju simboli Zdravka Novaka. Oličeni su u ambijentalnoj, zanatskoj i duhovnoj sferi posmatranih društvenih realiteta. Na tradicijskom iskustvu autor utemelju-je vlastiti simbolički rukopis. Od znakova i simbola Novak tka svoje “tkanje realnosti”. Znak je vezan za samu postojeću stvar, a simbol za njegovo stvaranje i poimanje. U analizi strukture crteža Tuzle koje više nema i kucanih pločica moguće je izvršiti distinkciju diskurzivnih i intuitivnih simbola, koji se povezu-ju u kompaktnu cjelinu. Diskurzivni podrazumijevaju preobraženo iskustvo spo-ljašnjeg svijeta, a intuitivni transponovano iskustvo unutrašnjeg. U tome smislu moguće je govoriti o univerzalnim i subjektivnim simbolima koji se sinkretizu-ju kao vrhovna vrednota. Specifičnost kulture i umjetnosti u savremenom društvu u odnosu na historijski poznata društva iz ranijih razdoblja je faktor koji je, možda po prvi put, toliko očigledan u savremenim dešavanjima, a koji se može odrediti kao simbolički poredak. Ovaj faktor savremene kulture i umjetnosti ugra-đen je u Novakovo djelo, a predstavlja ispoljavajući manifestni fenomen koji je obdaren sebi svojstvenom autonomijom u odnosu na stvarnost, odnosno realnost. Istovremeno je simbolički poredak i sastavna komponenta same stvarnosti.

Svako stvaralaštvo je svjedočanstvo o nečemu. Prije svega o određenoj struk-turi i o određenom pogledu na svijet. Zdravko Novak je u tome svjedočenju izabrao onaj ugao posmatranja koji mu više od četiri decenije daje pravo da i

dalje nastavi da stvari posmatra u njihovom mijenjanju i nestajanju. Tako nešto nije prestalo i kako se stvari odvijaju vjerovatno neće ni prestati. Angažovanost u tome smislu u svim umjetnostima je poželjna. Time se izbjegava realna opasnost da umjetnost bude samo dekoracija u društvenom miljeu.

Iz tih razloga o djelu Zdravka Novaka se može govoriti kao o trajno djelujućem. Oduvijek je pitanje trajnosti djelovanja umjetničkih djela privlačilo pažnju teoretičara umjetnosti. U ovom konkretnom slučaju sasvim je evidentno da trajnost djelovanja djela korenspondira sa veličinom njegove umjetničke vrijednosti. S obzirom na to da je sadržina onoga što čini umjetničku vrijednost društveno promjenjiva kategorija to je istovremeno i specifičan fenomen. Ali, djelo koje je prezentirano u okviru umjetničkog doživljaja pod jednim od naziva "Forma, boja, jazz i ja", kako je i naslovljeno jedno od prezentiranja, je specifičan društveni čin, upravo zato što je estetski čin. Iz toga razloga, kao i iz izražavanja određenog tipa sukoba između onoga što je progresivno i onoga što je regresivno djelo Zdravka Novaka ima sposobnost dugotrajnog opstajanja i trajnijeg djelovanja.

GRADOVIRH

PRIKAZI

Ivan Lovrenović: *Bosanski Hrvati, Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Durieux, Zagreb, 2002.

Dok čitate Lovrenovićevu knjigu nužno se suočavate sa nekoliko urgentnih pitanja/dilema. Prvo, svojom etičko-vrijednosnom (pa, recimo i ideologijskom) “normalnošću”, ona provocira pitanje kako je sve ono što je nekada bilo uobičajeno i normalno danas proskribirano i omraženo? To jeste, kako jedna “normalna knjiga” (navodnici su zbog današnjega shvaćanja pojma normalnosti) o nekadašnjemu životu u Varcar-Vakufu, Sarajevu, Hercegovini ili Posavini, postaje prvorazredan čitalački užitek (i bestseller)? Drugo pak urgentno pitanje je već iz domena *magije*? Iako je već u podnaslovu naznačena oblast i žanr kulturalnoga interesa kao “esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture”, čitalac, makar se intimno i ne osjećao katolikom ili Hrvatom, ne nezapanjeno, ubrzo stoji pred spoznajom kako knjiga cijelo vrijeme govori (i) o njemu. Stanovitom pripovjedačkom magijom (beli učenom i od Ive Andrića), na tajnovitom diskurzivno-povijesnom čvorištu, autor vas preplete sa svojom unutarnjom i nostalgičnom pričom o “potopljenom” zavičaju i, kao i u svakom dobrom višemanje fikcionalnom tekstu, vi se do kraja identifikirate s likom osviještenoga i djelatnoga pripovjedača. S druge strane, spomenuti magijski efekat je proizvod i nečega drugoga. Pripovijedajući povijesnu priču o stvaranju/razaranju bosanskoga hrvatskoga identiteta, Lovrenovićevo je razumijevanje identiteta definirano (omeđeno?) njegovom koncepcijom povijesti, pa i iz nje izvedenom povijesti bosanskoga identiteta. U tom se smislu i svako prepoznavanje *bosanstva* u priči o bosanskim Hrvatima nužno ispostavlja i kao razumijevanje drugih bosansko-identitarnih konstituenata, pravoslavaca/Srba i muslimana/Bošnjaka, prije svih. Načini na koje ti drugi grade/razgrađuju vlastite nacionalno-kulturne identitete naprosto je identičan onome kojega Lovrenović opisuje, što znači da se sva tri nacionalno-konfesionalna supstrata autodefiniraju identičnim mehanizmima i na identične načine.

“Poruka” koju ova knjiga odašilje na najtransparentnijoj razini jednostavna je: ili uvažavate drugoga i drugačijnost (“iskustvo alteriteta” – “sposobnost da-se-bude-i-drugi, a da se ne okrnji izvorni identitet”. str. 125.) ili ste autistički zatvoreni u sebe i vlastitoga “unutarnjega” drugog (a čije se ponude, nažalost, uglavnom teško odbijaju!). Stvar se naravno dodatno (može za)komplikira(ti) fenomenološkim pitanjem a šta je, ili ko je, Drugi? No, osim jasnoga autorovoga stava da se kod ovih pitanja uvijek radi o čisto fenomenološkim a ne ontološkim razinama definiranja, Lovrenović dalje ne ide. Treće pitanje se i izvodi

ali i prethodi gornjemu. Ključni problem “diskontinualnosti u povijesnim procesima” (Lovrenović) u Bosni i Hercegovini trajno destabilizira pretpostavke na kojima se bilo koje bosansko pitanje može razriješiti. Bosna naprosto ne stanuje kod kuće. Njen se pravno-politički smisao i danas nalazi zakračunat u srcu lisiće uhićene ideologijama moćnijih susjeda. Ova trajna a suštinska izmještenost povijesnoga smisla onemogućava da se u jednom vidljivom (čitaj: “proživljivom”) vremenu razriješe ključna njezina pitanja (pa i pitanja pojedinačnih identiteta!).

No, skraja tih velikih priča i velikih povijesti, autor pledira za uvažavanje pronađenih i pronađljivih malih, ahistoričnih priča iz svakidašnjice anonimnoga bosanskog čovjeka. U njima on pronalazi i ključni “ideologijski” ali i temeljni kulturalni supstrat Bosne. Pišući o muslimanskom (bošnjačkom) selu Baljvine, okruženom podno planine Čemernice većinskim pravoslavnim (srpskim) življem (str. 126, 127), on pronalazi primjer o povijesnoj (u)ravnoteži na temelju koje je bosanski puk stoljećima uspio o(p)sta(ja)ti. “Priča” o fra Lovri Šitoviću, Hasanu, kojega kao taoca odgajaju franjevci i koji mrzi narodne pjesme na čijem desetercu svejednako nastavlja da pjeva, poslužila je kao egzemplar za ono trajno i “usudno” uznemiravajuće pitanje “ko je ko” ili “ko je šta” - ovdje? “Ovdje nema čistih naroda. Etnički, kulturni, identiteti ponašaju se ovdje kao boje u duginu spektru: odlično razaznajete svaku pojedinu, ali se granica na kojoj prestaje jedna a počinje druga nikako ne može utvrditi” (str. 53.). Iako se u ovoj zanimljivoj knjizi nalazi i još mnoštvo pričica o suživotu Bosanaca, autorov *point of view* cijelo vrijeme ostaje fiksiran uz one aspekte teksta/priče koji se ne bave tek transparentnošću interkonfesionalnoga bosanskoga života, već svoje čitaoce stalno drži na oprezu nužnoga pridržavanja sadašnjega povijesnoga trenutka. Lovrenović nije povijesni nostalgicar i ne vjeruje u opetovanost povijesti u bilo kojem obliku. Štaviše, u nekom podtekstu, on je prije otvoreni protivnik takvoga bavljenja prošlošću, bilo da je ono vođeno vedrom ili mračnom nostalgijom. Svaki se povijesni trenutak i svaki recentni problem ima razmatrati u njegovom aktualnom okružju. Prije nego savjetnik, povijest bi trebala biti (tek) informator sadašnjici.

Mimo gornjih, urgentnih, druga, kronična pitanja, ostaju da provociraju nacionalistički duh u BiH. Činjenica da možete biti proskribirani unutar “vlastitoga” nacionalnoga korpusa jer se zalažete za obnovljivost čitanja pojedinih “mono(po)litiziranih” pisaca (recimo, Begića ili Isakovića) te time, na neki način, borite se i za “oživljavanje” istih u aktualnom trenutku, vrlo signifikantno pokazuje da se mehanizam građenja nacionalnoga identiteta doživljuje nekom vrstom građenja spomenika – monolita. Tako bi namjera svakoga “pravoga Bošnjaka” ili “pravoga Hrvata” ili nekoga “pravoga X” trebalo da bude tek postepeno okamenjivanje u zrcalu vlastite etnije. Naravno da ovakve esencijalističke i konzervativne strategije nikada ne otvaraju pitanje “drugoga”. Umjesto decen-triranoga i živoga subjekta koji će “iskustvo alteriteta” držati ključnim i životu-

dajnim i po sebe i po Bosnu, mono(po)litni bosanski subjekat nikada ne izlazi iz samoga sebe. No, “da bi ta mogućnost djelatno i stvarno *postala bogatstvom a prestala biti prokletstvom*, nužno je razviti tip društva kakvo do sada nikada nismo imali – takav tip demokratskog društva, u kojemu će religije, religijske zajednice, religijske institucije biti pošteđene kako od vlastitih iskušenja i želja za monopolom, manipulacijom i profanom spregom s političkim strukturama, tako isto i od mogućnosti da se njima politički manipulira” (125).

Knjigu *Bosanski Hrvati*, Ivana Lovrenovića, doživljujem i kao inicijalnu ili ključnu knjigu za mogućnost uvođenja kulturalnih studija (*cultural studies*) u našu književnu znanost. Upečatljivim i minucioznim (literarnim) opisima adeta i svakojakih običaja, ona (i) na temeljima jedne seriozne povijesne znanosti, uspijeva da sintetizira i neka ključna cross-kulturalna bosanska iskustva. Spomenimo ovdje tek neke mikro-eseje: esej o rakiji (“Rastao sam uz čudo *pretvorbe*”, duhovito počinje priča o *rakiji*), potom, esej o *akšamluku* kao “rafiniranoj instituciji kulturne svakidašnjice” (115.), pa esej o tatuažama kod bosanskih katolika, o Ajvatovici i Ajvaz-dedi (56) itd., itd.

Baš kako su se kroz cjelokupnu povijest miksali elitna i profana kultura u BiH, tako Lovrenović osviješteno miješa i prepliće različite diskurse. Etnografski, povijesni, literarni, sociološki, psihološki, geografski, potom dokumentarni i polufikcionalni, svi ovi diskurzivni stilovi nastoje/nastaju na tragu jedne nove, kulturalne hermeneutike Bosne i Hercegovine.

Nives Opačić: *Iza riječi, Matica hrvatska, Zagreb 2005.*

U izdanju *Matice hrvatske* u Zagrebu je 2005. g. objavljena knjiga *Iza riječi* magistrice i dugogodišnje lektorice hrvatskoga standardnoga jezika Nives Opačić. Knjiga je nastala kao rezultat zbira tekstova koje je autorica napisala i objavila u svojoj jezičnoj kolumni “Što znači, odakle dolazi” koja redovito izlazi u časopisu “*Vijenac*”.

U predgovoru autorica objašnjava što je glavni sadržaj ove knjige. To su riječi s kojima se autorica druži i putuje cijeli svoj radni vijek, a to svoje iskustvo predočava čitateljima “*Vijenca*” od 1999. godine. “I tako ja od 1999. putujem u istom kupeu, a na stanicama se smjenjuju moji suputnici – riječi. Zanimljivo je to putovanje. Otputiš se, a ne znaš dokle ćeš dospjeti. Prepustiš se s punim povjerenjem svojim vodičima. A oni te vode k svojim dalekim rođacima na jugu i sjeveru, na istoku i na zapadu. Nema tu nikakvih političkih, geostateških ni interesnih podjela. Riječi – i ono u riječi dublje od riječi – žive u savršenom skladu i miru.”

Naslov knjige *Iza riječi* jasno i nedvojbeno kazuje što je bio autoričin cilj: otkriti što se to krije iza riječi, gdje su se rodile, što znače, ima li različitih značenja iste riječi u drugim genetički srodnim i nesrodnim jezicima, kako se uporebljavaju, upotrebljavaju li se još ili su pale u zaborav prepustivši svoje mjesto na “domaći način” skovanim anglicizmima.

Neke od tih zaboravljenih riječi su u samome podnaslovu knjige *Prtinom i cijelcem*. Mnogi (pa i ja sama) ne znaju ili su zaboravili što to znače te riječi. Prtina i nekako, ali cijelac nikako. Prof. Opačić se ne zadržava na pukom lingvističkom pojašnjavanju podrijetla i značenja riječi. Ona pred čitateljima oživljava stare običaje, poput iskusnoga putnika vodi nas u nepoznate, daleke, i nama bliske krajeve i predjele, oživljava u nama riječi iz bogate jezične riznice naših baka.

Širok je izbor njezinoga interesovanja: od kafića, kavane i bara, preko buffeta do gostionice naše svagdanje. U tekstu pod nazivom *Kavana*, objašnjavajući podrijetlo riječi kava, što je na našim prostorima bilo predmetom žučnih polemika i politiziranja “kava, kafa ili kahva?!”, autorica navodi sljedeće:

“Kava se u 16. i 17. stoljeću počela sa istoka širiti po Europi, zahvaćajući jednu europsku zemlju za drugom. Sama riječ kava potječe od turske riječi *kahve*, što je u početku značilo piće “vino”, kasnije prženo zrno biljke *bunn* i napokon kavin napitak. Ni riječ *kavana* – nastala od turske *kahvehane* – nije u početku značila lokal u kojem se *pije* kava, nego lokal gdje se *toči i prodaje* kava.

Dio složenice *hane* služi kao druga komponenta mnogih perzijskih i turskih složenica (npr. *mehana*, *barutana* i sl.), a osnovno joj je značenje *kuća*. Možete li zamisliti da vas danas tko pozove na kavu u *kahve-odžak*? Sigurno biste pomislili da vas na kavu poziva dimnjačar! Ali nekada je *kahve-odžak* doista bio otvoren dimnjak koji služi samo za kuhanje kave, a onda i manja soba u kojoj se *pije kava*. Tursko posredništvo dugo se osjećalo u izrazu *turska kava*, sve dok i takvu kavu, pa onda i sam izraz, nije istisnuo stroj – za *espresso*.”

U tekstu koji nosi naziv **Čestit Božić i sretna Nova godina** prof. Opačić svojim čitateljima sa jezičnoga gledišta objašnjava riječi i nazive koje srećemo u pojedinim vidovima božićnih običaja.

“Već nekoliko godina osjeća se težnja da se i o Božiću izražavamo što *hrvatskije*, a prvi izraz te želje bezbrojni su natpisi – veliki i mali, kričavi i manje kričavi, u izlozima dućana, na ulicama, na prigodnim (lijepim, manje lijepim i sasvim kičastim) čestitkama: *Čestit Božić i sretna Nova godina*”.

Nakon provođenja ankete među studentima, i onim mnogo starijima, autorica je ustanovila da svi misle jednako: *čestit* znači *pošten*. “Pa zar postoji i *ne-pošten* Božić”, pita se autorica. Naučno i argumentirano ona pred nas iznosi sljedeće činjenice: u Akademijinom rječniku imenica *čest* ima značenje *pars, sors, fortuna, felicitas od 12. st.*; u rječniku Jakova Mikalje *čest, dobra srića* znači *prosperitas*, a *čest zla – infelicitas*; Ardellio della Bella u svojem rječniku također ima *dobra čest i huda čest*.”

“Malo – pomalo približavamo se i pridjevu *čestit*. I on već od kraja 14. st. znači sretan. Ako želimo da je komu što čestito, onda mu čestitamo. Upravo u vrijeme oko Božića i Nove godine šaljemo i primamo mnoge čestitke - u kojima se izriču najbolje želje za sreću, zdravlje, mir, blagoslov, obilje uroda svake vrste.”

Navodeći etimološko podrijetlo pridjeva *pošten* koji je u anketi spomenut kao značenje pridjeva *čestit* (besprijekoran, neporočan, nezazoran u moralnom smislu, dobar, valjan....) autorica daje savjet da se ne valja nikada zaustaviti na jednom, mahom prvom, značenju, nego treba upoznati što više značenja.

“Sada evo znamo”, piše autorica u svome tekstu, “da *čestit Božić i sretan Božić* znače isto”.

Kako su dva djeda izgurala jedno dijete naslov je teksta u kojem nam autorica pomaže riješiti dvojbu: kako zvati dobrog djeda koji djecu nesebično svakoga Božića daruje i čije iščekivanje i nas starije vraća u dane djetinjstva. Od dvije opcije moguće je odabrati po principu “...ili ...ili” dva, kako ih autorica naziva, kandidata: *Djeda Mraza ili Djeda Božićnjaka*.

“*Djed Mraz* dosanjkao se k nama na sanjkama sovjetske proizvodnje, ali u istoj odori kao i njegov američki pobratim, nakon Drugog svjetskog rata, no ne da bude božićni darivatelj (zaboga, pa Božić se službeno ne slavi, dapače – proslave su se

blago rečeno, ometale, no i tu treba pošteno reći da se to nije događalo ni u jeku partizanskoga ratovanja ni ni u prvoj poratnoj godini) nego da bude navjestitelj novih običaja “za novoga čovjeka” – da postane darivatelj djece o *Danu dječje radosti*, čime bi djeci sretno i veselo završavala stara i počinjala nova godina ...”.

“A tko je darove donosio *kući pod bor*? Meni su kao djetetu govorili – *Kristkindl*, *Mali Isus*. Pa su tako i djeca međusobno govorila šta je komu za Božić donio *Mali Isus*, *Isusek* ili *Kristkindl* – već prema tome kojem govornom području i građanskom sloju pripadale njihove obitelji”.

“No jedna mala zemlja na jugoistoku Europe, koja čini sve da oživi zapretano, u toj silnoj želji dizanja iz pepela oživljava i ono što nikad nije bilo u njezinoj tradiciji. Tako je – 1993. godine na široka i najmoćnija vrata, ona televizij-ska, ušetao u Hrvatsku Coca – Colin veseljak, ali pod novim, “čistim” hrvatskim imenom – *Djed Božičnjak*. Nije važno taj svjetovni lik nema nikakve veze sa vjerničkim Božićem. Ako mu u ime utkamo Božić, bit će to jamstvo njegove novostečene svetosti i, dakako, *hrvatske katoličke tradicije*”.

“Ovako su dva *djeda*, dva *starca*, bez obzira kako se zvala – Mraz ili Božičnjak – zagospodarila događajima oko rođenja i izgurala u božićne dane “kao simpatični darivatelji” jedno sveto dijete – Isusa. On, mladi kralj, ostao je i dalje gdje je i uvijek bio – u potrtoj štalici na tvrdoj slamici. Izvan jeftinog blještavila i buke”.

O jezičnoj situaciji u Hrvatskoj, što bez ikakvoga ustručavanja možemo primijeniti i na ovu našu bosanskohercegovačku, autorica piše u tekstu koji nosi naslov *Abeceda se još ne da*. Naime, pred sve većim pritiskom stranih riječi, posebno iz engleskoga jezika, koje se u fonološkoj i morfološkoj adaptaciji, ispravno, a češće iskarikirano i nepismeno javljaju u našem jeziku, nestaju domaće riječi i ona stara, svima znana abeceda. To se može vidjeti na svakom koraku, od naziva kafića, butika, pa čak i običnih trgovačkih radnji i mesnica, do naziva u dnevnoj štampi i bombardiranja tuđim riječima sa malih ekrana. I u našem gradu možete pronaći *Sydney*, *Veronu*, *Tomato*, *Mozarta*, *Sindy*, *Piccolo mondo*, a rijetko *Staru česmu*, *Bosnu*, *Unu* i sl. I abeceda se počela izgovarati “na engleski”, a ne sa *a*, *be*, *ce*, *de* kako je oduvijek bilo. Tako da je *MP Player-em pi plejer*, *DVD-di vi di*, a ne *em pe*, *de ve de*. Mnogo je takvih primjera.

O tome piše i Nives Opačić: “Mnogi hrvatski branitelji doživjeli su strahote na ratištima, a posljedice tih strahota svedene su na kraticu *PTSP* (posttraumatski stresni poremećaj). No zašto nitko – od liječnika (koji su se od stručne literature na engleskom sasvim raspametili pa ne znaju da su u Hrvatskoj) do novinara (“vidjela žaba da se konj potkiva pa i ona digla nogu”) i samih bolesnika (koji ponavljaju ono što čuju od svojih liječnika) – ne govori *pe te es pe*, kako se ta slova nazivaju u hrvatskoj abecedi, nego podilaze engleskom jeziku (koji možda uopće na govore, ali čuju “autoritete”) pa govore *pi ti es pi*?”

“Čak i *curriculum vitae* (životopis) današnji naraštaj (udaljen od latinskoga svjetlosne godine) izgovara si vi! I sluša novi *CD* (*ce de*). Engleski spelling ipak nam nije tako duboko pod kožom pa i dalje (dobro) govorimo *UN* (*u en*), *UNHCR* (*u en ha ce er*) i sl. Nismo promijenili ni higijenske navike, pa sjedamo na *ve ce* školjku kad idemo na WC (*ve ce*) (uz *zahod*, *nužnik*, *šekret*, *ćenifu*, abort ili za grm – šekspirski, kako vam drago), a ne na *dabl ju si*”.

O širokom dijapazonu interesovanja Nives Opačić svjedoče naslovi tekstova kao što su npr. *Od sveca do modnog kreatora*, *Opati i njihovi posjedi*, *Pisanice*, *Jesenski plodovi*, *Pravopisi*, *Dok mu hrašće bura vije*, *Post i nemrs*, *Plućica na kiselo*, *Jaši baba dorata*, *Baka i omica* ... itd. U njima svatko može pronaći nešto za sebe, riješiti svoje nedoumice, i svakako puno toga naučiti. Uza sve to, način na koji autorica piše, bez apstraktnih i stranih riječi, nepoznatih izraza i zamršenih sintaksičkih konstrukcija svakako je dostupan svima, a ne samo onima koji se profesionalno bave riječima i jezikom uopće.

KAVANA

Prošli put smo počeli piti kavu. No koliko god danas kavu ispijamo na brzinu, vrlo često s nogu (u starinskoj Bosni rekli bi vam: ne moraš je ni platiti kad je ne znaš popiti), razgovor o kavi nije još ni izdaleka završen. Tek je, naime, počeo.

Kava se u 16. i 17. stoljeću počela s istoka širiti po Europi, zahvaćajući jednu europsku zemlju za drugom. Sama riječ *kava* potječe od turske riječi *kahve*, što je u početku značilo piće “vino”, kasnije prženo zrno biljke *bunn* i napokon kavin napitak. Ni riječ *kavana* - nastala od turske *kahvehane* - nije u početku značila lokal u kojem se *pije* kava, nego lokal gdje se *toči* i *prodaje* kava. Dio složenice *hane* služi kao druga komponenta mnogih perzijskih i turskih složenica (npr. *mehana*, *barutana* i sl.), a osnovno joj je značenje *kuća*. Možete li zamisliti da vas danas tko pozove na kavu u *kahve-odžak*? Sigurno biste pomislili da vas na kavu poziva dimnjačar! Ali nekada je *ka-hve-odžak* doista bio otvoren dimnjak koji služi samo za kuhanje kave, a onda i manja soba u kojoj se *pije kava*. Tursko posredništvo dugo se osjećalo u izrazu *turska kava*, sve dok i takvu kavu, pa onda i sam izraz, nije istisnuo stroj - za *espresso*.

Iz *kahve-odžaka* kava se preselila u ugostiteljske objekte koji su dugo služili kao društvena okupljališta, često vrlo utjecajna na razne škole u umjetnosti, filozofiji i politici. Bile su to *kavane*. Kad govorimo o kavanama, najčešće imamo na umu poseban tip kavane, onaj bečki. Možete li igdje drugdje zamisliti ovakvu sličicu i ovakav improvizirani dijalog?

“Molim jednu kavu!” “Kavu? A koju kavu, gospodine?” Kao stranac koji je prvi put u Beču čovjek nema pojma da u bečkoj kavani ne možeš, a i ne smiješ, naručiti samo tako - kavu. Ne zato da te konobar ne bi smatrao strancem nego i zato da te ne bi držao *bedakom* i *divljakom*. U Beču se naručuje *velika* ili *mala smeđa* (*Brauner*; kava s mlijekom), *velika* ili *mala crna* (*Schwarzer* ili *Mokka*, jednostavno tako, kava), *Melange* (kava s više mlijeka nego *Brauner*), produljena smeđa ili crna, *kapucin* (*Kapuziner*), *obratna kava* (*Kaffee verkehrt*, s više mlijeka nego kave), *turska kava*, *carski melanž* (kava sa žumancem i alkoholom), kava *jednopreg* (*Einspänner*; jaka kava sa šlagom u čaši), *fijaker* (velika crna kava u čaši), malo dulja, razblažena kava (*Gestreckt*, razrijeđena vodom), *bijela* (*Weisser*, ili “kava bez kave”, tj. bez kofeina), *ledena*, *Mazagran* (ne znam kako bi se to prevelo, no riječ je o hladnoj kavi s maraskinom i ledom koja se pije na slamku). Kad čovjek ovlada tom osnovnom lekcijom, s vremenom shvati da kava uvijek stiže na srebrnom pladnju, s čašom vode i najčešće čokoladicom. Tko želi umjesto šećera umjetno sladilo, mora to posebno napomenuti. Novine ne mora posebno spominjati. U kavani su na bambusovim držačima mnogi dnevni listovi, a u nju zalaze intelektualci i umjetnici, žustro raspravljaju o filozofiji, bistro politiku, razgovaraju o umjetnosti. Tu u određeno doba dana možete pojesti i koju slasticu - neke od današnjih naziva kolača dugujemo upravo bečkim lokalitetima (*Sacher-torta*, na primjer). Ako ste vjerni jednoj kavani, proglasit će vas *Stammgastom*, stalnim gostom. Konobari će vam čuvati stol, znat će što ćete naručiti, jednom riječju - kavana će vam biti drugi dom (a mnogima je, osobito umjetnicima, bila i više od prvoga, često nepostojećega).

Današnje naše kavane (otputovali smo iz Beča, osjećate?) - koje su već odavno izgubile svaku prepoznatljivu fizionomiju, čak i onu dogradenu bečku varijantu kao mjesto gdje se pije bar crna i bijela kava, vruća čokolada te gdje se poslužuju još i kolači, ako se već vrlo rijetko mogu pročitati i pokoje novine - razarile su se svim i svačim, pa su postale neka vrsta bastarda između *kavane*, *buffeta* i *slastičarnice*, nerijetko s krušnom peći za pizze usred prostorije koja se u građanskom društvu nekada zvala - *kavana*. Što ćemo, vrli novi svijet nema više potrebu za razgovorom. Drečeca ga je glazba zamijenila i smijenila.

Vijenac br. 140, 15. srpnja 1999.

PISANICE

Darivanje o Uskrsu ne može proći bez jaja. Uskrsna jaja osnovni su darovi koje u tom razdoblju razmjenjuju rođaci, svojta, prijatelji, susjedi. Svatko u svoj dar unosi i dio svoje osobnosti i kreativnosti, koja se često ogleda upravo u *pisanicama*.

No prije nego što kažem kako se sve zovu ta lijepa šarena uskrsna jaja, zaustavit ću se na korijenu riječi za to šarenilo i njegovim izvedenicama - na *šar*. Sveslavenski i prasl. pridjev glasio je *šar* (m. r.), *šara* (ž. r.), no u štokavskom se narječju javlja u obliku koji je tipičniji za pridjeve - *šaren*, *šarena*. Ipak, ne mogu a da se ne sjetim svoje omame koja je uvijek upotrebljavala taj stari oblik pridjeva dok je, sva u *lukšiji* i uz *rifljaču*, prala *šaro* i *bijelo* rublje. Poimeničenjem pridjeva *šar* dobili smo česta imena za životinje koje se odlikuju šarenom dlakom ili perjem, pa je tako *šarac* konj, *šarenuša* kokoš, *šaronja* vol, *šarka* ovca i zmija, *šarov* pas, *šarulja* krava, *šaran* riba, a od osnove *šaren* - *šarenica* je čilim, torba i prostirka, ali i dio oka (uza zjenicu), *šarenika* je jabuka, a sve je to skupa jedno veliko *šarenilo*.

Naravno, i glagol *šarati* ima više značenja. Osim što znači povlačiti crte po nečemu, znači i *pisati*, *crtati*, ali bez nekog smisla. No danas nam je bliskije drugo značenje – ukrašavati, uljepšavati šarama (rupce, kape, ali i uskrsna jaja). Ipak, ne možemo preskočiti ni prenesena značenja - *lutati*, *tumarati*, *lagati*, *izvlačiti se*, *biti nevjeran* (u zakonitom i u divljem braku). Za sumnjive rabote kaže se *šarena posla* - no u izvedbi današnjih “mahera” pošten svijet u njih može sarno gledati kao tele u *šarena vrata*, dakle čudom se čuditi i tupo buljiti.

Lijepo je kad priroda *prošara* šumu krasnim bojama lišća, kad počne *šarati* *grožđe* (*šarak*, *prošarak*), a može *šarati* i snijeg kada kopni pa ostavlja tu i tamo neotopljene hrpe (*prošarica*).

No sada je proljeće, preduskrsno vrijeme, i tvrdo kuhana jaja već čekaju vrijedne ruke da ih ukrase - bojom, voskom ili sarno preslikačem - kako vam drago.

Bojenje i ukrašavanje uskrsnih jaja vrlo je stara tradicija u mnogih europskih naroda. Šarena jaja pojedinih slavenskih naroda, npr. Čeha, Slovaka, Ukrajinaca, Poljaka i Hrvata, podudaraju se i načinom izrađivanja ukrasa i ornamentikom. A kako se sve zovu ta lijepa šarena uskrsna jaja? Imena su im zanimljiva koliko i sam izgled. Ona potječu od same tehnike ukrašavanja. Danas se, u općoj žurbi, mnoge od tih tehnika već pomalo zaboravljaju, pa *preslikači* i *kupovne boje* (više ni prah, nego sve češće komadić šarena papira koji se rastopi u vodi) brzinom svoje primjene istiskuju tradicionalne načine. No tradicija ne bi bila tradicija da nije tvrdokorna, pa se tako, kad predmeti već i iščeznu, najdulje zadržava baš u jeziku.

Pisanice, *pisanci*, *varzlana* ili *varzilana jaja*, *bročke*, *luge*, *pengana* ili *na-pengana jaja*, *svilopis* - neki su nazivi za ta prekrasna šarena uskrsna jaja. U

sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj najčešće se upotrebljavaju nazivi *pisanice* ili *pisanci*; a u Lici, Slavoniji, Baranji i u Bosni *šarena* ili *šarana jaja*, a u istočnoj

Slavoniji još i *svilopis*. U Dubrovačkom primorju to su *pengana* ili *napengana jaja*. Svi se ti izrazi vezuju uz tehniku ukrašavanja rastopljenim voskom kojim se izvode ornamenti: oni se *pišu* ili *cifraju*, *šaraju* odnosno *pengaju*.

Jaja koja se sarno boje - *maste* (južnodalmatinski otoci, Dubrovačko primorje, Konavle), *koloraju* (Istra) ili *pituraju* (Pag) nose drukčija imena. Ime potječe obično od naziva za samu boju (imenice *boja* i *mast* mogu objasniti kojom drugom zgodom).

Varzlana, *varzilana* ili *ovarzilata jaja* dobila su ime po boji zvanj varzilo (Banovina i Slavonija). Ta se boja dobiva od izvaneuropskoga crvenoga drveta (*Caesalpina brasiliensis*), koje je brazilskoga podrijetla, što je u nas pučkom etimologijom dalo *varzilo*. Premda je varzilo, crvena boja, nakon Drugoga svjetskoga rata nestalo iz upotrebe, ime mu se sačuvalo.

Broće ili *bročke* dobile su ime po biljci *broću* (*Rubia tinctorum*), od koje se dobivala crvena boja. Potvrdu o bojenju jaja broćem nalazimo i u pjesmi *Remeta* dubrovačkog pjesnika Mavra Vetranovića:

*i broća se jos nahodi
u što žene jaja maste
uskršenje kad prihodi.*

Luge ili *lugana jaja* bojila su se čađom, odnosno lužinom (lugom) od pepela.

Danas opet oživljuje bojenje na prirodan način - kuhanjem jaja u ljuskama od *luka* (lukovini) ili u talogu od *crne kave* (socu). Prije kuhanja može se na jaje staviti kakav cvjetić ili listić pa se sve zamota u komad najlonske čarape. To mjesto smeđa boja ne zahvaća, nego se ocrtava cvjetić/listić, a mogu se vidjeti i niti tkanine.

Općenito, *pisanice* su dobile ime po glagolu *pisati* - što može značiti i *šarati*, a *pisan* može značiti i *šaren*. U Češkoj sam o Uskrsu vidjela vrlo lijepa išarana prazna jaja - *kreslice* (rekli su rni da potječu iz Slovačke). A češki *kreslit* znači crtati, risati, pa i slikati. *Pisanica* može biti naziv i za vrstu *jabuke* (*šarenika*, koja irna po sebi šare), a kaže se i za meso - *pisana pečenka*. A tko ne zna za onoga opjevanoga *fličeka koji veli da se ženil bude? Zemi mene, zemi mene, prepisanu flicu* - nudi mu se buduća družica. Ona je krasna, šarena, ali to je ujedno i jedino njezino bogatstvo jer je siroрнаšna. No koliko god bila *prepisana*, ona je ipak originalna, nije plagijat - tj. nitko nju nije ni od koga *prepisao*. Po njoj je *pisala* sarna priroda.

PRAVOPISI

Matoševski rečeno, kad se ovijeh dana opet jednom ušepRTLjaše Hrvati oko pravopisa, odmah se vidjelo da će se — kad već dugo nije bilo prilike za navijačku atmosferu “vatrenih” - takva atmosfera upravo sada proizvesti stvaranjem dvaju suprotstavljenih tabora: “Jeste li za pravopis Babića, Finke i Moguša ili Anića i Silića?” Na stranu što ovaj potonji još nije ni objavljen (barem ja kao pretplatnica nisam dobila knjigu u ruke, nego primam pismene isprike izdavača zašto toga djela još nema u prodaji); upućen novinarski, pa onda i svekoliki, narod svojim rentgenskim očima prodire u dubinu stvari i odmah nepodnošljivom lakoćom površnosti u nekoliko riječi sazna sve. Što njima treba zagledati u libre (“izjili im tovari libri” - za mlade naraštaje koji nisu više na “ti” s poslovicama: to znači da im je učenje išlo više *oko* glave nego *u* glavu)! Nego, svrstaj se pod neku zastavu (samo kratko, molim, vrijeme nam istječe) i raspali po protivničkom taboru: što tanjim argumentima, to glasnije.

A mene pravopis kao knjiga ne ispunja ni bijesom ni povišenom napetošću. Naprotiv, o pravopisu mislim brižno i prijateljski. A pravopisci, koliko god u sinkroniji možda i živjeli dobro od svojih djela, u dijakroniji mogu vrlo lako u očima nekih novih pokoljenja ispasti prodane duše, jednom riječju *nehrvati* (a ni oko pisanja ove riječi ne možemo se mi Hrvati složiti). DAKLE, ipak nezahvalan i težak posao, a o njegovu ishodu poučno je pročitati (još jednom) Krležine *Zastave*.

Moja naklonost prema pravopisu (primijetite, govorim o *vrsti* knjige, a ne o *određenoj* knjizi) traje već pola stoljeća. Bio je to Boranićev pravopis, prvi pravopis u koji sam zagledala sama od sebe, još kao pučkoškolka. Tada još nisam znala da gledam u izdanje koje je imalo niz prethodnika istoga autora, a koje je autor, kažu, po diktatu sastavljao, a onda ih se odrekao. Po tom se pravopisu - to se slaže s izjavom današnjih pravopisaca Babica, Finke i Moguša - zaista pisalo *ne ću*, po načelu da se negacija piše odvojeno od glagola, i tomu se nema što prigovoriti. Tu je praksu preko noći 1960. prekinuo Pravopis dviju matrica pisanjem *neću*. No praksa koja nikad nije uhvatila korijena (što ne znači da upornom upotrebom i neće) jest pisanje koje vidimo u današnje “vrijeme od transparenata”: *nedamo* (što li sve nismo davali, pa smo na kraju ipak dali!), *neznamo* (puno toga, slažem se) i sl. Ljudi načuju npr. nešto o sastavljenom i rastavljenom pisanju, pravo i ne slušaju, pa udare pisati kako im što padne *na pamet* (a rade to *napamet* - i pitaju kako se, konačno, piše: *na pamet* ili *napamet*).

Onda je 1960. stupio na snagu Novosadski pravopis, no ni njega se (i opet, hvala Bogu) nismo slijepo držali (npr. nikad se u hrvatskom nije ustalila nametana *tačka*), premda - istini za volju - treba reći da ne stoji tvrdnja nekih današnjih paušalista kako se po tom pravopisu nije smjelo pisati *prijelaz*, *prijepis* i sl., nego se moralo *prelaz*, *prepis*. Uz svaki takav primjer duge zamjene staroga

jata stajala je oznaka (ijek.), što je u ondašnjoj terminologiji “varijanata” značilo hrvatski. Naviku da odvajkada pišem prijelaz, prijelazni i sl. nije mi uspjela iskorijeniti ni mnogo kasnija *Gramatika hrvatskoga jezika* autora Težaka i Babića, koja npr. na 120. stranici još i u izdanju iz 1996. piše **samo** *prelazni* i *neprelazni* glagoli; autori, eto, prepisivahu sami sebe još od svojih starijih izdanja iste gramatike pod naslovom *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika* (npr. VI. izdanje iz 1973., 117. str.). A oblik *prijelazan* (dosljedno uz oznaku ijek.) nalazi se i u spomenutom omraženom pravopisu (645. str.). Zašto ga onda nema i u famoznom “londoncu” Babića, Finke i Moguša iz 1971. godine? Zašto uz taj oblik nisu pristali u izdanjima svoje gramatike i prije i nakon 1990., kad su to mirne duše i mogli i trebali učiniti? Zar im tada nije na srcu bila *hrvatska tradicija*, na koju se toliko pozivaju?

Dobar je onaj pravopis koji služi pripadnicima jezične zajednice što *duže* i koji se mijenja što *manje*. Naravno, pretpostavka je da u svojim rješenjima bude *dosljedan*. S toga gledišta, praksa u zadnjih desetak godina - kada se svake 2-3 godine pojavljivalo novo izdanje pravopisa *istih* autora s novim pravopisnim rješenjima (čime su nas autori dobrono šibali i po džepu), bila je loša i narušila je i ono malo sigurnosti u pisanju. Kriterij na koji se pozivaju Babić, Finka i Moguš - Finka se, doduše, više ne poziva ni na što jer je umro 17. svibnja 1999., no u najnovijem izdanju pravopisa iz 2000. njegovo ime *nije* uokvireno, što je inače običaj s pokojnicima - “Tako se govori”, “To je hrvatska tradicija”, “Tako se uvriježilo”, “To je tako” nije nikakav kriterij.

Neće biti zгорега pogledati kakva su rješenja nudili pravopisi koji su ovom pravopisnom trolistu prethodili. *Hrvatski pravopis* Cipre, Guberine i Krstića iz 1941. (pretisak 1998.) ima *pogriješiti*, *pogrješka* i *pogrješan*, ali od *okriepiti* ima (samo) *okrepa* (B-F-M *okrjepa*, *okrjepljiv*). Koriensko pisanje, 1942., ima *pogriešiti*, *pogrješka*, *pogrješan*, ali samo *okrepa*, *okrepljivati*; *opreka*, *oprečan* i sl. B-F-M ima samo *oprjeka*, *oprječan*. Hrvatski pravopis, što ga je izradio Ured za hrvatski jezik, iz 1944. (pretisak kao Hrvatski korijenski pravopis, 1992.) ima *pogrješka*, *pogrješiv*, ali od *zapriečiti* / *zaprečivati* (bez pokrivenoga r, kako se vidi) samo *zapreka*; od *okriepiti* / *okrepljivati* samo *okrepa*. Boranić u svojem pravopisu iz 1930. ima *pogriješiti*, *pogreška*, *pogrešiv*; *okriepiti*, *okrepljivati*, *okrepa*. Ako se Boraniću stavlja na dušu “poslušnost” režimu iz Beograda, što se može “s toga naslova” napakirati, recimo, Uredu za jezik NDH, a ni on nije dosljedno provodio pokriveno r?! Je li sumnjiv bio leksikograf Bogoslav Šulek, koji u svojem Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja ima: *pogriešiti*, ali *pogreška*; no, istini za volju, valja reći da u pisanju jata nije bio dosljedan. Za razliku od njega, leksikograf Dragutin Parčić (1832.-1902.), autor nekoliko hrvatsko-talijanskih rječnika, puno je sistematičniji. On piše (1874.): *pogriešiti*, ali *pogreška*, *pogrešljiv*; *okriepiti*, ali *okrepa*, *okrepljiv*.

A brežuljak (koji nitko od mojih studenata kroatistike nije ni izgovorio ni napisao kao brježuljak, premda nas neki jezikoslovci uvjeravaju da upravo tako

govorimo)? Taj je u *svim* navedenim djelima osvanuo samo kao *brežuljak*, osim kod B-F-M, ali tek 1994. Zašto dubleta nije uvedena i prije? Jer se, kažu, nije moglo. Novo pitanje: a je li uopće i trebalo? Kakva je bila upravo *hrvatska* tradicija — netom sam pokazala. I o pisanju *zadatci* mogla bih nešto reći. Još i 1996. u svojoj gramatici autori Težak i Babić u odjeljku o gubljenju suglasnika pišu: “Zapornici *d* i *t* gube se: a) ispred *c*, *č*, *ć*: otac - otca - oca, ...zadatak - zadatci - zadaci” (str. 60). Kojim autorima, iz kojeg izdanja onda vjerovati?

Ipak, o profesorima Stjepanu Babiću i Milanu Mogušu zadržavam mišljenje puno poštovanja, kakvo i inače osjećam prema svojim profesorima. Iz mnogih njihovih knjiga puno sam naučila. Sve generacije mojih studenata mogu potvrditi da sam im vrlo često i svesrdno preporučivala da posegnu za njihovim djelima. Preporučivala sam im i *časopis Jezik* (glavni urednici, između ostalih, Moguš i Babić, koji je to i danas) dok je bio na “crnoj listi” bez ikakvih dotacija i održavao se isključivo priložima pretplatnika. Njihovim pravopisom - onim iz 1971., zbog kojega su, kako danas neki paušalno i olako izjavljuju, završili u zatvoru, a ja za svoje profesore znam da su i dalje radili gdje i prije (ostali su na fakultetu kao sveučilišni profesori) - služile su se plejade bezimenih srednjoškolskih profesora i lektora, koji su zbog njihove knjige znali imati i te kakvih neugodnosti. Njihov je pravopis bio u to vrijeme svjetionik u hrvatskom jezičnom moru i orijentir. Da su ga nakon 1990. dotjerali, lišili tiskarskih pogrešaka i nedosljednosti, potresa na pravopisnoj sceni ne bi bilo. Ovako, novim promijenjenim izdanjima svoga pravopisa svake 2-3 godine pomalo su gubili na vjerodostojnosti. Možda će neke nove generacije, neopterećene stranačkom pripadnošću, podariti hrvatskoj jezičnoj zajednici rješenja koja će biti prihvatljivija i u kojima će biti najviše dosljednosti i sustavnosti. Jer, sustavna se rješenja najlakše i pamte. A sudbina svjetioničara nerijetko je tragična. Dođu neke nove tehnologije i ukinu njihove svjetionike kao zastarjele i nepotrebne. No plovidba ipak sigurno teče dalje.

Vijenac br. 182, 22. veljače 2001.

SIJASET

U debeloj hladovini uz more, ispruženoj na sklopivoj ležaljci mađarske proizvodnje ('stara si, trošna, al' ti me ipak držiš, hrdava ležaljko moja'), potvrdila mi se već toliko puta dokučena spoznaja - da mi je "za dušu" potrebno donekle ugodno sjedalo, dobro osvjetljenje i nadasve zanimljiva knjiga. Sve se to ovoga ljeta pretopilo u doživljaj uz knjigu dražesnih i dragocjenih minijatura Branka Fučića *Fraške*. Samu riječ *fraške* (trice, kućine, koještarije, zafrkavanja, bezvrijedne stvari, brbljanje, ludorije) posebno je na početku svoje knjižice objasnio sam autor (pa ne moram ja). No nisam ni namjeravala pisati o *fraškama*. Radije bih telegrafski o Fučiću. Da ostane barem zapis kako je taj široki enciklopedijski duh zatvorio svoj uski životni krug između rodne kuće u Bogovićima (kod Malinske na Krku) - treba li u našoj općoj nebrizi za prave, nepatvorene vrijednosti naglašavati: još uvijek bez ikakva spomena? - i nekoliko kilometara udaljenoga staroga groblja svetoga Apolinara u Turčiću. Neka bude zapisano i to da Branko Fučić doslovno leži u svojoj bodulskoj zemlji, da nema ni betonirani grob (a kamoli grobnicu), da nema ni nadgrobnu ploču sa svojim imenom, nego da ima najjednostavniji drveni smeđi križ, u koji su - kao i u križeve njegovih siromašnijih suseljana - čavličima pribijena bijela plastična slova: BRANKO FUČIĆ (bez ikakvih titula) i dvije godine: 1920. i 1999. Oko zemljanoga humka netko je poslagao (kao kad se djeca igraju) nekoliko kamenčića. Iznad križa, ponad glave, izrastao je ružmarin. *Grišni dijak* Branko nije me razočarao ni u svojoj smrti. U kutu groblja, lišen svih "službenih" sjećanja i delegacija, počiva u najdubljem miru i spokoju.

Čitajući, dakle, tu duhovitu i poticajnu knjižicu, bilo mi je drago kad sam u njoj našla - a nisam za njom uopće tragala - jednu sasvim običnu riječ koju su svi čitatelji vjerojatno razumjeli bez objašnjenja i koja je spomenuta tek usput. Danas ću se baviti jednom takvom.

Ima riječi u hrvatskom jeziku kojima se znamo pravilno služiti, koje upotrebjavamo na pravom mjestu, no kada nekoga izravno upitamo što one zapravo znače - tim ga upitom nerijetko zbunjujemo. Jedna je od njih i riječ *sijaset*. A evo i dijela rečenice u kojoj se ta riječ našla u Fučićevoj knjizi: "U Istri, toj maloj zemlji sa *sijaset* lica što se izmjenjuju svakih deset kilometara, ima i jedan kraj divlje romantike..." (istaknula N. O.).

Zacijelo su štoci razumjeli kako je Istra zemlja s *mnogo* lica. Današnji rječnici hrvatskoga jezika donose uz riječ *sijaset* ova značenja: *puno, mnogo; velika množina, u velikoj količini*. No sve su to *prenesena, figurativna* značenja te riječi. Uz nju stoji još oznaka *tur.*, što je nama postalo oznakom za svaki orijentalizam, bez obzira na to je li mu podrijetlo arapsko, perzijsko ili tursko. I kad se pogleda u rječnik orijentalizama, najprije se navodi ono značenje koje i mi poznajemo i rabimo: *mnoštvo, velika množina* čega, ali i nešto *krupno, neprikladno*.

Danas udaljenija značenja već izazivaju naše čuđenje: *kazna; bijeda, nevolja, stradanje, napast*. A dublje kopanje samo još produbljuje naše čuđenje, ali nam daje i neka neočekivana objašnjenja.

Turski *siyaset* znači *političku ili sudsku upravu, politiku, kaznu i izvršenje kazne*, a arapski *siyasä upravljati, suditi*. Ono značenje riječi *sijaset* koje je nama danas prvotno - *mnoštvo, mnogo, velika množina* - riječ je dobila po tome što su se tjelesne kazne izvršavale (a u islamskom svijetu izvršavaju se i danas) javno, u prisutnosti mnoštva ljudi. Onaj okrutni "kazneni" dio u toj riječi s vremenom se izgubio, a preživio je onaj koji se odnosio na - kako god okrenem - ipak bizar-nu publiku koja se natiskivala da vidi nečije sakaćenje ili pogubljenje. Od obilja okrutnosti ostala je, dakle, samo ona bezlična masa, mnoštvo, pa danas potpuno rasterećeni nekadašnje grozote prizora postavljamo *sijaset* pitanja za *sijaset* stvari ili *problema*.

No da je riječ ipak o mjestu negdašnjega izvršenja kazne (najvjerojatnije i smrtno), svjedoče i imena dvaju lokaliteta na Velebitu koji se zovu istini imenom: *Sijasetaska draga*. Jedan *Sijaset*, onaj u Sijasetskoj dragi između Senja i Vratnika, danas je cilj poglavito senjskih planinara, jer se u dnu sutjeske okružene crnogoričnom šumom nalazi i planinarska kuća, a druga je Sijasetaska draga ispod Vaganskoga vrha s ličke strane, na potezu Medak - Raduč (pola puta do Sv. Roka). Doline - tako ubavim imenom nazvane drage - odvajkada su poznata mjesta egzekucija (npr. Logarska dolina) jer je iz njih teško bježati. Velebit, ne bez razloga - još je uvijek pun neistraženih mjesta - ima čak dvije Sijasetske drage (koje su nekoć bile "*sijaset mejdani*"ć. Tko zna što li sve kriju?!

Povijest se, poput palimpsesta, nazire u imenima lokaliteta kad o njoj možda i ne bismo željeli doznati nešto više. No i tu vrijedi ona stara izreka: "Zaklela se zemlja raju da se tajne sve doznaju". Danas pitoma planinarska izletišta nekoć su bila nešto sasvim drugo. Nejasan *nomen* ipak govori o tome da je tu jednom morao biti strašan *omen*.

Vijenac br. 196, 6. rujna 2001.

GRADOVRH

IZ NAŠE ARHIVE

IZVJEŠTAJI

IZVJEŠTAJ MATICE HRVATSKE ZA UPRAVNU GODINU 1900. – ZAGREB 1901.

Među inim Matičinim ograncima naveden je i Ogranak Matice hrvatske u Donjoj Tuzli. Postojale su tri vrste članstva: *Utemeljitelji*, *utemeljitelji koji uplaćuju i prinosnici*.

Navedeni su svi članovi ove podružnice, kako slijedi:

- *Povjerenik*: Banović, Ante, posjednik i trgovac.
- *Utemeljitelji*: Banović, Ante, posjednik i trgovac i Inhof Bartol, gimnazijalni učitelj.
- *Utemeljitelji koji uplaćuju*: Divić, Stjepan, veterinar, Divković, Marijan H., zlatar, Figurić, Ante, gimn. učitelj, Hager, Ladislav, trgovac, Novak, Jakov, nadmjernik.
- *Prinosnici*: Barkač, pl. Hugo - škol. upravitelj, Bićanić, Nikola - učitelj trgov. škole, Blašković, Hinko - sudb. pristav, Cimerman, Lav - gostioničar, Domaniko, Rudolf – oružn. nadporučnik, Dubravić, Avdefendi – obć. blagajnik, Ferković, gospđa ud. Marija, Gabout, Leopld – trgovac u Lukavcu, Đuran, Matija – oružn. ritmajstor, Hećimović, Ivan – upravitelj osn. škole, Herlović, Nikola – poslovođa u Postupovicih, Ivanić, Frano - upravitelj bolnice, Ivković, Ivan – kancelista, Jegel, Ante – kapetan, Jušić, Ivan – obć. knjigovođa, Kelez, Ivan – učitelj, Kosor, I – pisar, Koukal, Josip – kapetan, Kovačević, L – financ. nadstražar, Marković, Franjo – sudbeni tajnik, Matijević, N – gruntovničar, Mužević, Đuro – računovođa, “Majevica” – hrv. pjevačko društvo, Mandušić, Ivan – posjednik, Mueler, Antun – predstojnik pošte, Ostojić, Ivan K – odvjetn. Prevođa, Pavljašević, Mara – posjednica, Pejčinović, fra Augustin – župnik u Brežkah, Perović, Rudolf - gimnazijalac, Pischmach, Josip – željen. graditelj u Suhompolju, Purić, Leopold – četnik, Radičević, Đuro – kapetan u Doboju, Rukavina, Tomo – kancelista, Subašić, Ante – trafikant, Sedlaček,

Krlo – financ. perovođa, Šuta, Franjo – drž. odvjetnik, Učiona narodna osnovna, Učiona narodna osnovna u Kreki, Vukadinović, Stojan – oružn. postajevođa u Lukavcu, Vragović, Ladislav – predsjednik okružnog suda, Vrdoljak, Ljubo – činovnik zemaljske banke, Žuljić, fra Frano – vjeroučitelj.

- **Ukupno: 50 članova**

IZVJEŠTAJ MATICE HRVATSKE ZA GODINU 1933. – ZAGREB 1934.

Kako se vidi iz popisa članova, samo se jedno ime spominje iz prethodnog Izvještaja (1900): Banović, Ante - posjednik. Nismo sigurni je li to isti Ante Banović iz gornjega Izvještaja, ili je to možda neki njegov rođak (unuk?).

Čini se da se razlikuje i način vođenja podružnice. Podružnica je imala dva povjerenika koji (tako izgleda) vode svoje članove *prinosnike*. U ovom izvještaju su navedeni samo prinosnici Aleksandra Preke, dok se izričito kaže da *popis prinosnika povjerenika Troyera nije primljen*, a ima ih 29!

U ovom se popisu ne spominju kolektivni članovi: *Hrvatsko pjevačko društvo Majevica*, Narodne osnovne čitaonice Tuzle i Kreke (*Učione narodne osnovna i Učiona narodna osnovna u Kreki*), kao i neka karakteristična zanimanja (kao što su vojni časnici, željezničari i sl), ili su se nalazili u popisu onih 29 *prinosnika povjerenika Troyera* koji nije dostavljen pa ovdje nisu nabrojeni.

Zanimljivo je da se u ovom Izvještaju među članstvom nalazi i nekoliko uglednih muslimana i pravoslavaca (u onom iz 1900. ih nema!). Ovaj Izvještaj je interesantan i po tome što se ovih članova sjećaju mnogi živeći Tuzlaci i njihovi rođaci. Nažalost, nije nam poznato je li još netko od njih među živima!

Evo kako to stoji u originalu Matičina Izvještaja:

T u z l a

- *Povjerenici*: Preka, Aleksandar – činovnik Praštedione i Troyer, Josip – sud. nadsavjetnik u m.
- *Zakladnici*: Banović, Ante – trgovac, Dobrinić, Juraj – odv. solicitor, Halilović, hadži Mehaga – posjednik, Isabegović, Hamdibeg; Jeremić, Risto – dr. liječnik, Kadić, Bahrija – dr. odvjetnik, Lalić, Franjo – dr. odvjetnik, Mahmudbegović, Osman - trgovac, Pezer, Matej – župnik u Morančama, Rozner, Ignjat - dr. odvjetnik, Tadić, Ante – trgovac, Trojer, Josip – sud. nadsavjetnik u mirovini, Zaloscer, Karlo.

- *Prinosnici* povjerenika Preke: Baljić, Ivo – dr., Čović Milan – dr., Kamenjašević, Mijo; Kulenović, Hidajet; Mehmedbašić, Alija – dr., Mijan, Josip; Milas, Jure; Stanojević, Kuzmo.

- Popis *prinosnika* povjerenika Trojera nije primljen. Imade 29 prinosnika.

13 zakladnika, 38 prinosnika.

Ukupno 51 član.

OBNOVITELJSKA SKUPŠTINA MATICE HRVATSKE U TUZLI

Skupština je održana 28. lipnja 2001. godine u prostorijama Hrvatskoga doma, ul. Kazan mahala 2/II s uobičajenima dnevnim redom za ovakve prilike. Donosimo prijepis Zapisnika obnoviteljske skupštine Ogranka Matice hrvatske u Tuzli i popis članova u 2001. godini.

Broj: 1/01

Tuzla, 28. lipnja 2001.

Z A P I S N I K

Osnivačke skupštine Matice hrvatske – Tuzla

1. Izbor radnih tijela

- a) Izbor verifikacione komisije
- b) Izbor zapisničara i ovjerivača zapisnika
- c) Izbor radnoga predsjedništva

2. Donošenje odluke o osnivanju Ogranka Matice Hrvatske u Tuzli

3. Razmatranje i usvajanje Statuta i Programa rada

4. Izbor predsjednika, dopredsjednika, tajnika i ostalih članova Predsjedništva

5. Izbor Nadzornog odbora

AD 1/ U ime Inicijativnog odbora fra Petar Matanović je pozdravio članove i goste, i predložio radna tijela:

- a) Verifikaciona komisija: Rado Pejić, Ranoslav Tomčić i Ivica Pavičić.
- b) Zapisničar: Zvonko Bosankić
- c) Ovjerivači zapisnika: Biljana Stahov i Karmela Bušić
- d) Radno predsjedništvo: fra Petar Matanović, Miroslav Petrović, Ante Zvonar i Marica Vikić

Budući da je Inicijativni odbor kvalitetno pripremio prijedloge, isti su jednoglasno usvojeni.

Nakon što je predsjednik Verifikacione komisije, g. Rado Pejić, konstatirao da su od 36 članova prisutna 32 člana, Skupština je nastavila s radom.

AD 2/ Jednoglasno je donesena Odluka o osnivanju Udruge Matice Hrvatske u Tuzli.

AD3/ Nakon čitanja Statuta i Programa rada, isti su jednoglasno usvojeni.

AD 4/ Za predsjednika Matice hrvatske u Tuzli, izabrana je gospođa Marica Petrović, profesor; dopredsjednika fra Blažan Lipovac i tajnika g. Zvonko Bosankić.

Ostalih 8 članova predsjedništva, koji su ujedno pročelnici Odjela, izabrani su: fra Petar Matanović, Romeo Knežević, dr. Miroslav Petrović, dr. Srećko Tunjić, Smiljka Lukanović, Rado Pejić, Pera Josipović, Zvonimir Banović.

Dakle, u skladu sa Statutom, predsjedništvo ima 11 članova.

AD 4/ U Nadzorni odbor izabrani su: Mario Vikić, Vesna Lazari i Karmela Bušić.

Nakon pozdravnih riječi tajnika Matice hrvatske iz Zagreba, gosp. Sučića i novoizbrane predsjednice, otvorena i razgledana izložba knjiga Matice hrvatske u prostorijama Hrvatskog doma.

Zapisničar:

Zvonko Bosankić, tajnik

Ovjerivači zapisnika:

Biljana Stahov

Karmela Bušić

**POPIS ČLANOVA
MATICE HRVATSKE U TUZLI
ZA 2001. GODINU:**

1. Marica Petrović, predsjednica; 2. fra Blažan Lipovac, dopresjednik; 3. Zvonko Bosankić, tajnik; 4. fra Petar Matanović, pročelnik Odjela za promicanje prosvjete i kulture; 5. Zvonimir Banović, pročelnik Odjela za nakladništvo; 6. Miroslav Petrović, pročelnik Odjela za gospodarstvo; 7. Smiljka Lukanović, pročelnica Odjela za književnost; 8. Romeo Knežević, pročelnik Odjela za povijest; 9. Pera Josipović, pročelnica Odjela za znanost i ekologiju; 10. Srećko Tunjić, pročelnik Odjela za promicanje narodnog zdravlja i socijalne skrbi; 11. Rado Pejić, pročelnik Odjela za zaštitu ljudskih prava; 12. Vesna Lazari, Nadzorni odbor; 13. Mario Vikić, Nadzorni odbor, 14. Karmela Bušić, Nadzorni odbor; 15. Juraj Novosel, 16. fra Martin Antunović, 17. Tomka Divković, 18. Ivica Ivanić, 19. Snježana Bilalović-Majstorović, 20. Biljana Stahov, 21. Ante Zvonar, 22. Vera Zvonar, 23. Nada Zubak, 24. Marica Vikić, 25. Dragica Popov, 26. Božo Majić, 27. Slavko Pecirep, 28. Franjo Pavlović, 29. Radoslav Tomčić, 30. Viktor Tomčić, 31. Boris Ćurković, 32. Ruža Mirović, 33. Mijo Franković, 34. Ivica Marinović, 35. Ljubo Aždajić, 36. Juro Pranjić, 37. Evica Cerić, 38. Zvonimir Torbarac, 39. Krunoslav Marčelić, 40. Ilija Galušić, 41. Mijo Krešić, 42. Mira Ivanović, 43. Dragutin Ivanović, 44. Jozo Budimir, 45. Tomislav Križan, 46. Ljubica Ereiz, 47. Želimir Ban, 48. Jozo Đerek, 49. Zlata Musić, 50. Jakob Križan, 51. Ivan Pavičić, 52. Tanja Pejić, 53. Dragica Tanasić, 54. Josip Šimić, 55. Zvonimira Pecirep.

